

**SUMMA CUM PIETATE
STUDIA LITTERARUM**

SERIES LINGUISTICA

**ОТГОВОРНОСТТА
ПРЕД ЕЗИКА**

ANNO IUBILAEО 2022

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
"ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"

ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА

Книга 8

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА
65-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“
Шумен, 2022

***Сборникът се издава със средства по
вътрешноуниверситетски проект
на Катедрата по български език
„Отговорността през езика“,
РД-08-136/1.03.2022 г.***

**ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”**

50 ГОДИНИ ЗАЕДНО ПИШЕМ ИСТОРИЯТА

Редакционна колегия:

Проф. д-р Кина Вачкова – почетен отговорен редактор

Доц. д-р Анета Тихова – отговорен редактор

Проф. д-р Добрина Даскалова

Коректор: преп. Ани Ангелова

Редакция на резюметата на английски език:

доц. д-р Деяна Пенева

Предпечатна подготовка: Виктор Желепов

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“,
2022 г.

ISSN 1313-695X (Print)

ISSN 2815-4312 (Online)

ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА НА 65 ГОДИНИ

ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Братни, съ и еъ нашъ глѣтъ,
цркви кинѣ, цко еъ нашъ
паати жонъ, еѣуеуеуе,
Из "Университетски"

Лѣтитъ во нѣнѣ,
и словѣнско племѣ,
Из "Доброга мѣстѣ"

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА НА 65 ГОДИНИ (*Кина Вачкова*) ... 11

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФ. Д-Р НАДКА
НИКОЛОВА (*Съставила Анета Тихова*) 16

СТАТИИ

Андрей Бояджиев, Анета Тихова

ЕДИН СЛАВЯНСКИ ПРЕПИС НА „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА
ОБНОВЯВАНЕ НА ХРАМА НА СВ. ГЕОРГИ ПОБЕДОНОСЕЦ“ ОТ
ПРЕПОДОБНИЯ АРКАДИЙ КИПЪРСКИ 34

Тодорка Георгиева

ПОЛЕМИСТЪТ ПАИСИЙ – УЧЕНИК И ПОСЛЕДОВАТЕЛ НА
КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ И ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР..... 59

Татяна Александрова

ПРИНЦИПИ И КРИТЕРИИ ПРИ КОДИФИКАЦИЯТА НА
БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX
ВЕК 67

Найда Иванова

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РАННАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА
ПОЕЗИЯ С ОГЛЕД НА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН
ЕЗИК ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК 88

Ния Радева

СЕМАНТИКА НА *СУЩ* И *СУЩО* В ТВОРБИ НА НЕОФИТ
БОЗВЕЛИ 103

Кина Вачкова

УЧАСТИЕТО НА ЕДНА ЖЕНА ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА
БЪЛГАРСКИЯ ЕПИСТОЛАРЕН СТИЛ (*Девница И. Е.*) 117

Диана Иванова

ГЕОРГИ ИКОНОМОВ И НЕГОВИЯТ „КРАТКІЙ НАЙ-НОВІЙ
ПИСМОВНИКЪ“ (1856 г.) В КОНТЕКСТА НА
КНИЖОВНОЕЗИКОВИТЕ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ 129

Иво Братанов

ЕЗИКЪТ НА ХРИСТАКИ ДРАГАНОВИЧ (Фонетични особености) 145

Мария Мицкова

ФОЛКЛОРНИТЕ СБОРНИЦИ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК –
ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ ОТ
ОНОВА ВРЕМЕ 156

Марияна Парзулова

КРИМСКИ СЕЛИЩА С БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ В СВЕТЛИНАТА
НА ЕЗИКОВАТА АРХЕОЛОГИЯ: АРМЯНСК, ЕВПАТОРИЯ,
ЖЕЛЯБОВКА, КЕРЧ, ФЕОДОСИЯ..... 169

Júlia Dudášová-Kriššáková

PROFESOR ŠTEFAN TÓBIK (1909 – 1969) – VÝZNAMNÝ
SLOVENSKÝ DIALEKTOLOG..... 187

Виргиния Мирославска

ДУМАТА *DZIAD* В СЪВРЕМЕННИЯ ПОЛСКИ ЕЗИК. СЕМАНТИКА,
ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ДЕРИВАТИ – ИЗБРАНИ ПРОБЛЕМИ..... 200

Деяна Пенева

ПЕРФОРМАТИВНИЯТ ХАРАКТЕР НА ГЛАГОЛИТЕ *EXCUSE* И
PARDON В ПРЕДСТАВЯНЕТО ИМ ОТ БЪЛГАРИ, ИЗУЧАВАЩИ
АНГЛИЙСКИ ЕЗИК 213

Ивелина Савова

НЕПРЕКИ СРЕДСТВА ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ВРЕМЕ В
ЕЗИКОВИТЕ ТЕКСТОВЕ..... 229

Ваня Зидарова

СЕМАНТИЧНАТА ОПОЗИЦИЯ *КРАСИВ* – *ГРОЗЕН* ОТ
ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧЕН АСПЕКТ 247

Добринка Даскалова

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА КОМУНИКАТИВНО-
ПРАГМАТИЧНИТЕ МОДЕЛИ В МЕДИЕН ДИСКУРС 258

Руска Станчева

МЛАДИТЕ КАТО „ОБИЧАЙНИТЕ ЗАПОДОЗРЕНИ“ В
НЕГРАМОТНОСТ 270

Марияна Стефанова, Ина Гичева

ЗА ЕТИКЕТНОТО И НЕЕТИКЕТНОТО В БЪЛГАРСКОТО РЕЧЕВО
ОБЩУВАНЕ 282

Стефка Александрова

РЕЧЕВИ ФОРМУЛИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ/
НЕУЧТИВОСТ ПРИ ПРИВЛИЧАНЕ НА ВНИМАНИЕТО НА
СЪБЕСЕДНИКА 291

Мийрям Салим

ЗА ЕТИКЕТА И ЕЗИКА НА ОБЩУВАНЕ В ОСМАНОТУРСКАТА
ЕПИСТОЛАРНА КУЛТУРА 303

Борислав Борисов

НЕКНИЖОВНИЯТ ЕЗИК И ФИЛМОВИЯТ ПРЕВОД 318

Станислава Теофилова

ОБЩ ПОГЛЕД ВЪРХУ ЯВЛЕНИЕТО „ПУБЛИЧНИ ГРАДСКИ
НАДПИСИ“ 330

CONTENTS

IN HONOUR OF PROF. NADKA NIKOLOVA'S 65TH BIRTHDAY (<i>Kina Vachkova</i>).....	11
---	----

BIBLIOGRAPHY OF PROF. NADKA NIKOLOVA'S PUBLICATIONS (<i>Aneta Tihova</i>).....	16
--	----

ARTICLES

<i>Andrey Boyadzhiev, Aneta Tihova</i> A SLAVONIC TRANSLATION OF “A WORD OF PRAISE FOR THE RENOVATION OF “ST. GEORGE THE VICTORIOUS” CHURCH” BY THE VENERABLE ARKADIOS OF CYPRUS	34
---	----

<i>Todorka Georgieva</i> THE POLEMICIST PAISIUS – DISCIPLE AND FOLLOWER OF KONSTANTINE-CYRIL PHILOSOPHER AND CHERNORIZETS HRABAR	59
---	----

<i>Tatyana Aleksandrova</i> PRINCIPLES AND CRITERIA FOR CODIFICATION OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE 30s OF THE XIX th CENTURY	67
--	----

<i>Najda Ivanova</i> ON SOME SPECIFITIES OF THE EARLY REVIVAL POETRY THROUGH THE LENS OF THE HISTORY OF BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE FIRST HALF OF THE 19 TH CENTURY	88
---	----

<i>Niya Radeva</i> SEMANTICS OF <i>SUST</i> AND <i>SUSHTO</i> IN THE WORKS OF NEOFIT BOZVELY	103
--	-----

<i>Kina Vachkova</i> THE PARTICIPATION OF A WOMAN IN THE FORMATION OF THE BULGARIAN EPISTOLAR STYLE (VIRGIN/DEVITCA I. E.)	117
--	-----

<i>Diana Ivanova</i> GEORGI IKONOMOV AND HIS „KRATKII NAY NOVYI PISMOVNIK“ (1856) IN THE CONTEXT OF LITERARY LANGUAGE PROCESSES DURING THE BULGARIAN REVIVAL	129
<i>Ivo Bratanov</i> THE LANGUAGE OF CHRISTAKI DRAGANOVICH (Phonetic peculiarities)	145
<i>Maria Mitskova</i> FOLKLORE COLLECTIONS FROM THE 3 RD QUARTER OF THE 19 TH CENTURY – A SOURCE FOR STUDYING BULGARIAN DIALECTS FROM THE SAME TIME PERIOD	156
<i>Mariyana Parzulova</i> CRIMEAN SETTLEMENTS WITH BULGARIAN POPULATION IN THE LIGHT OF LINGUISTIC ARCHAEOLOGY: ARMYANSK, EVPATORIA, ZHELYABOVKA, KERCH, FEODOSIA.....	169
<i>Júlia Dudášová-Kriššáková</i> PROFESSOR ŠTEFAN TÓBIK (1909 – 1969) – LEADING SLOVAK DIALECTOLOGUE	187
<i>Wirginia Mirosławska</i> THE WORD <i>DZIAD</i> IN THE PRESENT-DAY POLISH. SEMANTICS, PHRASEOLOGISMS, DERIVATIVES – SELECTED ISSUES	200
<i>Deyana Peneva</i> THE PERFORMATIVE CHARACTER OF THE VERBS <i>EXCUSE</i> AND <i>PARDON</i> AMONG BULGARIAN LEARNERS OF ENGLISH.....	213
<i>Ivelina Savova</i> INDIRECT MEANS OF TIME REPRESENTATION IN LINGUISTIC TEXTS	229
<i>Vanya Zidarova</i> THE SEMANTIC OPPOSITION BEAUTIFUL – UGLY FROM A LINGUISTIC AND CULTURAL POINT OF VIEW	247
<i>Dobrina Daskalova</i> ON SOME CHARACTERISTICS OF COMMUNICATIVE-PRAGMATIC PATTERNS IN MEDIA DISCOURSE	258

<i>Ruska Stancheva</i>	
THE YOUTH AS “THE USUAL SUSPECTS” IN ILLITERACY	270
<i>Mariyana Stefanova, Ina Gicheva</i>	
ON THE ETIQUETTE AND THE UN-ETIQUETTE IN BULGARIAN LANGUAGE COMMUNICATION.....	282
<i>Stefka Aleksandrova</i>	
SPEECH FORMULAS FOR EXPRESSING POLITENESS/ IMPOLITENESS IN DRAWING THE ATTENTION OF THE INTERLOCUTOR	291
<i>Miryam Salim</i>	
ON THE ETIQUETTE AND LANGUAGE OF COMMUNICATION IN OTTOMAN-TURKISH EPISTOLARY CULTURE.....	303
<i>Borislav Borisov</i>	
THE NON-LITERARY LANGUAGE AND FILM TRANSLATION	318
<i>Stanislava Teofilova</i>	
GENERAL VIEW OF THE PHENOMENON „PUBLIC URBAN INSCRIPTIONS“	330

ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА НА 65 ГОДИНИ

Филологическата колегия на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ е приела свои възпитаници, израснали до уважавани преподаватели и учени, с които тя с основание се гордее. Една от тях без съмнение е проф. д-р Надка Николова. Целият ѝ житейски и творчески път е свързан с гр. Шумен и Шуменския университет (ШУ), като за определени периоди е специализирала и е преподавала и в други чуждестранни и български университети.

Надка Николова Николова е родена на 17 март 1955 г. в гр. Шумен. През 2020 г. навършва 65 години – възраст, на която по академична традиция се прави преглед на приноса на преподаватели и учени и се отдава заслужена почит на тяхното дело. Такава е и целта на този сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Надка Николова.

Придобива солидно **образование**. Завършва Математическата гимназия „Нанчо Попович“ в града. Веднага след това (1974) е приета като студентка в специалността българска филология с втора специалност руска филология на Шуменския университет (тогава ВПИ-Шумен). Дипломира се с отличен успех през 1978 г. През същата година е назначена за филолог-специалист към Катедрата по български език, на която длъжност остава до 1984 г. Тогава след спечелен конкурс е избрана за асистент в Катедрата, през 1988 г. става старши асистент, а през 1993 г. – главен асистент. Както по време на следването си, така и като филолог-специалист и преподавател, Н. Николова има възможност да се учи от едни от най-изявените български езиковеди, привлечени от първите ръководители на Катедрата, проф. Петър Пашов и чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев – също авторитетни учени и университетски преподаватели, създали тук истинска творческа и академична атмосфера. Те успяват да привлекат за лектори имена като акад. Владимир Георгиев, чл.-кор. проф. Любомир Андрейчин, проф. Моско Москов, проф. Христо Първев, проф. Венче Попова, проф. Елена Георгиева, проф. Русин Русинов, доц. Аксела Лазарова и други видни езиковеди. Учейки се от тях, младите местни членове на Катедрата успешно се развиват и израстват. Така тези контакти са много ползотворни и за Надка Николова.

Продължава да се усъвършенства чрез специализация в Софийския университет (1995 г.) и езикови курсове по чешки език в Масариковия университет – Бърно (1984 г. и 1986 г.) и в Карловия университет – Прага (1989 г.), Чешка република.

Попаднала в благоприятна среда, притежаваща сериозна и увеличаваща се лингвистична начетеност, способност да открива и изследва езиковите проблеми, преподавателски умения, както и впечатляваща отговорност и трудолюбивост, Н. Николова заема все по-високи **академични длъжности** в ШУ. През 1996 г. придобива научно образователната степен доктор по филология (тогава кандидат на филологическите науки). През 2005 г. се хабилитира и заема длъжността доцент, а през 2016 г. – професор в Катедрата по български език. Временно заема преподавателска длъжност в два чуждестранни университета като лектор по български език: 1996/1997 – 1999/2000 г. в Прешовския университет в гр. Прешов, Словакия и през 2006/2007 – 2009/2010 г. в Казахстанския университет по международни отношения и световни езици в гр. Алматъ, Казахстан. Там тя не само преподава български език, но се включва и в научния живот на местната филология, развива и културна дейност, която допринася за сближаването на България със съответните народи. Наблюденията ѝ върху живота ѝ в Казахстан намират израз в една много проникновена и интересна книга с интердисциплинарен характер: „В СЪРЦЕТО НА АЗИЯ“.

Проф. д-р Надка Николова заема успешно и различни **административни длъжности**: 2005 – 2007 г. е заместник-декан на Факултета по хуманитарни науки; 2012 – 2016 г. и 2016 – 2020 г., два мандата, е ръководител на Катедрата по български език. В периода 2013 – 2019 г. е член на Комисията за подбор и избор на лекторите по български език, литература и култура в чуждестранните университети към МОН.

От 2014 г. досега Надка Николова е достоен представител на България в престижната Комисия за славянски книжовни езици към Международния комитет на славистите, в която се извършва на високо ниво много активна и приносна научноизследователска дейност, с която генерира нови научни идеи.

Преподавателската дейност на Н. Николова е богата и разнообразна: 1. Води лекционни курсове и семинари с бакалаври по

История на новобългарския книжовен език; Съвременен български език (Лексикология и Морфология; Съвременен български език за специалностите Журналистика, PR, чужди филологии, педагогически специалности и в Колежа на ШУ в гр. Добрич) и Езикова култура. 2. Най-различни дисциплини при студенти магистри от специалностите Лингвистика и масови комуникации, Редакторство и коректорство, PR на публичната администрация, Лингвистика и превод. 3. Осъществява научно ръководство на две докторантки, едната от които е защитила успешно в срок дисертационен труд, и на десетки дипломанти. 4. Лектор е по Методология на научното лингвистично изследване // Академично писане за докторанти на ШУ. 5. Преподавател е по практически български език на чуждестранни студенти (към Центъра за езиково обучение в Шумен и в Департамента на ШУ във Варна). 6. Гост лектор е по програма Еразъм в чуждестранни университети: Карловия университет в Прага, Чехия; Букурещкия университет в Букурещ, Румъния; Анкарския университет в Анкара, Турция; Познанския университет „Адам Мицкевич“ в Познан, Полша. 7. От 2017 г. до днес като хоноруван преподавател изнася лекции пред студенти българи в Бургаския държавен университет „Асен Златаров“ по съвременен български език и по история на новобългарския книжовен език. Като цяло Н. Николова има повече от 40 години академичен трудов стаж.

В подкрепа на преподавателската си дейност, а и като резултат от нея, Н. Николова издава (сама или в съавторство) 6 **учебника** – вж. пълните библиографски данни в приложената в този сборник *Библиография* на проф. д-р Надка Николова: Речева култура (1994 г.), Езикова култура (1996 г.), Езикова култура. Учебник за дистанционно обучение (2003 г.), Български език за англоговорящи. Електронно помагало за дистанционно обучение. Част 1. (2011 г.); Практически български език за чужденци (2013 г.); Съвременен български език с практикум по езикова култура. Електронен учебник за бакалаври (2014 г.).

Публикациите на Надка Николова са съсредоточени върху няколко основни области: история на новобългарския книжовен език, теория на книжовните езици, социолингвистика, стандартология, съвременен български книжовен език (лексикология и морфология), съпоставителна или сравнителна лингвистика и лексикография. Библиографията ѝ включва над 200 заглавия, разнообразни научни и

научно-популярни публикации: монографии, студии, статии, речникови статии, езикови бележки, персоналии, рецензии и др. За учебниците вече казахме тук по-горе.

Автор и съавтор е на **5 монографии**. След дисертацията ѝ, посветена на анатомичната терминология през Възраждането и издадена като отделна книга (2004 г.), Николова публикува още 4 монографии. Сред тях с особен интерес се приемат от научната общност „Билингвизмът в българските земи през XV – XIX“ (2004 г.) и „Пуризмът в епохата на Българското възраждане“ (2016 г.), както и „Публична реч и езикови норми. Пътеводител на говорещия човек“ (под печат). Като съавторство в колективна монография може да се определи участието ѝ в „Bulharsko-slovenský slovník. I (A-K)“ (заедно с М. Кошкова, Г. Дюлгерова и М. Добрикова), издаден в Братислава (2004 г.) и удостоен с наградата за словашки и други речници в конкурса “Речник на годината”, присъдена от Международна комисия и от Съюза на преводачите в Прага през 2005 г., и наградата на конкурса „Матей Бел”, присъдена от Словакия литературен фонд през 2006 г. в Словакия.

Изпод перото ѝ са излезли **15 студии** с тематика в предпочитаните от нея научни сфери. Издадени са у нас и в чужбина, в научни сборници и периодични издания, на хартиен носител и електронно. Същото може да се каже и за **статии** ѝ, чийто брой надхвърля 100. Автор е на **16 рецензии, персоналии, хроники и годишници**. Над 30 са участията ѝ като **член на редакторски колегии, като рецензент, коректор**. Повече от 20 са **участието ѝ в проекти**, на част от които е ръководител – международни, национални, университетски. Канена е за написване на рецензии или становища в повече от **10 научни журита** – за защита на докторски дисертации, за заемане на длъжност асистент, доцент, професор в ШУ и в други български университети, а също и Института за български език при БАН. Следва да отбележим и десетките ѝ участия с доклади в **научни форуми** – на ШУ, национални и международни, в България и в чужбина.

Зад сухата статистика стои огромен труд, безсънни нощи, лични жертви в името на любовта и отговорността към езика, към езиковедската наука и езиковедското образование. Не всички от тях са оценени по достойнство, но не липсват и заслужени **награди**, даващи нови импулси за работа. Така през 2016 г. Надка Николова е удостоена с три награди за постигнати успехи в областта на научната,

преподавателската и обществената дейност: 1. Почетен плакет на Прешовския университет за принос в развитието на българистиката в Прешовския университет, гр. Прешов, Словакия; 2. Почетна значка на Посолството на Република България за заслуги в развиването на двустранните отношения между Република България и Република Словакия в областта на културата и образованието; 3. Наградата на Шумен в системата на образованието и науката за 2016 г. „Награда за принос в сферата на хуманитарните и педагогическите науки”.

65-годишнината, традиционен академичен юбилей, на проф. д-р Надка Николова, е повод нейните колеги от Катедрата по български език при Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет, от други български и чуждестранни университети, от Института за български език при БАН, многобройните ѝ възпитаници да я поздравят за достойно извървения ѝ нелек, но впечатляващ и инспириращ успешен път като учен и университетски преподавател. Също с дълбоко уважение и убеденост, че ще ги постигне, ѝ пожелават много нови творчески успехи!

ЗА МНОГАЯ ЛЕТА!

Кина Вачкова

**БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ
НА
ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА**

1984

Из историята на медицинската ни терминология. // В: *Лингвистика. Поетика. Литературна история*. Шумен – София, 1984, 29–39.

По въпроса за езика на преводите от руски през Възраждането (върху превод на Димитър Блъсков). // В: *Българо-руски и българо-съветски връзки през вековете*. София, 1984, 252–260.

1986

Словообразователни способности в „*Кратко здравословие*” от Сава Доброплодни. // В: *Сава Доброплодни*. Шумен, 1986, 107–116.

1987

Наблюдения върху проблемите на българската медицинска терминология през Възраждането (Върху материал от книгата на д-р Ив. Богоров „Селският лекар”). // В: *Доклади от Втория международен конгрес по българистика*. Т. 2. София, 1987, 313–319.

1988

„Практическа медицина” и създаването на възрожденската ни медицинска терминология. // *Език и литература*, 1988, № 6, 71–81.

Сава Доброплодни – пръв строител на медицинската ни терминология. // *Български език*, 1988, № 1, 39–42.

1990

Словообразователните дублети в правописния речник на съвременния български книжовен език. // *Български език и литература*, 1990, № 4, 2–6.

1991

Две книги на чуждестранен българист. // *Език и литература*, 1991, № 6, 143–146 (в съавт. с К. Вачкова).

1993

Терминообразуване чрез калкиране през Възраждането. (Върху материал от медицинската литература). // *Български език*, 1993, № 2, 134–139.

Рец. за: *Найда Иванова*. Кръстьо Пейкич в южнославянските книжовноезикови контакти от началото на XVIII в. София, 1993. // *Slavia*, т. 63, Praha, 1994, sošit 4, 524–525.

1994

РЕЧЕВА КУЛТУРА. Учебно помагало за студенти филолози. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 1994, 176 с.

Терминологичната вариативност през Възраждането (Върху материал от анатомичната терминология). // В: *Епископ-Константинови четения*. Т. 1. Шумен, 1994, 70–82.

За омонимите и тяхната класификация. // Във: *Втори колоквиум по езикознание. Доклади и съобщения*. Велико Търново, 1994, 48–54.

1995

Ролята на метафората и метонимията за формиране на анатомичната ни терминология през Възраждането. // В: *Епископ-Константинови четения*. Т. 2. Шумен, 1995, 31–36.

Лексико-морфологично терминообразуване през Възраждането. // В: *Език и свят. Съвременна филологическа проблематика*. Т. 1. Езикознание. София, 1995, 197–202.

Метафоризацията при терминообразуването през Възраждането (Върху материал от анатомичната терминология). // *Език и литература*, 1995, № 3, 114–123.

Обучението по езикова култура във висшето училище. // В: *Езиково обучение и актуални проблеми на езиковата култура*. Смолян, 1995, 53–58.

1996

БЪЛГАРСКАТА АНАТОМИЧНА ТЕРМИНОЛОГИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО (1824 – 1878). Автореферат на кандид. дисертация. 1996, 28 с.

ЕЗИКОВА КУЛТУРА. Шумен: Антос, 1996, 162 с., (II изд. 2002, 162 с.)

За спецификата на омонимите в една формираща се терминология. // В: *Езикознание и методика на езиковото обучение. Юбилейна научна конференция „25 години ШУ „Епископ Константин Преславски“*. Доклади. Шумен, 1996, 201–208.

За някои прономинални синтагми от типа *някъде тогава, някой си там*. // *Епископ-Константинови четения*. Т. 3. Шумен, 1996, 156–163 (в съавт. с Н. Николов).

1997/8

Критерии на възрожденските книжовници за утвърждаване нормите на новобългарския книжовен език // *Български език*, 1997/1998, № 2, 42–45.

Kritériá obrodenských spisovateľov na ustaľovanie noriem novobulharského spisovného jazyka. // *Slavika slova*, 33, 1998, 127–133.

Poznámky k prepisu písmen bulharskej cyriliky do latinky. // *Kultúra slova*, 1998, 3, 177–178 (в съавт. с Л. Бартко).

Niektoré slovensko-bulharské paralely medzi pronominálnymi konštrukciami typu *ňakak tam/nejako tam*. // В: *Slovensko-bulharské jazykové a literárne vzťahy*. Bratislava, 1998, 81–90 (в съавторство с М. Черипкова).

Праблемы культуры мовы ў Беларусі і Балгарыі. // *Мова. Літаратура. Культура. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Минск, 22–23 верасня 1998. Частна I. Минск, 1999, 50–53 (в съавторство с В. Ляшук).

1999

História a súčasný stav jazykovej kultúry v Bulharsku. // *Kultúra slova*, 32, 1999, 1, 21–23.

2001

Прономиналните конструкции в български и словашки. // *Съпоставително езикознание*, 2001, № 1, 5–21 (в съавт. с М. Черипкова).

Терминообразователните начини през Възраждането (Върху материал от анатомичната терминология). // *Традиция и съвременност в българския език*. София, 2001, 121–126.

Свое и чуждо в книжовноезиковите концепции през Българското възраждане. // *Filologická revue*, № 4, 2001, 22–26.

Романтика и романтизъм в изграждането на новобългарския книжовен език. // В: *Отговорността пред езика. Книга 1*. Шумен, 2001, 83–92.

И умни неща, и глупости. // *Литературен форум*, бр. 30 (471), 25.09.2001 – 1.10.2001.

2002

За изворите на българския езиков пуризм. // *Езикът: история и съвременност*. Шумен, 2002, 41–46.

Правопис на имената на някои религиозни лица и понятия. // *200 години свети Райко Шуменски*. Шумен, 2002, 63–69.

Рец. за: Г. П. Нецименко. Этнический язык. Опыт функциональной дифференциации на материале сопоставительного изучения славянских языков. München, 1999, 231 с. // *Съпоставително езикознание*, 2002, № 3, 146–149.

2003

БЪЛГАРСКАТА АНАТОМИЧНА ТЕРМИНОЛОГИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО (1824 – 1878). Шумен: Антос, 2003, 215 с. (Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на

филологическите науки” („доктор по филология”), защитена през 1996, 307 с.).

ЕЗИКОВА КУЛТУРА. Учебник за дистанционно обучение. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски”, 2003, 200 с.

Мястото на Рибния буквар в българската езикова ситуация от 20-те години на XIX в. // *Български език*, 2003, № 4, 96–104.

Lexikálno-sémantické paralely a odlišnosti základných slovenských a bulharských slovies pohybu. // *Slavica Slovaca*. R. 38. 2003, № 1, 29–36.

Българо-гръцкият билингвизъм като резултат на гръцката образователна политика през Възраждането (съкратен вариант). // *Първият учителски събор в Шумен (1873 г.) и новобългарското образование – история и съвременност. Национална конференция. Сборник с доклади*. София, 2003, 103–107.

Кодификационните процеси в българския и чешкия книжовен език (съпоставителен обзор). // *Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания*. София: СемаРШ, 2003, 230–234.

Рец. за: *Mária Košková. Z bulharsko-slovenskej frazeológie*. Bratislava, 1998, 195 s. // *Съпоставително езикознание*, 2003, № 2, 166–169.

2004

БИЛИНГВИЗМЪТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV – XIX ВЕК. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2004/2006, 227 с.

BULHARSKO-SLOVENSKÝ SLOVNÍK. I (A–K). Mária Košková a kolektív (Н. Николова, Г. Дюлгерова, М. Добрикова). Bratislava, Slavistický kabinet SAV, 2004 (s. 597–654).

Присъствието на говоримия турски език в езиковата комуникация на българите през XV – XIX в. – тенденции и перспективи // *Тенденции и процеси в българския език*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски”, 2004, 117–138.

Черковнославянският език в идеологията на Априлов, Богоров и Раковски. // *Епископ-Константинови четения*. Т. 9. Шумен, 2004, 27–39.

Българският език в езиковата практика на османците (XV – XIX в.). // *Любословие*. Т. 5. Шумен, 2004, 70–77.

Черковнославянският език в езиковата ситуация през Възраждането. // *Любословие*. Т. 6. Шумен, 2004, 47–55.

Seventeenth-through-nineteenth Century English Travelers on the Bulgarian Language. // *Балканско езикознание*, NLIII, (2003–2004), № 2–3, 185–194.

Българо-гръцкият билингвизъм като резултат на гръцката образователна политика през Възраждането. // *LiterNet*, 02.04.2004, № 4 (53).

Българо-гръцкият билингвизъм през XV – XIX в. като резултат от естествени езикови контакти. // *Епископ-Константинови четения*. Т. 8. Шумен, 2004, 221–232.

Въпросът за езика в борбите за църковна независимост през Българското възраждане. // В: *Трудове на катедрите по история и богословие*. Т. 6. Шумен: АИ „Марин Дринов“, 2004, 329–336.

Българо-турският билингвизъм през епохата на османското владичество. // *Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток–Запад*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2004, 167–186.

Билингвизмът на българина през XV – XIX век като проява на субстандартност. // *Резюмета на докладите от Международната конференция „Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти“*. Варна–Шумен, 15–18.09.2004. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2004, 25–26.

Кина Атанасова Вачкова на шейсет години. // *Съпоставително езикознание*, 2004, № 2, 122–135.

2005

Езикът на българите през погледа на чужденеца пътешественик през XV – XVIII век. // *Епископ-Константинови четения. Личност и социум*. Т. 10. Част I. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2005, 13–25.

Езикът на българите през погледа на чужденеца пътешественик в първите три десетилетия на XIX век. // *Трудове на катедрите по история и богословие*. Т. 8. Шумен: „Еп. Константин Преславски“, 2005, 187–197.

Билингвизмът на българина през XV – XIX век като проява на субстандартност. // *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти*. Варна–Шумен, 2005, 169–176.

2006

Българският език – известен и неизвестен (Осведомеността на европейците за българския език през XV – първите три десетилетия на XIX век). // *LiterNet*. Бр. 3 (76), 2006.

Езиковата ситуация в югозападните български земи по време на османското владичество. // *Македонски преглед*, XXIX, № 2, 2006, 107–134.

Българският език в условията на българо-турски билингвизъм по време на османското владичество. // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Стефан Младенов (София, 28–29 юни 2005)*. София, 2006, 125–130.

Попълване на пропуските в българската филологическа наука (*Михаил Виденов*. Диглосията. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005, 249 с.). // *Език и литература*, 2006, № 1–2, с. 278–280.

Рец. за: *Кина Вачкова*. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Помагало за студенти. Част III. Шумен: Епископ Константин Преславски, 2005, 217 с. // *Съпоставително езикознание*, № 3, 2006, с. 151–154.

2007

Нормата за съгласуване на съществителните от мъжки род с числителни бройни имена в българския книжовен език – узус и кодификация. // *Проблеми на българската езикова политика*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2007, 259–278.

Европейци за българския език по време на османското владичество. // *Език и литература*, № 1–2, 2007, 79–97.

Езикова ситуация и езикова политика. (Щрихи от периода на Българското възраждане). // *Проблеми на българската езикова политика*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2007, 56–93.

Между авторитарността и диалога или за един от социалните аспекти при формирането на новобългарския книжовен език през 20-те – 50-те години на 19. в. // *Език и литература*, 2007, № 3–4, 104–116.

Черковнославянският език в езиковата ситуация през Възраждането. // In: *Slovensko-slovanské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy*. Prešovská univerzita v Prešove. Filozofická fakulta. 2007, 82–91.

Възрожденският кодификатор – майстор на железни доспехи или на удобна одежда за езика. // В: *Отговорността пред езика. Книга 2*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2007, 53–61.

Статус българского языка в Османской империи XV – XIX вв. // В: *Славянская письменность во времени и пространстве*. Астана, 2007, 33–41.

2008

Прономиналните конструкции в разговорной речи русского и болгарского языков. // В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Том XIX А. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2008, 4–28 (в съавт. с Е. В. Федосова).

Гръцкото присъствие във формирането на новобългарския книжовен език през Възраждането. // В: *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография*. (В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008, 336–342.

Болгарско-греческий билингвизм как компонент болгарской языковой ситуации (XV – XIX вв.) // В: *Полилингвизм: Язык – Сознание – Культура*. Т. 1. Под эгидой МАПРЯЛ. Отв. ред. Э. Д. Сулейменова. Алматы, Қазақ университеті, 2008, 167–175.

За автора, авторитета и авторитарността. Щрихи от българската езикова ситуация през Възраждането. // В: *Името в паметта на езика. Сборник в памет на професор Борис Симеонов*. София: Фигура, 2008, 221–225.

Прономиналните конструкции в българской и русской разговорной речи // *Вестник Киргизского национального университета имени Жусупа Баласагына. Серия 1 (6), выпуск 2. Культура в языке и литературе – язык и литература в культуре*. Бишкек, 2008, 20–27 (в съавт. с Е. В. Федосова).

Языковая ситуация на болгарских землях с XV по XIX века с экзоглосной точки зрения. Резюме. // В: *Славянские и тюркские языки: грани взаимодействия*. Астана, 2008, 120–125.

2009

Колективният книжовноезиков диалог през Възраждането. // В: *Отговорността пред езика. Книга 3*. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2009, 140–149.

Характер на езиковата интервенция при формирането на българския и на словашкия книжовен език. // В: *Словаците и словакистиката в България // Slováci a slovákistika v Bulharsku. Сборникът е посветен на 60-годишнината от реемиграцията на словаците и 30-годишнината на словакистиката във ВТУ*. София: Стигмати, 2009, 175–188.

Професор д-р Кина Вачкова на 65 години. // В: *Отговорността пред езика. Книга 3*. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2009, 5–10.

Библиография на трудовете на проф. д-р Кина Вачкова. // В: *Отговорността пред езика. Книга 3*. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2009, 11–28.

Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденски период). // *Любословие. Тема на броя: Времето*. № 10, 2009, 139–143.

2010

Съгласуване на съществителните от мъжки род с числителни бройни имена в българския книжовен език – узус и кодификация. // *Език и литература*, 2010, № 3–4, с. 66–74.

Фактор продължителности времени при формировании новоболгарского литературного языка. // В: *Язык – Общество – Время. Сборник материалов XIII Международной научно-теоретической конференции, посвященной 60-летию кафедры общего языкознания филологического факультета Казахского национального университета им. Аль-Фараби. Ахановские чтения под эгидой МАПРЯЛ. Т. 2.* Алматы, 2010, 249–253.

2011

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА АНГЛОГОВОРЯЩИ. Електронно помагало за дистанционно обучение. Част 1. 2011 (в съавт. с М. Стефанова, Н. Николов).

Кодификацията на новобългарския книжовен език: авторитарна или неавторитарна интервенция в езика. // В: *Власт и кодификация*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, 218–229.

Факторът времетраене при формирането на новобългарския книжовен език. // В: *Следите на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. Диана Иванова*. Пловдив: Контекст, 2011, 29–36.

Пуризмът като феномен в езиковата ситуация. // В: *Паисиеви четения. Университетът – академична карта на света*. Т. 49, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011, 229–240.

Книжевният началник. // В: *Епископ-Константинови четения*, Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2011, 35–43.

Рец. за: *Кина Вачкова*. Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденски период). Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2008, 376 с. // *Съпоставително езикознание*, 2011, № 1, 94–97.

2012

Исторически екскурс на движението за езикова чистота в някои европейски страни. // В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Том XXIII А. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2012, 4–52.

Съвременната българска езикова ситуация с оглед на темата за езиковата чистота. // В: *Българската езикова политика в условията на европейска интеграция и глобализация*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 79–86.

Диалогът – отличителен белег на българския книжовноезиков път (втората четвърт на XIX век). // В: *Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971 – 2011“*. Факултет по хуманитарни науки, Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2012, 181–188.

Пуризмът – изживяна или вечна кауза в българското общество. // In: *Slovanski Jeziki: iz preteklosti v prihodnost*. Ur. Vojko Gorjanc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012, 53–65.

„История славеноболгарска“ – още един аспект на значението ѝ. // *Език и литература*, 2012, № 3–4, 61–65.

Заседание на Комисията за славянски книжовни езици при Международния комитет на славистите. // *Съпоставително езикознание*, 2012, № 4, 110–113 (в съавт. с Д. Иванова).

2013

ПРАКТИЧЕСКИ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА ЧУЖДЕНЦИ. ЧАСТ 1. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2013 (в съавт. с М. Стефанова, Н. Николов).

Началното изграждане на новобългарския книжовен език с оглед на пуризма. // В: *Паисиеви четения. Езикознание. Научни трудове*. Т. 51, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 69–90.

Формирането на българския и словашкия книжовен език (съпоставителен обзор) // В: *Славянските езици отблизо. Сборник в*

чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 421–427.

2014

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК С ПРАКТИКУМ ПО ЕЗИКОВА КУЛТУРА. Електронен учебник за бакалаври. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2014.

Първи прояви на пуризъм в България. // В: *50 години Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ (1963 – 2013)*. Секция филологически факултет. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, 93–101.

Езиковите контакти на българи и гърци през Възраждането: последици и решения. // В: *Епископ-Константинови четения. Контакти и конфликти*. Т. 20. Шумен: УИ „Еп. Преславски“, 2014, 164–177.

Restoration of language ideal as a form of purism in bulgarians' language communication during 18 – 19 centuries. // In: *Studia Hungaro-Bulgarica*, Tomus 3, Sumen – Szeged, 2014, 185–194.

Брашовското филологическо общество през 20-те години на XIX в. и книжовноезиковите доктрини на Българското възраждане. // *Език и литература*, № 3–4, 2014, 62–73.

Плурализъм или авторитарност – за доктрините на Брашовското филологическо общество през 20-те години на XIX в. // *Romanoslavica*. Vol. 50, 2014, № 4, 101–111.

2015

Речниковата кодификация на нормата за съгласуване на бройни числителни със съществителни имена от мъжки род в българския език през последните три десетилетия. // *Български език* 62 (2015), № 3, 79–88.

Пуризмът на Иван Богоров. // В: *Годишник на Шуменския университет*. Т. XXVI. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2015, 46–85.

Проблемът за езиковата чистота през 50-те години на XIX век в българската езикова ситуация. // В: *Научни перспективи на*

съвременната българистика. / A mai bulgarisztika tudományos perspektívái. Budapest, 2015, 209–216.

Темата за езиковата чистота в периодичния печат на Българското възраждане (40-те – 50-те години на XIX век). // In: *Słowjanske spisowne řeče a medije / Slawische Schriftsprachen und Medien / Славянские языки и средства массовой информации*. Budyšin / Bautzen, 2015, 150–160.

Размисли върху някои терминологични словосъчетания в областта на историята на новобългарския книжовен език. // В: *Паусиеви четения. Езикознание*. Том 53, кн. 1, сб. А, 2015.

Рец. за: *Jazykové právo a slovanské jazyky* (eds. H. Gladkova, K. Vachkova). [Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Varia V.] Praha: Nakladatelství Karolinum, 2013, 587 s. // *Съпоставително езикознание*, XL, 2015, № 4, 93–97.

2016

ПУРИЗМЪТ В ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Series Academica. 18. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2016, 276 с.

Словашко-български езикови паралели от пуристичен ракурс в епохата на Възраждането. // В: *Limes Slavicus. Славянството в границите на общността*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2016, 31–39.

Речникът на чуждите думи на Моско Москов. // В: *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. Добринка Даскалова*. Т. 4. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2016, 115–129.

Българският възрожденски пуризм. // *Любословие. Тема на броя: Числата*. 2016, №16, 144–162.

Характерные черты формирования новоболгарского литературного языка. // In: *Dynamicke procesy v súčasnej slavistike*. Presov: Presovska univerzita, 2016, 282–290.

Ролята на пуризма при формирането на новобългарския книжовен език. // В: *Аспекти на българската речева комуникация*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2016, (e-book pdf).

2017

Възрожденската идея за езикова чистота сред южните славяни. // В: *Limes Slavicus 2. Културни концепти на славянството*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2017, 118–132.

Пуристичният подход при кодификацията в първата граматика на новобългарския книжовен език от отец Неофит Рилски. // В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 54, кн. 1, сб. А, 2017, 53–61.

Подходи при кодификацията в първата граматика на новобългарския книжовен език от отец Неофит Рилски. // In: *Historický a sociolingvistický kontext kodifikácií slovanských spisovných jazykov*. Edit. J. Glovňa. Bratislava: Veda, 2017, 103–112.

Научна конференция на Комисията за славянски книжовни езици към Международния комитет на славистите на тема „Исторически и социолингвистичен контекст на кодификацията на славянските езици (Historický a sociolingvistický kontext kodifikácií slovanských jazykov) в гр. Нитра. // *Български език*, 64 (2017), № 4, 115–122 (в съавт. с Д. Иванова).

Рец. за: *Диана Иванова*. История на новобългарския книжовен език. Второ допълнено преработено издание. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2017, 519 с. // *Български език* 64 (2017), № 4, 93–98. (в съавт. с К. Вачкова)

2018

За омонимите и тяхната класификация. // В: *Българистични езиковедски четения. Материали от международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, 19 – 20 ноември 2018 г. ФСлФ, СУ „Св. Климент Охридски“, 78–84.

Кодификация в предизвестена криза: членните форми при имената от мъжки род – история, настояще, перспектива. // *Български език*, 2018 (год. LXV), № 2, 100–109.

2019

Роль языкового пуризма в формировании современного болгарского и современного русского языков. // В: *Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XX Кирилло-Методиевские чтения*. М. Н. Русецкая (гл. ред.). Москва: ГИРЯ им. А. С. Пушкина, 2019, 511–520.

„Книга за писма” от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. // В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 г.). Ваня Мичева, Диана Благоева, Сия Колковска, Татяна Александрова, Христина Дейкова (отг. ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 148–152.

Езиковият пуризм сред балканските славяни – стереотип или нормализационен акт. // В: *Стереотипът в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от четиринадесетите международни славистични четения. София, 26 – 28 април 2018 г. Том първи. Езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 560–567.

„Диплогафия или какъ ся дръжатъ търговски книги” (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. // В: *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 275–284.

Рец. за: „СМИ. Язык. Общество: проблемы и перспективы“ Под ред. Марияны Парзуловой. // *Вестник ЮУрГУ. Серия „Лингвистика“*. 71, 2019. Т. 16, № 1, 70–71. / *Bulletin of the South Ural State University. Ser. Linguistics*. 2019, vol. 16, № 1, 70–71.

2020

„Взаимното писание“ – „душата на търговията“ (Правописът на „За търговско писмописаніе“, 1858 г., от Ан. Гранитски. // В: *Паисиеви четения. Езикознание. Кръгла маса. Научни трудове, т. 58, кн. 1, сб. А, 2020. Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 37–47.

Езиковата демократизация и езиковата култура в контекста на публичната реч. // *Езиков свят / Orbis linguarum*. Т. 18. Кн. 2, 2020, 14–20.

Преводът на Анастас Гранитски „За търговско писмописание“ от 1858 г.: уводни бележки. // *Български език / Bulgarian Language*. 67 (2020), № 3, 45–58.

2021

Кореспонденция „на свой езикъ“: езикови особености на „Книга за писма“ (1850) от братя Караминкови. // В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Т. XXXII А, 2021. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2021, 54–74.

Етикетни средства и клишета за учтивост в „Писмовниче“ (1870) от Стефан Попов и Петър Аврамов. // В: *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Т. 59, кн. 1, сб. А. Филология. 2021, 86–98.

„Языкъ употрѣбихме простъ и вразумителенъ“. Правописни особености на „Книга за писма“ (1850) от братя Караминкови // *Българска реч*, 2021, № 1, 36–45.

Речниковата кодификация на нормата за съгласуване на бройни числителни със съществителни имена от мъжки род през последните три десетилетия. // In: *Slovanske jazyky v pohybu: proměny jazykových norem v letech 1945 až 2020*. Ondřej Blaha a kol. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2021, 210–220.

Писмовничето на Стефан Попов и Петър Аврамов (Предварителни бележки). // В: *Отговорността пред езика*. Т. 7. Сборник, посветен на 90-годишнината на чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2021, 173–180.

„Общ язык с выражение народно“. Езиковите норми в превода на А. Гранитски „За търговско писмописание“, 1858 г. (С оглед на прилагателните и числителните имена, местоименията и глаголите). // *Български език*, 68 (2021), № 4, 78–88.

„Общ язык с выражение народно“. Езиковите норми в превода на А. Гранитски „За търговско писмописание“, 1858 г. (С оглед на съществителните имена). // *Български език / Bulgarian Language*, 68 (2021), № 3, 108–119.

Лексика и терминология в превода на Анастас Гранитски „За търговско писмописание“ от 1858 г. // В: *Лингвистични проблеми. Година II*, кн. 2. *Научни текстове от юбилейната международна научна конференция „Филологията – традиция и предизвикателства в новата реалност“ (7 – 9 октомври 2021 г.) По повод 30-годишнината от създаването на Филологическия факултет при Югозападния университет „Неофит Рилски“*. Благоевград, 2021, 14–25.

Вашето честно писмо или за етикета в „Книга за писма“ от братя Ст. и Хр. Караминкови, 1850 г. // В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Съставители: Светла Коева и Максим Стаменов. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2021, 86–92.

Лексика и терминология в *Книга за писма* от Стоян и Христо Караминкови (1850). // В: *Славянски диалози. Списание за славянски езици, литератури и култури*. Г. XVIII, 2021, кн. 27, 98–111.

2022

„Писменни състави за обучение на дѣтца-та“ от Лука Павлев (1858 г.). // В: *Годишник на Шуменския университет „Еп. Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Том XXXIII А / 1. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2022, 57–66.

ДРУГА НАУЧНА ДЕЙНОСТ

От 1999 г. проф. Н. Николова се включва в различни **научни проекти**, в които участва с публикации. Обогаляващо и резултатно е сътрудничеството ѝ в международния проект към Словашката академия на науките, Братислава за изготвяне на двуезичен българско-словашки речник. Резултатите от него са публикувани в *Bulharsko-slovenský slovník*. I (A–K). Mária Košková a kolektív. Bratislava, Slavistický kabinet SAV, 2004. Речникът получи международната номинация „Речник на годината“, давана ежегодно от Пражката академия на науките в раздела „Двуезични речници“. Голяма част от проектите са на Шуменския университет, напр.: *Тенденции в българския език на границите на две хилядолетия* (2002 – 2003), *Българската езикова ситуация – диахронни и синхронни аспекти* (2004 – 2006), *Език и общество* (2010 – 2011), *Езикът на българите – интердисциплинарен поглед* (2012 – 2013), *Съвременни и исторически аспекти на българската речева комуникация* (2014 – 2015), *Език, реч, комуникация* (2016 – 2017),

Българският език – минало, настояще, бъдеще (2018 – 2019). Няколко са националните проекти: *Интензивен езиков курс по български език към СП „Еразъм”* (2011 и 2013), в чието създаване и провеждане участва като ръководител на проекта, като организатор на курса и преподавател на чуждестранни студенти. *Българският език – съхранена духовност и неизвестно бъдеще* (2006 – 2007) бе национален проект към Фонд 1300, който завърши с публикуване на колективната монография „Проблеми на българската езикова политика“ (327 с.). Плод на националния проект *Модернизиране на Центъра за дистанционно обучение на ШУ „Епископ Константин Преславски”* чрез въвеждане на съвременни електронни форми на обучение е учебникът по съвременен български език. През 2021 г. завърши проектът „*Медиите, образованието и политиката: национални и европейски измерения на езиковата култура в публичната реч*“ (2019 – 2022, финансиран от ФНИ), в който проф. Николова участва с монографията „Публична реч и езикови норми. Пътеводител на говорещия човек“ (125 с.). По нейна идея бе одобрен проектът „*Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език*“ (2019 – 2023, също финансиран от ФНИ), публикациите от който се поместват в тритомна колективна монография.

Проф. Н. Николова е и продължава да бъде **член на научни журита**, в които участва с рецензии и становища, в конкурси за заемане на академични длъжности и придобиване на научни степени в различни български университети и ИБЕ към БАН (на проф. Добринка Даскалова, проф. Мийрям Салим, доц. Владислав Миланов, доц. Мая Влахова, д-р Иво Братанов, д-р Камелия Колева, д-р Дияна Николова, д-р Станислава Теофилова, д-р Детелина Овчарова, д-р Ния Пенева, д-р Жанета Златева, д-р Юлия Манасиева и др.).

Проф. Н. Николова участва в **редакторските колегии** в повече от 20 научни издания, **рецензент и научен редактор** е на дузина публикации в областта на лингвистиката (вкл. в чужбина), **коректор** на множество монографии, сборници, периодични издания на ШУ.

Съставила:
Анета Тихова

ЕДИН СЛАВЯНСКИ ПРЕПИС НА „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ОБНОВЯВАНЕ НА ХРАМА НА СВ. ГЕОРГИ ПОБЕДОНОСЕЦ“ ОТ ПРЕПОДОБНИЯ АРКАДИЙ КИПЪРСКИ¹

*Андрей Бояджиев (СУ „Св. Климент Охридски“),
Анета Тихова (ШУ „Епископ Константин Преславски“)
aboy@uni-sofia.bg, a.marinova@shu.bg*

A SLAVONIC TRANSLATION OF „A WORD OF PRAISE FOR THE RENOVATION OF „ST. GEORGE THE VICTORIOUS” CHURCH” BY THE VENERABLE ARKADIOS OF CYPRUS

*Andrey Boyadzhiev (Sofia University „Sveti Kliment Ohridski”),
Aneta Tihova (Konstantin Preslavsky University of Shumen)*

Abstract: The paper presents the Slavonic translation of „Pohvalno slovo za obnovyavane na hrama na Sv. Georgi Pobedonosets” (A word of praise for the renovation of „St. George The Victorious” church), written by Arkadios of Cyprus in the IIIth century AD in Greek. It further dwells on the linguistic-stylistic peculiarities of the work. The text, included as an Appendix, was published according to the Zograf transcript, which can be found in the menaion panagyric № 107 for the period from September to January from XIVth century in the library of Zograf monastery.

Keywords: a word of praise, Slavonic translation, linguistic-stylistic peculiarities

В библиотеката на Зографския манастир на Света гора Атонска под номер 107 се съхранява минеен панегирик за септември-януари от XIV век. Един от текстовете в панегирика, който е малко известен, е „Похвално слово за обновяване на храма на Св. Георги Победоносец“², написан от архиепископ Аркадий Кипърски³. Авторът, превел текста от гръцки⁴ на старобългарски език, не е известен [Noret 1974].

В настоящата разработка се представя славянският текст на похвалното слово, като целта е издаването на текста, заедно с разночетенията по известните ни преписи, и разглеждането на текстологичните и езиково-стилните особености на творбата. Текстът се публикува според основния Зографски препис (= 3), а

¹ Тази публикация е реализирана по проект на КБЕ на ШУ, № РД-08-136/1.03.2022 г.

² За текстовете, посветени на Св. Георги в южнославянската литература, както и подробна библиография, виж фундаменталното изследване на [Стойкова 2016].

³ Преподобният архиепископ Аркадий живее на остров Кипър през III в. сл. Хр., по време на управлението на император Константин Велики (306 – 337 г.). Паметта на преподобния се отбелязва от православната църква на 6 (19) март.

⁴ Гръцкият текст се ползва по изданието на [Krumbaher 1911: 78 – 81].

разночетенията обхващат: чети-миней за септември-ноември от 15 в., който се намира в манастира Драгомирна в Буковина (= Д); Минеев панегирик за септември-януари от 15 в., съхраняван в Рилския манастир (т. нар. Мардариев панегирик) (= Р), както и Чети-миней за м. ноември от 16 в., който се пази в ГИМ, Москва, Син. 176 (Царски списък на Великите миней-чети) (= Ц). Наред с реторичните фигури, посредством които се изгражда художественото внушение, се обръща внимание и на някои от езиковите особености, с които се отличава творбата.

Основна тема в словото е победата на християнството над езичеството. Езичеството присъства в текста чрез образа на върховния бог в гръцкия пантеон – Зевс, чрез споменаването на великия елински философ Платон, както и на разорените капища и погубването на елините, чиято вяра е политеистична. За времето, в което живее и твори А. Кипърски, това е актуална тема, тъй като през 313 г. християнството е обявено за официална държавна религия и тържеството над езическите богове от гръцката митология е акцент в художественото внушение на словото.

I. Текстологични особености. Сравнението на четирите преписа показва, че в тях е съхранен един превод от гръцки. Можем да предположим, че в нито един от тях текстът не е дошъл до нас в оригиналната си форма. В З има няколко пропуска на части от текста:

Ред	З	Р, Д, Ц
	42 идеже бѣсѡвскыѣ жрѣтвы, тамо хрѣстіанскыѣ цркви.	идеже бѣсѡвскыѣ жрѣтвы, тамо хрѣстіанскыѣ цркви. Идеже діаво ^а лѣкстваше, тамо вл ^а ка іаки сѣ
	96 гдѣ ираклѣѡва грѣдынѣ.	<u>гдѣ</u> ираклѣѡва грѣдынѣ. Гдѣ фрѣгѡмь скоплѣніа и свирѣніа и бѣсѡвѣніа
	136 иноу не знаемъ.	иноу не знаемъ. ѿ тебе сила. ты бо еси богъ нашъ, развѣ тебе иноу не знаемъ

Това са механични пропуски, но те трябва да се имат предвид при едно бъдещо критическо издание на текста.

Извън тези пропуски в 3 има много малки грешки на граматическо равнище:

Ред	З	Р, Д, Ц
87	мрътвѣ	мрътвых
123	прѣрѣхѣм	прѣрѣкъем

В други случаи 3 не предлага индивидуални четения. Почти идентичен със 3 е препис Д. Разликите със 3 са минимални и може да се каже, че те следват една редакция на текста:

Ред	З	Д
10 и ѿ н же		ньже
51 пауѣ		пауѣ же
75 ѿ		
84 ѿллинстїи		ѿллинъ
119 ѿщедрїи		ѿщедрїи и

Тези различия се споделят не само от З, но и от останалите преписи – Р и Ц.

Р предлага само едно минимално различие спрямо другите сравнявани преписи: **просвъ̀тѣм се** спрямо **съпросвъ̀тѣм сѧ** (104). Този препис се свързва с Ц с няколко общи черти:

Ред	Р, Ц	З, Д
51	Побѡрца	прѡбѡрца
53	Побѡрецъ	прѡбѡрецъ
82	ѡмѣршѣа	оумьршїихъ

Най-много индивидуални отличия спрямо другите преписи има Ц. Те са както на граматично, така и на лексикално равнище:

Ред	Ц	З, Д, Р
32 ѿицаіюци ^x		оуицаетъ
32 съгрѣшенїи		съгрѣшенїа
67 похвалами		хвалами
102 Всѣ ^x с нимъ		сѣ нимъ всѣ ^x
121 сътвори		дарви·
126 —		до
134 сѧ сѣ стѣм дхо ^m		сѧ и стѣго дѣа

Можем да обобщим, че вероятно най-рано до предполагаемия ранен текст от тези четири преписа стои Д, тъй като в него липсват механични пропуски и грешките в него са минимални.

II. Стилистични особености. Съгласно принципа за единство между формата и съдържанието, реторичните фигури, чрез които се постига внушението, се представят в унисон със съдържателната страна на текста. В структурно отношение похвалното слово обхваща въстъпителна част, основна и заключителна част.

В уводната част Аркадий Кипърски се обръща към всички верни християни, като ги нарича **хрістолюбци** – „*христолюбци*“. Целта е да настрои съзнанието на възприемателя на празнична вълна и да го подготви за специалния ден. Поводът за събирането на последователите на Христос в преосветения храм е свързан с името на благочестивия Св. Георги, когото авторът обрисова словесно чрез съществителните **побѣдоносца ѿ великомънка, добропобѣдникъ, бжтвенъ даровъ бывающе ходатаи** – „победоносец, великомъченик, добропобедник, ходатай на божествените дарове“, както и чрез епитета „христолюбив“, който принася благодат на христолюбивото

множество. Творецът рисува тържествена картина на ликуване, чрез която да създаде молитвено настроение в душите на събралите се: ангелите *се радват* и небесата *се веселят*: **радоуѣхъ сѧ ѡггели, ѡ небеса веселяхъ сѧ** (3 ред). Глаголните форми напомнят за Мт. (5: 12): „*Радвайте се и се веселете, защото голяма е наградата ви на небесата*“. Усилването на въздействието е постигнато посредством повторението на фразата няколко реда по-надолу (9 ред). Всеобхватността на тази радост е внушена чрез обобщените образи на *небето* и *земята*, тъй като те побират в себе си целия видим свят, цялото Божие творение (4 ред).

За да се предаде радостта на света, се използват различни стилистични фигури: повторение, градация, синтактичен паралелизъм и др. Четирикратното **анафорично** повторение на обобщителното местоимение **въсь** в родителен падеж мн.ч. на последователните фрази е съчетано с **градация** на глаголни форми и еднотипно изграждане на изразите. Възхвалата на Бог и Неговите дела е постигната чрез **повторението** на съществителното **Богъ** и **Господъ**, както и посредством редуването на формите **инъ** и **окъ** (10 – 18 ред). Удивлението на човека пред всеобхватността и могъществото на Твореца е изразено посредством употребата на глагола **пѣти/нея** (10, 14, 16 ред), съществителното **пѣснь/несен** (16 ред) и повторението на фразата **глас на радост и изповед/спасение** (16 и 17 ред) и **глас на празнуващите** (16 ред). Наред с възхвалата на Бог, се възхвалява и подвигът на мъченика.

В III част, която е в противовес на I част, се предава сблъсъкът на силите на светлината и силите на тъмнината. Нечистите сили са градиращи чрез петкратната анафора **пак** (на бесове, измама, нечестие), те не могат да надделеят над Божията премъдрост, защото църквата, посветена на Св. Георги, е обновена с небесна помощ. Противопоставянето *добро: зло* е представено чрез надигането на злите сили – използват се глаголите: *смуцават се, посрамват се, възраждат се*. Чрез трикратното **повторение** на съществителното **небо**, споменаването на *слънцето* (олицетворение на Божията светлина),

както и на небесните светила всред ношната тъмнина, *луната и звездите*, се изгражда картината на вселената като арена на нестихващия сблъсък между силите на доброто и тези на мрака. Пулсирането на вселената като жив организъм е предадено чрез образа на променящата се луна, която е описана не като статичен обект, а като светило, което расте и намалява, и винаги дарява благодат. Тук авторът вплита в тъканта на творбата хвалението на Твореца, изразено от псалмопевеца Давид:

„Хвалете Го, слънце и луно;

Хвалете Го, всички светли звезди“ (Псалом 148: 3).

Антитезата между материалния и невидимия свят е изградена чрез прилагателните *духовно* и *телесно*. Чрез образа на облаците, обрисувани чрез сложния епитет *дъждеродни*, се внушава идеята за плодородие, изобилие и благодат: **ЉБЛАКЫ ДЪЖДЕРЌДНЫѦ**.

Творецът противопоставя слънцето като небесно светило на слънцето Христос: **НЕБѠ СЛѢНЦѸ УЮВЕСТВѢНОМ ПОДЛЕЖИТ, НЖ ВЪ НЕЗАХОДИМОЕ СЛѢНЦЕ Х҃А ѠДѢА СЛ** (28 ред); водния извор на извора на изцеление: **НЕ ИСТОУНИКЫ ВОА, НЖ ИСТОУНИКЫ ИСЦѢЛЕНІИ ПОКАЗѢЕТ** (33 ред); птичите песни на ангелските гласове: **НЕ ПТІУІАА ГЛАСѠВАНІА, НЖ А҃ГГЛ҃СКОУ ГЛ҃СЫ Б҃ГѠСЛѠВСТВОУЕТЬ ДНЕС** (34 ред) чрез петкратното **повторение** на отрицателната частица **не** и на съчинителния противопоставителен съюз **но** (ред 29 до 34).

Бог е обрисован чрез **метафората** **незаходимоe слѣнце х҃а Ѡдѣа сл** – *незаязващото слънце Христос* (28 ред). Посредством **синтактичния паралелизъм** чувството на религиозно умиление се надгражда и авторът подготвя умовете на християните за предстоящия тържествен ден, който трябва да бъде отбелязан с нужното почитание.

В IV част посредством **реторичните въпроси**, съчетани с **анафора**, се разчупва ритъмът и се заостря вниманието на слушателя:

Старобългарски текст ⁵	Превод ⁶
35. <u>Зрѣте ли</u> дѣс бл҃гѣ.	<i>Виждате ли днес благодатта?</i>
36. <u>Зрѣте ли</u> ѿбновленїа вещи;	<i>Виждате ли обновлението на нещата?</i>

Двукратното **повторение** на въпроса (*Виждате ли?*) спомага за засилването на драматизма.

А. Кипърски призовава своите слушатели да кажат заедно с ап. Павел: древните времена отминаха и всички бяха нови. Опозицията старо: ново е изградена чрез трикратното **повторение** на прилагателното **дрѣвнѣ/древен** (37 – 38 ред) и **новѣ/нов** (38 и 39 ред).

Следват седем **анафори** на относителното местоимение **идеже** *където*, съчетани с **мезофори** на наречието **тамо/там** (40 – 46 ред). Творецът противопоставя умножаването на греха и преголямото изобилие на благодатта; езическата гордост и мъченическото изцеление; бесовската жертва и християнския храм, и продължава с думите:

Старобългарски текст	Превод
40. <u>ѿ[ко]</u> <u>идеже</u> ѿмножи сѧ грѣхѣ прѣизобилѣва бл҃гѣ.	<i><u>Където</u> се умножи грехът, <u>там</u> преизобилства благодатта;</i>
41. <u>идеже</u> [дїева] грѣдынѣ, <u>тамо</u> мѧнїиѣскыѧ цѣлбы.	<i><u>Където</u> беше гордостта на Зевс, <u>там</u> са мъченическите изцеления;</i>
42. <u>идеже</u> бѣсѣвскыѧ жрѣткы, <u>тамо</u> хрїстїанскыѧ цркви.	<i><u>Където</u> бяха бесовските жертви, <u>там</u> са църквите на мъчениците;</i>
43. <u>идеже</u> дѣси вѣгнѣжаахѣ сѧ, ѿтѣдѣ нѣ ѿгнѣжѣ сѧ.	<i><u>Където</u> духовете се загнездваха, от <u>там сега</u> се прогонват;</i>
44. <u>идеже</u> бѣ аще зѣ поумѣми бѣхѣ,	<i>Защото <u>където</u> бяха почитани, <u>тук сега</u> са мъченическите сенки;</i> <i><u>Където</u> беше тъмнина, <u>там сега</u> се вижда изцеление на страданията;</i> <i><u>Където</u> беше скверното зловоние,</i>

⁵ Целият текст на похвалното слово е включен тук като Приложение.

⁶ Преводът на съвременен български език на цитираните откъси е наш (А.Т. и А.Б.).

тѢ <u>НЫНѢ</u> МЖУЕНИУЪСКИЖ СѢНИ- 45. <u>ИДЕЖЕ</u> ТЕМНАА ѦСНЕНІА, <u>ТАМО</u> <u>НЫНѢ</u> ЗРАТ СЛ СТРЕМЪ ИЦЪЛЕНІА- 46. <u>ИДЕЖЕ</u> СКВАРАМЪ ЗЛОСМРАДІА, <u>ТАМО</u> <u>НЫНѢ</u> МЖУЕНИУЪСКАА БЛАГОВѦНІА-	<i>там сега е мъченическото</i> <i>благовоние.</i>
--	---

В архитектуриката на текста визуално се разделят от лявата страна силите на езичеството, а от дясно – на християнството, представени чрез градацията на мъченическия подвиг, страданията и благовонието. Така и в **антитезите** се спазва принципът, че от дясната страна е праведността, а от ляво се позиционират грехът и нечистотата. Както в деня на Страшния съд от дясно на Бог ще бъдат праведните, а от ляво – грешниците, опозицията *ляво: дясно* е използвана от твореца при противопоставянето на нечистите духове и тяхното погубване.

В *същинската част* централно място заема възхвалата на св. великомъченик Георги, който е обрисован с метафорите „църковно съкровище“ и „борец за кръста“. Духовният му образ се изгражда в пълнота посредством **анафорите на името на светеца**, които представляват **петнадесет пъти повторено обръщение** към него и следваща негова характеристика. **Свети великомъченик Георги** е обрисован чрез **метафорите**:

ѦРЖІЕ НЕПОБѢДІМОЕ – *непобедимо оръжие, црѣѦ прѡбѡрецъ* – *борец на царството, пѣтникѡмъ настѣвникъ* – *наставник на пътниците, плаважцимъ крѣмѹи* – *кормчия на плаващите, злобленнымъ ѡмѣститель,* **и лѣжжѣиѣ ѡблиуитель** – *отмъстител на озлобените и разобличител на лъжците, плахѹциѣх сл вѣшитель,* **и крѣпкыѣх благолѣпѣ** – *утешител на плачещите и благолепие на силните, сѣрымъ прѣстѣтель и вдовицамъ питател* – *защитник на сираците и на вдовиците хранител, пристѣнище ѥже въ пѣуинѣ влажцим сл* – *пристанище на тези, които са в бездната,*

иже въ пѣстынѣхъ скытаѣшимъ сѧ пастырь — пастир на онези, които се скитат в пустинята [вж. Евр. 11: 38]; бѣлѣщѣимъ врагѹ и прибѣгаѣщимъ просвѣтителъ — лечител на боледуващите и просветител на онези, които търсят закрилата му; плѣненнымъ прѣдъстѣтель, пѣсствамъ стражъ, и гѣмномъ благословеніе — на пленените покровител, на пѣството пазител и благослов на гумната/ харманите; бѣримымъ стѣнѧ, мѣуимымъ ѣтѣха — стена на борците, утеха на измѣчваните; ѡлѹчѣимъ питателъ, и нагынѣ ѡдѣѣте — храна за гладните, одежда за голите; ѡскѣшаѣмымъ мѡстъ, и мирѣ оѹтвѣрженіе — мост за изкушаващите и утвѣрждение на света; бѣсѡмъ гѣвѣтел, и ѣллинѡмъ раздрѣшителъ, и вѣры правѣтел — погубител за бесовете, разрушител за елините, а за вярата — управител.

Натрупването на метафори спомага да се постигне внушението, че Свети Георги, загинал за Христовата вяра, е защитник на всички, които отправят към него своята искрена молитва и укрепва силите им в борбата с изкушенията и страданията на тленния живот. Невинно пролятата му кръв заради Христос го превръща в непобедим закрильник на вдовици, сираци, плаващи, пътуващи, страдащи и боледуващи.

Творецът възхвалява мъченика с думите:

„Който беше мъчен, но победи,
и хвърлен, но победи;
и погубен, но оживя в истината;
удивление на преславните чудеса“.

Следват три **реторични въпроса**: С какви слова да похваля мъченика? С кои похвали да изрека страданията? С кои образи да възнея чудесата? (66 до 68 ред).

Антитезата, която следва, е изградена чрез повторението на глаголна форма и нейното отрицание:

Старобългарски текст	Превод
69. <u>РАЗДѢЛИ СЯ</u> М'НУЪСКОЕ ТѢЛО, НЖ <u>НЕ РАЗДѢЛИ СЯ</u> ѿ НЕГѠ Х'С.	<u>Раздели се</u> мъченическото тяло, <u>но не се раздели</u> от него Христос; естеството се разкъса, но вярата не се погуби;
70. <u>РАЗДРА СЯ</u> ЁСТЬЕСТВО, И НЕ РАЗБОРИ СЯ ВЪРА.	храмът падна, но съкровището се опази.
71. ПАДЕ СЯ ХРАМЪ, И СКРѠВИЩЕ СЪХРАНИ СЯ.	

Трите последователни **антитези** (69, 70 и 71 ред) представят мъченическия подвиг на светеца, който опазва непокътното съкровището на своята вяра в Бог, въпреки изтезанията на които е подложен от мъчителите. Св. Георги пребивава в света, като посещава всички, и в същото време се застъпва пред Христа за вярващите.

От 73 ред глаголните двойки се противопоставят, като наречието **тамо/там** е трикратно повторено анафорично, а наречието **здѣ/тук** е повторено в средата на три последователни стиха (**мезофора**):

Старобългарски текст	Превод
73. <u>ТАМО</u> Х'С ПРЕДСТОИТЬ, И СЪЩІИХ <u>ЗДѢ</u> НИКОЛИЖЕ ѠСТѢПАЕТЪ.	<u>Там</u> предстои пред Христос и <u>тук</u> не отстъпва на пребиваващите;
74. <u>ТАМО</u> МОЛИТ СЯ, И <u>ЗДѢ</u> СЪ НАМИ ЛИКВЕТЪ.	<u>там</u> се моли и <u>тук</u> празнува с нас; <u>там</u> служи и <u>тук</u> прави чудеса.
75. <u>ТАМО</u> СЛѢЖИТЬ, И <u>ЗДѢ</u> УОУДОДѢИСТВЕТЪ.	

Анафорите, мезофорите и градацията, които се съчетават, спомагат да се изгради внушението, че светецът пребивава невидимо в живота на вярващите чрез чудесата, които прави, и в същото време се явява част от небесното Христово войнство. В следващите редове (76 и

Авторът се обръща към всички народи, и конкретно към юдеите, с призива:

Старобългарски текст	Превод
91. РАЗВѢЖИТЕ ꙗзыци ѿ покаръжѣ сѧ.	<i>Разберете, народи, и се покорете;</i>
92. ВИДИТЕ ѿ ꙗдѣи ѿ посрамѣ сѧ.	<i>вижте, о, юдеи, и се посрамете,</i>
93. ДА ѿмлъкнѣтъ ѿ еллинскыхъ блѣди ѿ прѣстѣнѣтъ.	<i>за да замлъкнат и да престанат елинските блудства.</i>

Постепенно емоционалното напрежение нараства, и това е предадено чрез нова поредица от четири **реторични въпроса**, които включват в **анафора** и **мезофора** местоименното наречие **гдѣ** /къде:

Старобългарски текст	Превод
95. ГДѢ ПЛАТОНЪ СВЕРЪПѢЛЪ Сѧ.	<i>Къде е свирепстващият Платон?</i>
96. ГДѢ ДѢКА ДРЪЖАВА.	<i>Къде е царството на Зевс?</i>
97. ГДѢ ꙗРАКЛѢѠВА ГРѢДЫНЪ.	<i>Къде е гордостта на Херакъл?</i>
98. ГДѢ ПРОУАА СЪГРѢШЕНІА ВЪЗКЛИЦАЮЩИ.	<i>Къде са другите, които възкликват?</i>

В VII част се утвърждава представата, че езическите божества, в които вярва Платон – Зевс и Аполон, лежат на земята, защото те са посрамени и сразени от явяването на Христос, и по този начин е победено тлението, а измамата е стъпкана, идолските капища са унищожени, а елините – погубени (ред 99 до 101). Елинските богове Аполон, Зевс и Асклепий са отхвърлени, прославя се Бог и се възпява безкръвната жертва (Пс. 50: 16–17).

Творецът акцентира върху факта, че празникът, който се отбелязва, е такъв – не елински, а духовен; не на корема, а на душата; да бъде достоен за светията (ред 103); празникът е представен като обновление. Аркадий Кипърски умело вплита цитати от Посланието на

св. ап. Павел към римляните (13: 12), от Посланието на св. ап. Павел към ефесяните (4: 22), както и от покаяния Псалом 50, като ги градира:

Старобългарски текст	Превод
105. ѠВРЪЗЪМЪ ЪБѢ ДѢЛА ТЪМЫ, И ѠБЛЕЦЕМ СЯ ВЪ ѠРЪЖІЕ СВѢТА.	...да <u>отхвърлим</u> , прочее, делата на тъмнината и <u>да се обличем в оръжсието на светлината</u> [Рим. 13: 12],
106. ѠБНОВИМЪ ЦРКОВЬ ДѢШЬ НАШЕЖ, ІАКО ДА ДѢШЕВНЪ ПРАЗНВЕМЪ.	да обновим църквите на нашите души, <u>защото</u> духовно празнуваме,
ІАКО ДА ВЕТХАГО ЪЛѢКА СЪВЛЪЧЕМ СЯ.	като се съблечем <u>от стария човек</u> [Ефес. 4: 22]; да се явим <u>по-</u>
ІАКО ДА ІАКИМ СЯ ПАЧЕ СНѢГА ѠБѢЛЕНИ.	<u>бели от сняг</u> [Пс. 50: 7].

А. Кипърски призовава слушателите към християнски добродетели: той отправя апел към благочестие, смирение, милост, да се подражава на мъченическите страдания, за да получат Христовите последователи награда на небесата „нетленен венец“. Призивът на автора е към духовно обновление, да се издигнат неговите слушатели над храната и насладите, за да угодят на Бог. **Анафората** на **елици** (3), наред с **градирането** на глаголните форми в повелително наклонение за 2 л. мн. ч. *отхвърлете, обновете се, обновявайте се*; и за 1 л. мн. ч. *да подражаваме, да приемем, да извикаме, да помолим* спомагат за усиляването на динамиката на текста.

Като се обръщат към св. Георги да бъде молител и застъпник пред Бог за грешните човеци, християните изразяват топлата си обич към светеца с помощта на епитетите „Христов мъчениче и воине, и служителю, и друже“ (110 р.). Молитвата, която Св. Георги отправя към Бог, е да пощади чедата си и да опази стадото си. Обръщението към Господ съдържа четирикратното **повторение** на звателната форма на съществителното *Владико*, както и *Пастирю, човеколюбче*. Глаголните форми в повелително наклонение за 2 л. ед. ч. *спаси, пощади* (2), *помилвай, покажи* (своята благост), както и трикратното

повторение на *виж* изразяват моление. В тази молитва, с която мъченикът се обръща към Бог, се казва:

Старобългарски текст	Превод
116. <u>пошѣди</u> ꙗ́зи люди своѣ. <u>влѣкѡ</u> <u>прѡѹее</u> спасѣ досто́яніе своѣ.	<i><u>Пощади</u>, Господи, своите люде, <u>Владико</u>, спаси своето наследство;</i>
117. <u>пошѣди</u> ста́до своѣ мо́лим сѧ <u>пасты́рю до́брыи</u> .	<i><u>пощади</u> своето стадо, молим се, <u>добри Пастирю</u>;</i>
118. <u>помилѹи</u> црѣ́ковѣ своѣ <u>ѹлѣкѡлю́бѹе</u>	<i>помилвай своята църква, <u>Човеколюбче</u>.</i>

Синтактичен паралелизъм, съчетан с **анафора**, се наблюдава във фразите:

Старобългарски текст	Превод
121. <u>виждь</u> нагѡтѣ, ѿ дарѡи ѡдѣаніе·	<i>Виж</i> голотата, и дари одежда;
122. <u>виждь</u> рыданіе· ѿ сътвори щедрѡты·	<i>виж</i> риданието, и стори щедрота.

Чрез **анепифората** на обръщението *Владико* се постига особен драматизъм на молението:

Старобългарски текст	Превод
123. <u>ВЛАКЪ</u> МОЛИМ СЯ Ъ НЕ ПРЕРѢХЪЕМ.	<u>Владико</u> , молим се, а не пререкаваме?
124. МОЛИМЪ, ѠМИЛІ СЯ <u>ВЛАКЪ</u> .	Молим, смили се, <u>Владико</u> .

Повторенията и антитезите се засилват във финалната част, като създават впечатление за изпадане в екзалтация:

Старобългарски текст	Превод
126. <u>да не до концѧ</u> прогнѣваеши сѧ. <u>да не до концѧ</u> ѿрѣнеши наѣ.	<u>До край</u> да не се разгневиши, <u>до край</u> да не ни отхвърлиш; да не отстъпиш от нас,

ДА НЕ НА МНОЗѢ ѿСТѢПИШИ НА^с НЖ ПОКАЖИ НА^с БЛГОСТІЖ СКОЕА- 127. <u>РАСТОУИЛЪ ЕСИ, СЪБЕРИ-</u> 128. <u>ѠВРЪГЛЪ ЕСИ, ПОМИЛВИ-</u> 129. <u>ПРЕДАЛЪ ЕСИ, ВЪЗВРАТИ-</u> 130. <u>ЗАТОУИЛЪ ЕСИ, ПАКЫ ПОМЪНИ-</u>	но покажи своята благодет. <u>Разпилял си, събери;</u> <u>отхвърлил си, помилвай;</u> <u>предал си, върни;</u> <u>заточил си, пак помени.</u>
--	--

Натрупването на 8 последователни глаголни форми за императив във 2 л. ед.ч., които образуват антонимни двойки на текстово равнище, представляват **паралелни синтактични структури**. Защото само Бог е безгрешен, човеколюбив и многомилостив (ред 129). В тази заключителна част думите на Св. Георги към Бог завършват с песнопението: **Ѡ ТѢБЕ Е^с ИСТОУНИКЪ ЖИВОТЪ**. „В теб е изворът на живота“, което е цитат от Великото славословие (II век) и с доксологичната формула: **РАДОУЖЕ СЯ СЛАВИМЪ ѠЦА И СЫНА И СЪАГО ДОУХА. НЫНѢ И ПРИСНО И ВЪ ВѢКЫ ВѢКОМЪ АМИНЪ** – „Като се радваме, славим Отца и Сина, и Светия Дух, сега, винаги и във вечните векове, амин“.

III. Езикови особености. Без да се прави обстоятелствен преглед на всички езикови черти, тук се открояват някои от най-характерните особености, с които се характеризира представеният текст. Тъй като славянският текст е запазен в препис от XIV век, в него морфологичните характеристики са типични за среднобългарския период от развоя на езика. От тях тук ще отбележим няколко:

а) Прилагателни имена за р. п. м. р. ед. ч. с опростяване на окончанието на дългите форми: **ИСТИННАГО**, **ПРЪВЪУНАГО** (47 ред); **КРЪСТНАГО** (51 ред); също и причастия – **ПОЖИВШАГО** (50 ред).

б) Смесване на носовките: в 3 л. мн.ч. при аористните форми на **ИТИ**, **БЫТИ** и др.: **ИДОШЖ**, **БЫШЖ** (38 ред); **СЪКРОУШИШЖ**, **ЗАИДОШЖ**, **ВЪСИАШЖ**, (81, 83 ред); **ПОСРАМИШЖ**, **ПРЪБЫШЖ**, **РАЗОРИШЖ СЯ**, **ОУМРЪТВИШЖ СЯ** (99, 101

ред); това е правилото не само след ш, но и след щ, но след ч се пише винаги **ж**: **пѡуѡцїѣхъ сѧ** (56 ред), **ѡуѡцїѣмъ** (62 ред); след **ж** се употребява, съгласно среднобългарското правило: **сѡуѡцѣжѧ** (13 ред), **жѣстокѣжѧ** (31 ред), **вѣселѣнскѣжѧ** (51 ред), **ѡмѣршѣжѧ** (82 ред), **доѡѣевнѣжѧ** (110 ред), **мнѡгѣжѧ** (112 ред).

в) Обичайно формите за имперфект са контрахирани. Наред с тях, в текста присъства и една неконтрахирана имперфектна форма за 3 л. мн. ч. **ВЪГНѢЖДААХЪ СЯ** (43 ред), която е маркер, че първоначалният славянски превод на съчинението вероятно е направен много по-рано.

г) Лексиката е традиционна, но следва да отбележим няколко редки думи. **Дѣждеродѣнь** е спомената в речника на Миклошич, но без примери. Прилагателното **дѣждеродѣнь** се открива в Речника на ЦСЕ [т. 1: 148] в Миней за 31 януари; като синоним се среща **дѣжденосный**. Формата **съпоурѣпати** (**не ѿ мѡръ съпоурѣпает**) не успяхме да открием в нито един справочник. **проборець** присъства както в З, така и в Д, но е заменена с **поборець** в Р и Ц. Можем да предположим, че тя е присъствала в първоначалния превод. Не успяхме да я открием в познатите ни исторически речници и проучвания. Думата **проборѣникъ** се открива само в един пример от XVII в. в речника на Франц Миклошич [Miklosich 1862–1865], където е със значение *defensor* и отпратка към **поборѣникъ** (*quod rectum est*).

Въз основа на направените наблюдения се очертават следните изводи:

1. При сравнението на четирите разгледани славянски преписи се установява, че те *почиват на един превод от гръцки*. Можем да ги обособим в две групи – З и Д спрямо Р и Ц, като по-близо до оригиналния текст стои първата група.

2. Текстът на похвалното слово е изграден по блестящ начин, като за постигането на художественото внушение авторът си служи с

множество реторични фигури: *повторения, анафори, мезофори, градации, синтактичен паралелизъм, антитези, реторични въпроси и др.*

3. По отношение на *морфологичните характеристики* на ръкописа се установява, че те са *типични за среднобългарския период*, през който е направен преписът.

Чрез издаването на славянския превод на „Похвално слово за обновяване на храма на св. Георги Победоносец“ този малко познат текст на А. Кипърски става достояние на по-широк кръг от специалисти и спомага за обогатяване на представата ни за емблематични произведения, които са били част от мирогледа на средновековния човек.

Цитирана литература

РЦСЕ: Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. I – II. София, 2002 – 2012.

Стойкова 2016: Стойкова, А. Свети Георги Победоносец. Агиографски произведения в южнославянската средновековна традиция. София: Издателство „Изток-Запад“, 2016 г.

Dukakis 1892: Δουκάκης, Κωνσταντίνος Χ. Μέγας συναξαριστής. Ἐν Ἀθήναις: Α. Κολλυράκη καὶ Ν. Τριανταφύλλου, 1892, p. 375–378.

Krumbacher 1911: Krumbacher, Karl. Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. Aus dem Nachlasse der Verfassers herausgegeben von Albert Ehrhard. München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1911, p. 78–81.

Miklosich 1862 – 1865: Miklosich, Franz. Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum: emendatum auctum. Vienna: Guilelmus Braumueller, 1862 – 1865.

Noret 1974: Noret, Jacques. Deux avatars du Panégyrique de S. Georges par Arcadius de Chypre. Analecta Bollandiana. T. 92. Bruxelles, 1974, p. 165–170.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Славянски текст на „Похвално слово на Аркадий Кипърски за великомъченик Георги“⁷

Основен препис:

З: Зографски манастир 107. Минееен панигирик за септември-януари, XIV в., край. ВНБС: 74–75; Ильинский 1908: № 174; Райков и др. 1994: № 107; Иванова 1969.

Разночетения:

Д: Манастир Драгомирна в Буковина 1789/700. Чети-миней за септември-ноември, XV в., край. ВНБС: 68; Юфу 1970: 311–317.

Р: Рилски манастир 4/5. Минееен панигирик за септември-януари (Мардариев панигирик). XV в. (1483 г.). ВНБС: 129–130; Спространов 1902: 84–94; Христова и др. 1982: № 132.

Ц: ГИМ, Москва Син. 176. Чети-миней за ноември (Царски списък на Великите чети-миней). XVI в.
<https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/165151?exhibition=619236124&index=32>;

Издание: <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/25359/nov-7-1.pdf> 139–143 (за 4.11.)

151r

Ѡ ѡже въ стѣхъ ѡца нашеѣ аркадіа архїєпѣкпа кѣпрѣскаго.
пѡхвалное на ѡбновленїе храма стѣго ѡ славнаго ѡ
повѣдонѡсца ѡ великомѣнка хѣѣ геѡргїа :—

I.

1. съзѣваетъ пакы наѣ Ѡ хрїстѡлюбци,
хѣолѡбикыи сѣ благоуствїа доброповѣдникъ геѡргїе,
въ великыи сѣ ѡ доуховныи ѡ въсѣѡсвещенный храмъ.
2. пакы прикляуиѣ къ себѣ молѣбныи ѡ въсѣпразденѣствьныи прѣзники,
хѣолѡбикаа мноѣства ѡблагодѣтелствовати ѡбѣуиѣ хѡтаци.
3. приспѣ сѣценныиѣ пѡхвалъ съсловїе, бжѣтеныѣ дарѡвъ
бываиѣ хѡдати. тѣмже радоуѣт сѣ ѡггели,
ѡ небеса веселѣт сѣ. кѡнци лїкѣствѣѣтѣ.

⁷ Номерирането на редовете и фразите, направено от нас, е съобразно синтактичния и тематичния принцип.

4. СѢХѠДѦ^Т СѦ ПРИШЕДШЕ НЕБЕСНА СѢ ЗЕМНЫМИ.
5. ВѢСѢ^Х СМѢШЕНІЕ БЫВАЕТЬ. 6. ВѢСѢ ВЕСЕЛИѦ ПРІѠБИРАѦТ СѦ.
7. ВѢСѢ ПѢСНОПѢНІѦ СѢРАДОУЖѦТ СѦ. 8. ВѢСѢ СЛАВОСЛОВІЕ ПРИНѠСАѦТ.
9. И ѠВѢ ѢБѠ ВѢЗЫКАЕТЬ, ДѦ ВЕСЕЛА^Т СѦ НЕБЕСНАД
И РАДОУЖѦТ СѦ ЗЕМНАД, И КОНЦІ ДѦ ЛИКѢСТВУЖѦТ.
10. ИИ ЖЕ⁸ ПОЕТЬ, ДІВЕНЬ БОГЪ ВЪ СѢХѢ СВОИ^Х
11. ИИ ВЪПІЕТЬ, БОГЪ ПРОСЛАВЛЯЕМЪ ВЪ СІВѢТѢ СѢХѢ.
12. И ѠВѢ ѢБѠ, ПАМѦТ ПРАВЕДНЫ^Х СѢ ПОХВАЛАМИ ПРИГЛАШАЕТЬ.
13. И ДРУГИИ, СЛАВѦЩІѦ МѦ ПРОСЛАВѦѦ ГЛАГОЛЕТЬ ГОСПОДЬ.
14. И ИИ ПОЕТЬ ГЛАГОЛА. ДѠМѦ ТВОЕМЪ ПО^ЛБАЕТЬ
СТІИИ ГОСПОДИ ВЪ ДЛѦГѠТѢ ДНІИ.
15. И ѠВѢ ѢБѠ Х^ОЛІЮБИВЫИМЪ ЛЮДЕМЪ ПОВЕЛѢВАЕТЬ,
СЪСТАВИТЕ ПРАЗНИКЪ ВЪ ѠСѢНѢЖЦІИ^Х ДѠРѠГЪ ѠЛТАРЕВНЫ^Х
16. ѠВ ЖЕ ПѢСНЬ СЛЫШИ^Т ГЛАГОЛА, ВЪ ГЛАСѢ РАДОВАНІѦ И
ИСПОВѢДАНІѦ И ГЛАСѢ ПРАЗНѢЖЦИ^Х ПОЖ СЛАВѢ ТВОЕИ.

II.

17. САМЫИ ЖЕ ГЛА^С РАДОВАНІѦ И СПЕ^СЕНІѦ ВЪ СЕЛѢХѢ ПРАВЕДНИКЪ.
18. ѠВѢ ѢБѠ М^УНКА ВѢСХВАЛѢЕТЬ ГЛАГОЛѦ, БЛАЖЕНЬ ЕСИ И
ДѠБРѠ ТЕБѢ БЖДЕ^Т. 19. ИИ^Т НЕМОЩНЫИМЪ // 151v ГЛАШАЕТЬ,
ПРИСТѢПИТЕ КЪ НЕМ^У И ПРОСВѢТИТЕ СѦ И ЛИЦѦ ВАША НЕ ПОСТЫДА^Т СѦ.

III.

20. СІИМЪ ТАКО Ѡ ИЖЕ ВЪ ИСТИНѢ Ѡ БОГА ПРОСЛАВЛЕННЫХ
ТВОРИМОМЪ ДНЕ^С 21. ПАКЫ ЦРКВИ ЛІКѢСТВУЕТЬ.
22. ПАКЫ ПРѢЛѢСТЬ ѢПРАЖИѢЕТ СѦ. 23. ПАКЫ СЪМѢЩАЖѦТ СѦ БѢСИ.
24. ПАКЫ ДІАВѠЛ ПОСРАМАѢЕТ СѦ. 25. ПАКЫ НЕУБЫСТІЕ ВЪЗРАЖАЕТ СѦ,
26. НЕБѠ БѠ НАМЪ ДНЕ^С ЦРКѠВЪ ГЕѠРГІЕ ПРѢТВОРИ,
27. НЕБЕСЕ ВІДИМАГО ВѢСѢКѠ КРАСНѢИШѢ. И ТѠЛИКО,
ѢЛИКО ДОУХОВНАД Ѡ ТѢЛЕСИИ^Х СЖ^Т УБЫСТНѢИША.

⁸ Нъже, Д.

28. НЕБѠ СЛѢНЦѸ УЮВЕСТЬВНОМ ПОДЛЕЖИТ,
НЖ ВЪ НЕЗАХОДИМОЕ СЛѢНЦЕ Х^са ѠДѢА СѦ.
 29. НЕ СВѢЗДЫ ЛЬСТНЫЖ НАМЪ ПР^лАГАЖ. НИЖЕ ЛВНЖ РАСТЖИЖА
 И МАЛѢЖИЖ, НЖ БЛГ^лТЬ НЕСКЖДНО ПОДАЖИЖА.
 30. НИЖЕ ѠБЛАКЫ ДЪЖДЕРДНЫЖ, НЖ ѠУИТЕЛА БОГОСЛОВЦА.
 31. НЕ ЗЕМЛА ЖЕСТОКЖА, НЖ ДОУША ѠВРАУЕВАТИ МОГЖИИ.
 32. НЕ Ѡ МОРѢ СЪПОУРЪПАЕ^т, НЖ Ѡ БЖ^сТВНЫ^х ѠУИЩАЕТЪ⁹ СЪГРѢШЕНІА¹⁰.
 33. НЕ ИСТОУНИКИ ВѠД, НЖ ИСТОУНИКИ ИСЦѢЛЕНІИ ПОКАЗУЕТ.
 34. НЕ ПТИЦАА ГЛАСѠВАНІА, НЖ АГГЛѢСКИЖ ГЛАСЫ БГ^сЛОВСТВОУЕТЪ ДНЕ^с.

IV.

35. Зрѣте ли дѣе благодать. 36. Зрѣте ли ѠБНОВЛЕНІА ВЕЩИ;
 37. НЕ Ѡ ПРѢЛСТИ ИЗЪУЕТЕ. НЕ БѠ Ѡ ДРѢВНѢАГО ХЖДѠЖЬСТВА
 СПАСОХОМ СѦ. 38. ТѢМЖЕ И ДРѢВНИИМЪ НАСТОЖИЦАА СЪРАВНѢЩЕ,
 ЕДИНѠМЖДРѢНО СЪ ПѦВЛОМЪ РЪЦЕМЪ, ДРѢВНѢА МИМОИДОШЖ.
 СѸ БЫШЖ ВЪСѢ НѠВѦ И ВЪСѢКО ѠДИВЛЕНІЕ ПОДАЖИЦА ВЪ ЛѢПОТЖ.

V.

39. Ѡ НѠВЫ^х И ПРѢСЛАВНЫ^х УЮДЕС. И ЕЖЕ УЮ^лНИШЕ. 40. ІА[КО]
ИДЕЖЕ ѠМНОЖИ СѦ ГРѢ^х, ПРѢИЗОБИЛѠКА БЛГ^лТЬ.
 41. ИДЕЖЕ [ДІЕКА] ГРѢДЫНѢ, ТАМО МЖ^чНИУЬСКИЖ ЦѢЛБЫ.
 42. ИДЕЖЕ БѢСѠВСКИЖ ЖРѢТВЫ, ТАМО ХРІСТІАНСКИЖ ЦРКВЫ.¹¹
 43. ИДЕЖЕ ДѢСИ ВЪ- //152Г ГНѢЖААХЖ СѦ, ѠТЖДѢ НЫНѢ ѠГАНѢЖТ СѦ.
 44. ИДЕЖЕ БѠ АЩЕ ЗДѸ ПОУИТАЕМИ БѢХЖ, ТѸ НЫНѢ МЖУЕНИУЬСКИЖ СѢНИ.
 45. ИДЕЖЕ ТЕМНАА ѠСѢНЕНІА, ТАМО НЫНѢ ЗРѦТ СѦ СТРЕ^сТЕМЪ ИСЦѢЛЕНІА.
 46. ИДЕЖЕ СКВѦРАМЪ ЗЛОСМРАДІА, ТАМО НЫНѢ МЖУЕНИУЬСКАА БЛАГОВѠНІА.
 47. СИМЖЕ ВЪСѢМЪ ПО БОЖѢ НАМ, ВИНѠВЕНЬ Е^с, ИСТИННАГО ВИНѠГРАДА
 ВЪЗДѢЛАНИКЪ, И ПРѢВѢУНАГО СЛѠКА М^чНИКЪ ДОСТОИННОВѢРНЫИ ГЕѠРГІЕ.

⁹ Ѡуищающіих, Ц.

¹⁰ СЪГРѢШЕНІИ, Ц.

¹¹ Следва Идеже дѡвол лихстваше, тамо вѡдка іѡви сѸ, Р, Д, Ц.

48. днѣ пѣти хѡтѣхѡмъ ѡбѡ, не вѣзмѡгѡемъ же·
49. тѡлико же ѡ достоинства ѡстаѣмъ,
ѣлико ѡнъ пауе насъ ѡсрѣдствова·
50. ѡже бѡ пауе ула^{ка} пожѣвшагѡ, кѡко ула^{ци} по достоинствѣ поуѣтемъ
51. и пауе же мѡуенѣкы, и пауе¹² геѡргѣа вѣселенскѡа пѡхвалѡ·
црковное скрѡвище· кр^стнагѡ пробѡрца¹³·
52. геѡргѣе, воинѡмъ ѡрѡжѣе непѡбѣдѣмое·
53. геѡргѣе, цр^свѣа прѡбѡрець¹⁴·
54. геѡргѣе¹⁵, вѣздѣланнѡмъ сѣвѣздѣланѣкъ, и пѣтѣникѡмъ настѣвѣникъ·
55. геѡргѣе, плаважѣимъ крѣмѣи·
геѡргѣе, ѡзлобленнѡмъ ѡмѣстѣтель, и лѣжѣи ѡблѣиѣтель·
56. геѡргѣе, плауѣиѣихъ сѣ ѡтѣшѣтель, и крѣпкѣи^х благоуѣе·
57. геѡргѣе, сѣрымъ прѣ^астѣтель и вѡкѣицѡмъ питѣтель·
58. геѡргѣе, пристѣнище ѡже вѣ пѣиѣи вѣжѣимъ сѣ,
и ѡже вѣ пѣстѣнѣхъ скѣтѣимъ сѣ пѣтѣрь·
59. геѡргѣе, бѡлаѣиѣимъ вѣаѣ и прѣвѣгажѣимъ прѡсвѣтѣтель·
60. геѡргѣе, пѣвѣнѣимъ прѣдѣстѣтель,
61. геѡргѣе, пѣсѣтѣмъ стрѣжъ, и гѣмѣмъ блѣвѣнѣе¹⁶·
62. геѡргѣе, бѡримѣимъ стѣнѣ, мѣиѣимъ ѡтѣхѣ,
лѣуѣиѣимъ питѣтель, и нагѣи^х // 152v ѡдѣѣтѣ^а·
63. геѡргѣе, ѡсѣшѣмѣимъ мѡстѣ, и мѣрѣ ѡѣтѣрѣжѣенѣе·
геѡргѣе, бѣсѣмъ гѣвѣтѣл, и ѣллинѡмъ
раздѣрѣшѣтель, и вѣры прѣвѣтѣл·
64. геѡргѣе, мѣуѣнѣ бѣкѣ пѡбѣди, и вѣврѣжѣнѣ
пѡбѣди, и ѡмѣрѣ вѣ ѡстѣнѣ ѡжѣвѣ·
65. дѣвѣтѣ прѣславѣиѣи ѡудѣсѣ·

¹² Пауе же, Д.

¹³ Побѡрца, Р, Ц.

¹⁴ Побѡрець, Р, Ц.

¹⁵ Воинѡмъ ѡрѡжѣе непѡбѣдѣмое· геѡргѣе, царствѣа прѡбѡрець· геѡргѣе, липсѣа Ц.

¹⁶ Архѣерѣмъ ѡѣдѡбенѣе· ѡгѡуѣменѡмъ блѣвѣнѣе, Ц

66. КОТѠРЫМИ СЛОВЕСЫ ПОХВАЛА МЪНКА·
67. КЫЙМИ ХВАЛАМИ ЙЗРЕКЖ СТРАДАНИА·
68. КЫЙМИ ѠБРАЗЫ ВЪСПОЖ УЮДЕСА·
69. РАЗДЕЛИ СЯ МЪНУЬСКОЕ ТѢЛО, НЖ НЕ РАЗДЕЛИ СЯ Ѡ НЕГѠ ХРИСТОС·
70. РАЗДРА СЯ ЁСТЬСТВО, Й НЕ РАЗѠРИ СЯ ВЪРА·
71. ПАДЕ СЯ ХРАМЪ, Й СКРѠВИЩЕ СЪХРАНИ СЯ·
72. ВЪ МѢСТѢ ЁСТЬ, Й ВЪ МИРѢ ПРѢБЫВАЕТЪ ВЪСѢХЪ ПОСѢЩАЖ·
73. ТАМО ХРИСТѸ ПРѢАСТОИТЪ, Й СЪЩИИ^х ЗДЕ НИКОЛИЖЕ ѠСТАПАЕТЪ·
74. ТАМО МОЛИТ СЯ, Й ЗДЕ СЪ НАМИ ЛИКВЕТЪ·
75. ТАМО СЛѸЖИТЬ, Й ЗДЕ УЮДЕИСТВУЕТЪ·
76. ВЪСПѠШЖ МОЦИ, Й ПРОПОВѢДВЖТЪ ВѢЩИ·
77. АЗЫКЪ ВМЛѸЕ, Й УЮДЕСА ВЪПІЖТЪ·

VI.

78. КТО ТАКОВАА ВИДѢ ЙЛИ КТО ТАКОВАА СЛЫША·
79. ѠГНЕМЪ СЪЖЕЖЕНЫ БЫШЖ, Й ѠГНА ѠГѠНАТ МОЦИ·
80. ВЪ ПЖУИНЪ ВЪКРЪЖЕНЫ БЫШЖ, Й ДОУША Ѡ ПЖУИНЪ СПѢАЖТЪ·
81. ЪДИ СЪКРЪШИШЖ^с, Й СЪКРЪШЕНАА СТАВЖТЪ·
82. СЪМРТИ ѠСЖЖДЕНЫ БЫШЖ, Й ВМѢРШЖА ВЪСТАВЛѢЖТЪ·
83. НА ЗЕМИ ЗАЙДѠШЖ, Й НА НЕБЕСИ ВЪСІАШЖ·
84. ДА ПОСТЫДАТ СЯ ЁЛЛИНСТІИ¹⁷ ѠТРОЦИ ЗРАЩЕ
Й БѢСЫ СЛѸЖЖЦІЖ МЪНКОМЪ·
85. ДА ПОСРАМИТ СЯ ЙДОЛСКАА ПРѢЛЪСТЬ, СЛЫШЖЩЕ
Й ДОУХОМЪ НЕУИСТЫИМЪ БОЖЩЕМ СЯ МЪНКЪ МОЩЕМ·
86. ЙБѠ ЙЖЕ ЙНОГДА ПОѠЦРѢАЩЕИ УЛВКЫ МЖУИТИ,
БѢГАЖТЪ Й ВЪПІЖТЪ МНОГО ТВОЕ ДРЪЗНОВЛЕНІЕ Й СВДѢТЕЛСТВО
ГЕѠРГІЕ· // 153г 87. УТО ГЛАГОЛЕШИ. ДѸСИ НЕУИСТІИ Й ВЪСЕѠКААНИИ,
МРЪТВЫ¹⁸ МОЦИ Й БЕЗДЪШНЫХЪ БОЖТ СЯ;
88. ЁИ РЕ. І^сУ Х^сА РАДИ Й МЖУЕНИКИ ПОУИТАЖТЪ·

¹⁷ Ёллинъ, Д.

¹⁸ Мрътвыхъ, Р, Д, Ц.

89. УТО рекътъ ѿ си^х намъ ѿже х^са ѿмѣтажщеи сѧ.
90. УТО проуѣе не ѡмлъкнѣтъ.
91. разѡмѣите ѡзыци и покаръите сѧ.
92. видѣте ѿ іѡдѣи и посрамѣте сѧ.
93. да ѡмлъкнѣтъ ѣллинскыя блѡди и прѣстѡнѣтъ.
94. тѣмже ѡбѡ и ѡмлъкошѡ и прѣстѡшѡ.
95. Гдѣ плѡтѡнъ сверѣпѣлѣи сѧ. и апѡлѡнъ посѣплении.
96. Гдѣ дѣека дрѣжава. 97. Гдѣ ѣраклѣѡва грѣдынѣ.¹⁹
98. Гдѣ проуѡла съгрѣшенїѧ възклицажщи^х.
99. ѡнѣи бѡ въсѣи посрѡмишѡ сѧ. ници на землѣи лежѣтъ,
и прѣбѣишѡ мрѣтъки. х^сѡ бѡ іѡвльшѡ сѧ и крѣтъ
въдржѣишѡ сѧ и м^ункѡмъ показавши^и сѧ,
100. съмрѣтъ ѡбѡ ради х^са прѣнебръжена бы^с.
101. ѡдѣ побѣжденъ бы^с. прѣльсть попрѡ сѧ.
и кѡпица разѡришѡ сѧ. и ѣллине ѡмрѣтъкишѡ сѧ.
102. и ѡдеже ѡбѡ въселенѣи проїдеши, не к тѡмѡ
такѡ ми бѡгѡвъ апѡлѡнїѧ и дїѡ и ѡсклїпїѧ ѡбръѡщеши
глаголема, нѡ бѡгъ геѡргїѡвъ и ѡже съ нїмъ въсѣх²⁰, славѣи сѧ.
и благоустьнѣ възспѣает сѧ. и жрѣтъвы безкрѣвныѡ
тѡмѡ ради м^униѡвскыи^х жрѣтъвъ и молѣнїи, възсїлажѣтъ сѧ.

VII.

103. Елма ѡбѡ такоѡ пѡуѣ же такоѡ прѣстѡтеле
къ влѡцѣи ѣмамы, празнѣимъ дне^с. не ѣллинскы
нѡ доухѡвнѣ. не урѣвѡ, нѡ доуши.
да бѡдѣтъ празнѣи^и стѣимъ достѡинѣ.
104. Ѧновклѣнїи е^с прѡзникъ, ѡбнавѣите сѧ.
стрѣтоносѣцѣ сѡт сѣни, съпѡстраждимъ страдалицѣмъ.
проскѣщенїѡ съпроскѣтїм²¹ сѧ.

¹⁹ Следѡ Гдѣ фрїгѡмъ скоплѣнїѧ и свирѣнїѧ и въсѡвѡнїѧ, Р, Д, Ц.

²⁰ Всѣхъ с нїмъ, Ц.

105. ѿвръсьмъ ѿбѡ дѣла тѣмьѣ,

и ѡблѣцѣ- //153v м сѧ вѣ ѡрѣжѣе свѣта.

106. Ѧновимъ црѣковѣ доушѣ нашеѣ²², іако да доухѡвнѣ прѣзньемъ.

іако да вѣтхаго улака съвлѣуем сѧ.

іако да іавим сѧ пауе снѣга ѡбѣлени.

VIII.

107. Елици вѣ пици и сластѣ ѡбѣтшаѣте,

дне^с ради блягоуѣстикѣ Ѧновіте сѧ дѣаніи.

108. Елици паматозлѡбіѧ ѡвръгѡсте

сѣхѣ ѡвръгше и мѣнуѣствъ сѣликуѣствимъ.

109. Елици высоци и богатыѣе еѣте,

ради милостына и смѣреніѧ ѡбнаклѣите сѧ дне^с,

іако да дѣлы блягыми богови ѡгодимъ.

110. измѣнимъ ѡдежда доушевнѣа съ тѣломъ.

111. подражимъ мѣнуѣскимъ болѣзнемъ,

іако да мѣздѣ прѣимемъ и вѣнцѣ стажимъ

добродѣтельнаго жителствѧ, и стрѣтонѡсцѣ вѣзпѣемъ

вѣсѣ. блязѣ тоѣо и съ нами имѣѣе,

112. и прилѣжно тоѣо ѡмолимъ глѣѣ. елма ѡбо

ѡ хѣѣ мѣнуе и вѡине и сляжителю и дръже,

многѣа ѡ него прѣжтѣ блять и дръзновѣніе,

113. ѡбѣуно тѧ и нынѣ прѣлѣгаемъ.

114. кѣпно и молим сѧ вѣсѣ вѣрніи,

115. тѣ бжди молитѣвникѣ ѡ мнѣ грѣшнѣмъ,

и ѡ вѣсѣхѣ моли сѧ люде^с хрѣстіанскѣ ѡмѣленѣ

казнимыхѣ. и да²³ прѣзрѣши съ стѣыми вѣсѣми немлѣуно глаголати,

116. поцѣжди господи люди своѣ. владыкѡ прѡуѣе спаси достоѣніе своѣ.

²¹ Просвѣтим сѣ, Р.

²² Нашѣ, Д, наша, Ц.

²³ Да не Д, Ц.

117. пощѣди ста́до своѣ мо́лим сѧ пасты́рю до́брыи·
118. поми́ли црѣкѡвъ своѧ у́лѣкѡлю́бѹе,
іако лю́тѣ ко́лѣблет сѧ· іако лю́тѣ разсѣ́блет сѧ·
119. ѿще́дри²⁴ у́да своѧ іако про́уеє ѿма́лишѧ сѧ·
120. при́зри влѧ́ко на лю́ди своѧ, іако ісплѧ́нихом сѧ
ѿни́уиженіѧ вѣ́ждѣ нѣ́ждѣ, ѿ сѣ́творѣ у́лѣколю́біе·
121. вѣ́ждѣ нагѡ́тѣ, ѿ да́ри²⁵ ѡдѣ́аніе·
122. ви́ждѣ рыда́ніе· ѿ сѣ́творѣ ще́дриѡты· // 154г
123. до́клет влѧ́ко мо́лим сѧ ѡ не прѣ́рѣхѹем²⁶.
124. мо́лимъ, ѿми́ли сѧ влѧ́ко ·
125. припада́емъ, ѿмо́ленъ бѣ́ди благаѡ́тро́бне·
126. да не до ко́нцѧ прогнѣ́каеши сѧ· да не до²⁷ ко́нцѧ ѡрѣ́неши наѣ·
да не на мно́зѣ ѡста́пиши наѣ, нѣ́ пока́жи наѣ блага́стіѣ своѣ·
127. расто́уишь є́си, сѣ́бери· 128. ѡкрѣ́глишь є́си, поми́ли·
129. прѣ́далъ є́си, вѣ́зврати· 130. зато́уишь є́си, пакы поми́ни·
па́кы прѣ́мѣни сѧ· да не поми́неши лю́демъ безако́ніѧ·
131. ты́ бо є́си є́динъ безгрѣ́шенъ· є́динъ у́лѣколю́бецъ·
є́динъ многомѡ́лстивъ·
132. ѡ те́бе еѣ́ істо́уникъ живѡ́тъ· ѡ тебѣ дрѣ́жава·
133. ѿно́го не зна́емъ·²⁸ к те́бѣ бо при́бѣгаемъ,
134. поми́ли наѣ ѿ вѣ́зврати́ плѣ́неніе наше·
135. іако да радо́уѣе сѧ сла́вимъ ѡ́ца ѿ сы́на ѿ сѣ́аго до́уха²⁹.
нѣ́тъ ѿ при́сно ѿ вѣ́кы вѣ́комъ ѡ́минъ:—

²⁴ И, Д.

²⁵ Сътвори, Ц.

²⁶ прѣ́рѣхѹем, Р, Д, Ц.

²⁷ До липсва, Ц.

²⁸ От тук в Р, Д, Ц: ѡ тебѣ сіл· ты́ бо є́си бѣ́ нашъ, ра́звѣ тебѣ ѿно́го не зна́ем.

²⁹ Сѣ́а съ сѣ́ымъ дѡхъ, Ц.

ПОЛЕМИСТЪТ ПАИСИЙ – УЧЕНИК И ПОСЛЕДОВАТЕЛ НА КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ И ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР

Тодорка Георгиева
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Филиал – Силистра
tgeorgieva@uni-ruse.bg

THE POLEMICIST PAISIUS – DISCIPLE AND FOLLOWER OF KONSTANTINE-CYRIL PHILOSOPHER AND CHERNORIZETS HRABAR

Todorka Georgieva
University of Ruse, Silistra Branch

Abstract: The research offers an intertextual reading of three polemic works that were written in defense of the national dignity of the Bulgarians and the protection of their right to self-determination and development. The examination of the “Speech Against the Trilinguals”, “For the Letters”, and “Istoriya Slavyanobolgarskaya” reveals how, by learning how to argue with his opponents from Constantine-Cyril the Philosopher and Chernorizets Hrabar, the polemicist Paisius of Hilendar was using three main groups of arguments, organized in an ascending gradation: logic, historical facts and the Bible, in order to prove that the future belongs to the people on which the God has poured his grace - the Bulgarians.

Keywords: polemic treatise, the Bible, Paisius of Hilendar

Независимо от епохата, в която е написано, полемичното произведение разкрива личността на своя създател: оригиналността на мисълта му, широтата на неговите познания, демократичните идеи, зад които застава; неговата смелост и поетически патос, ораторския му талант, богатството и красотата на неговия език. Умението за подбиране и разполагане на аргументите, способността за проникване в духовния свят на опонента, за разгромяване и обезсилване на неговите нападки, показват полемичното майсторство на писателя, водещ идеен спор, излагащ и защитаващ своите възгледи.

Най-ярките полемични текстове в българската литература са родени от вековния съдбоносен сблъсък на противоположни интереси, от стремежа да бъдат пресечени чуждите домогвания към културните завоевания на българския народ, от желанието да бъде съхранено неговото народностно достойнство и опазено изконното му право на

самоопределение и развитие. Интертекстуалните връзки между възникналите в различно време произведения позволяват разчитането на скритите в тях послания, нещо, което ще се опитаме да направим в настоящето проучване.

Във Венеция Константин-Кирил Философ води директен диспут с противниците на славянските книги и богослужение. Защитната му реч, известна като „Беседа против триезичниците“, е поместена в *„Пространното житие на Кирил“*. Това е блестяща полемична творба, която дава на Кириловите ученици и последователи идейно оръжие за отблъскване на чужди идеологии и домогвания. Дискутираните въпроси са поставени на принципна основа: борец за културно равноправие, Константин-Кирил Философ защитава прогресивната идея, че всички народи са равностойни в правото си да пишат и учат на своя роден език. Зад същото прогресивно виждане застават Черноризец Храбър и Паисий Хилендарски. Издигайки знанието в култ, те го превръщат в оръжие срещу чуждите политически и църковни стремежи, в извор на гордост и самочувствие, в опора на българското народностно самосъзнание.

Защитата на славянобългарските букви и книги в „Беседа против триезичниците“ е блестяща. Тя е подготвена и изнесена с вътрешно убеждение и полемично майсторство. В спора с триезичниците Константин-Кирил Философ си служи с три основни аргумента, разположени във възходяща градация: **логиката, историческите факти и Библията** [Петканова 1997: 139 – 141]. **Логическите аргументи** лягат върху енциклопедичните му знания за причинно-следствените връзки между явленията в природата и обществото, за постъпателния ход на нещата в тяхното естествено развитие, за невидимата божествена сила, която управлява битието. Най-напред Кирил започва с излагане на своето лично мнение: както Бог раздава природните блага дъжд, слънце и въздух на всички, така може да им даде и духовни блага. Бог е еднакъв в отношението си към народите, в противен случай би бил немощен, завистлив и несправедлив. Гласът на полемиста зазвучава обвинително: „Как не се срамувате да споменавате само три народа, а да отреждате на всички други народи и

племена да са слепи и глухи?” [Трендафилов 1998: 95]. **Защото Бог не допуска прегради пред знанието!**

Убедителната аргументация, разкриваща логиката на Кириловото лично мнение, бива подета и доразвита от Черноризец Храбър в неговия полемичен трактат „За буквите”: Бог е дал на хората разум и мъдрост, с които да преодоляват предизвикателствата на живота, а ако нещо изгуби своята стойност, то да бъде заменяно с друго. Ето защо Константин-Кирил Философ изобретява писмена за славяните, които, подобно на много други народи, изпърво не са имали букви, а са си служели с *черти и резки*, за да четат и пресмятат. Приемането на християнството им отваря прозорец към едно богато духовно наследство, осигурява им достъп до вековни знания, скрити в книгите на по-напредналите гърци и латини. Но нито старите български *черти и резки*, нито някоя от отдавна утвърдените азбуки са пригодни да предават българската реч – нейните специфични звукове изискват специална писменост, ето защо: „Човеколюбецът Бог, който всичко реди и не оставя човешкия род без разум, но довежда всички до разум и спасение, като се смили над словенския род, изпрати му свети Константин Философ, наречен Кирил, мъж праведен и истинен. И той им създаде 38 букви” [Трендафилов 1998: 209]. Полемистът Черноризец Храбър открито иронизира своите противници, като обръща аргументите им в контрааргументи. Онези, които отричат необходимостта от славянобългарската азбука, не разбират естествения ход на нещата: **Бог е този, който премахва всяка преграда пред знанието и мъдростта!**

Логическите аргументи, издигнати от Константин Философ и Черноризец Храбър в защита изконното право на нашия народ да израства и просперира, биват подети и доразвити от Паисий Хилендарски. Според него Самият Бог чертае характера и съдбите на народите. Величаво и бляскаво е миналото на българите, силни и умни са били техните владетели и духовни водачи. Но колелото на съдбата се е завъртяло: в Паисиево време българите са беден, прост и неук народ, макар у него да не е угаснал напълно стремежът към истинското знание. Други народи, по-мъдри и изтънчени от нашия, без свян ограбват бедните, докато българите дори при най-страшни угнетения

пазят евангелската повеля за чист и праведен живот, за любов и милосърдие към ближния. С плам полемистът Паисий брани и издига на почит „българската простота и незлобливост“, защото **„Бог обича повече простите и незлобливи овчари и най-напред тях е възлюбил и прославил на земята“** [Хилендарски 1972: 34].

Колкото и убедителни да са логическите аргументи, във времето на Константин Философ, Черноризец Храбър и Паисий те не са неоспорими. Нужни са доказателства от по-висока степен. Блестящата ерудиция на тримата полемисти ги насочва към подбор и поднасяне на реални **исторически факти**. Кирил изтъква съществуването на писменост у много народи, „които четат Писанието и въздават слава на Бога всеки на свой език“ [Трендафилов 1998: 95]. Този факт е потвърждение на идеята, че не хората, а Бог е този, който дава на народите възможността да славословят на роден език. Затова и **славянските букви и книги са богоугодни, защото са дар от Бога**.

За Черноризец Храбър Кириловата азбука не е случаен ход на човешката история. Тя е боговдъхновено дело на свят и праведен човек, тя е фундаментът, върху който българският народ ще гради своето настояще и бъдеще. Изграждайки защитата си, Храбър се аргументира с единствени по рода си факти. Като истински историк той изследва причините за създаването на писмената, посочва и кой ги е създал; двойно аргументира времето на създаването им, като не само съобщава точната година, но и изрежда имената на четирима владетели, съвременници на събитието. Проследяването на историята на гръцката писменост е основание Черноризец Храбър да разгърне мисълта, че гръцките букви не са нито свещени, нито изначални. **Не Бог твори писмената, а хората, които изпълняват волята Божия**. Затова и азбуките се доустроиват, а техните създатели закономерно търпят влияние. Приемствеността между културите е напълно естествена; поправянето не е израз на несъвършенство, а е естествен ход на нещата.

Макар и индиректно, Черноризец Храбър поставя въпроса за кой от познатите славянски езици е предназначена Кириловата азбука. Като филолог той изтъква звуковата стойност на буквите **Ѣ** и **Ѧ**, с които се бележат типични само за българския измежду останалите славянски

езици звукове – ятовата гласна ѣ и звучната съгласна г¹. В редицата на примерите, с които Храбър илюстрира невъзможността българската реч да се записва с чужда азбука [Трендафилов 1998: 208], е поставена думата ѣдѣ, в чийто корен звучи широката ятова гласна ѣ, получена от дългата индоевропейска гласна ē (*ēd- > *jed- > *jad). За писменото ѣ предаване в глаголицата се употребява буквата Ѧ, с която се бележи и йотуваното а. В кирилицата за целта се използват две букви – ѣ и ѧ /'а/. В българския език ятовата гласна (ѣ) запазва своя уникален широк гласеж векове след като в другите славянски езици тя стеснява своето звучене. Това е основание да видим в изтъкнатия от Черноризец Храбър пример косвено указание за това, че изобретената от Константин Философ азбука е предназначена не за записване на славянски език изобщо, а за писменото предаване на българската реч. Храбър ясно е долавял разликите в звученето на онези славянски думи, които са съдържали наследника на ē – тясното му звучене в езиците на западните славяни и широкото му звучене в българския език, за което Константин Философ специално изобретява буквата Ѧ.

Подобно на своя учител и наставник, хуманистът Храбър поставя въпроса за новосъздадената писменост принципно – тя е **духовно оръжие** на всички славяни: във Великоморавия – срещу домогванията на немското духовенство, в България – срещу политическите и църковните стремежи на византийците. И за Паисий съставените от Кирил букви са най-здравата опора на народната памет – написаните с тях книги разказват за величието на храбрите и силни мъже, които Бог е поставял за царе на българите, и на които „никой не смеел да се противи“ [Хилендарски 1972: 53]; за миналата слава на българското царство, с чиято сила „Бог смирявал гърците“ [Хилендарски 1972: 34]; за светците, просияли от българския род. Паисий разбира историческия процес като непрекъснато редуване между периоди на подъем, когато народи и царства се въздигат с Божията помощ, и периоди на упадък, когато гневът на Бог пламва от греховете на царе и хора. Силата на всяко царство е в ръцете на Всевишния, затова българският народ трябва да Му въздава хвала на своя си език, да познава уроците на своето минало, да пази спомена за него, да се гордее със своя род.

¹ Днес при писане я предаваме с буквосьчетанието дз.

Макар славната история на нашия народ да е била забравена от своите, а от чуждите – потулена, в книжовното дело на Светите Седмочисленици, в духовните подвизи на нашите светци и мъченици Паисий вижда **спасителния извор** на жива гордост и най-яката опора за своите съвременници: нашите предци първи са познали евангелските преводи, които гърците наричат „български книги”, а не „славянски” [Хилендарски 1972: 107], „най-напред са приели православието, най-напред имали патриарх и царе и започнали да четат по своя език” [Хилендарски 1972: 109]. Но в Паисиево време българите са най-угнетеният славянски народ, защото „България е всред турците, близо до Цариград”. Близостта до поробителя отдалечава нашия народ от досега с „всякакво изкуство или книжна наука”. С турска помощ и насилие „цариградските патриарси подчиняват търновската патриаршия под своя власт”; „за пакост и поради злобата, която питаят към българите още от старо време... **не се грижат никак за български училища или учение, а всичко обръщат на гръцки език**” [Хилендарски 1972: 112].

Ако и изтъкнатите исторически аргументи да са силни и добре подбрани, те също не са абсолютни, защото говорят за човешки дела. За да се постигне безспорна победа над опонентите, е необходим абсолютен аргумент, такъв, който ще “узакони” силата на логиката и историята. За Константин Философ, Черноризец Храбър и Паисий Хилендарски такъв е *Библията*, която предлага сведения за всички сфери на човешкото битие в настоящето и във вечността. Бидейки “боговдъхновена книга”, тя съдържа волята Божия, затова е наречена „*Книгата на Живота*“ и „*Словото Божие*“. Константин-Кирил оборва своите противници и доказва правотата на своите идеи, като използва цитати от *Стария* и *Новия Завет* и от посланията на ап. Павел. Като се позовава на *Псалтира*: “Хвалете Господа, всички народи, прославяйте го, всички люде!” (Пс. 116: 1) и на *Евангелието*: ”Идете и научете всички народи, като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Светаго Духа” (Мт. 28: 19), полемистът свидетелства в полза на проповедта и учението на роден език. Чрез думите на евангелиста: “Торко вам, книжници и фарисеи, лицемери, задето затваряте царството небесно пред човеците, защото нито вие влизате, нито

пускате ония, които искат да влязат в него” (Мт. 23: 13) и на апостол Павел: “Братя, ако дойда при вас и ви заговоря на непознати езици, какво полза ще ви принесе? Така и вие, ако изговаряте с езика си неразбрани думи, как ще се разбере това, което говорите? ... Предпочитам да кажа пет думи разбрани, за да поуча другите, нежели хиляди думи на непознат език” (I Кор. 14: 19) [Трендафилов 1998: 98], авторът бичува консерватизма и традиционализма на своите опоненти, като доказва неоспоримостта на твърдението, че **учението и богослужението трябва да се извършват на езика на народа.**

С неоспоримия авторитет на *Библията* Черноризец Храбър доказва, че „Бог не е създал най-напред нито еврейския, нито латинския, нито елинския, а сирийския език, на който е говорил Адам, и от Адама до потопа, и от потопа докле Бог размеси езиците при стълпотворението” (Бит. 8: 15, Бит. 11:6) и обезсилва опитите на триезичниците да наложат като писмени и богослужебни само „еврейски, латински и елински”. Паисий Хилендарски доразвива аргументите на Константин Философ и Черноризец Храбър за необходимостта от проповед и учение на роден език и се присъединява към укорите спрямо онези, които препречват пътя на българския народ към знанието. Възрожденецът негласно припомня завършека на цитирания от Кирил евангелски стих: „Идете и научете всички народи..., като ги учите да пазят всичко, що съм ви заповядал” (Мт. 28: 19-20). Тези думи съдържат **Божие обвинение** към бездушните гърци, които целенасочено водят българския народ към упадък. Те затварят за българите пътя към Божието царство, затова „по своите дела и безсъвестност ще приемат своята награда от Бога, както е казано: **въздай всекому според неговите дела**” (Мт. 16: 27).

Своята полемика Константин-Кирил Философ води с латиноговорящото духовенство, Черноризец Храбър – с гръкоезичното духовенство, на което приглася българската родова аристокрация, която не иска да приеме славянобългарската писменост и език; Паисий спори с гръцкото духовенство, със сръбските и руските монаси на Атон и с българите – родоотстъпници. Защо Паисий не полемизира с турците мюсюлмани? Защото тяхното идеологическо равнище е различно: те са друговерци, враждебно настроени към християните и

без познания в християнското богословие. За тях Божиите повели са неразбираеми, чужди и неизпълними. Същинските опоненти на възрожденеца са добре образованите в Христовото учение висши гръцки духовници, атонски монаси и богати български търговци и чорбаджии – всички онези, които са длъжни да спазват християнския морал и етика, но не го правят; които вместо „да палят светилника на знанието (II Петр. 1: 19) по българските земи“ [Милев 1966: 16] и да водят народа по пътя към мъдростта и науката, го държат в мрака на невежеството, като „изговарят с езика си неразбрани думи“ (I Кор. 14: 19). Паисий излиза победител в полемиката със своите морално деградирани и духовно обезличени опоненти: **бъдещето принадлежи на българите, които „сред толкова страдание и насилие държат своята вяра неотклонно“** [Хилендарски 1972: 110].

Константин-Кирил Философ, Черноризец Храбър и Паисий Хилендарски са мислители и богослови. Не знаем къде, кога и как са се образовали Храбър и Паисий, но и те безспорно са хора с широки познания в различни области, подобно на своя учител и наставник Константин Философ. Храбър е блестящ филолог, докато Паисий е вещ познавач на обществото и на двигателите в неговото развитие. Доказват го познанията му за различните социално-политически строеве, за класовото разслоение на обществото, за религиозните учения, за общественно-политическите идеали, които движат напред човечеството.

Силният патриотизъм на тримата будители, техният хуманизъм и демократизъм сближават тона на полемичните им произведения, написани за защита на народностното достойнство на българите, за опазване на достъпа им до знание и на изконното им право на самоопределение и развитие.

Цитирана литература

Милев 1966: Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. София: Издателство на Българската академия на науките.

Петканова 1997: Петканова, Д. Старобългарска литература IX – XVIII в. София: УИ Св. Климент Охридски.

Трендафилов, съст. 1998: Трендафилов, Хр. (съст). Христоматия по стара българска литература. Пловдив: Издателство Христо Г. Данов.

Хилендарски 1972: Хилендарски, П. История славяноболгарская. Първи Софрониев препис от 1765 година. София: Издателство Наука и изкуство.

ПРИНЦИПИ И КРИТЕРИИ ПРИ КОДИФИКАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Татяна Александрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

PRINCIPLES AND CRITERIA FOR CODIFICATION OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE 30s OF THE XIXth CENTURY

Tatyana Aleksandrova
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The paper focuses on some principles and criteria for codification of the Bulgarian literary language during the era of the Bulgarian Revival, namely in the 30s of the XIXth century. It further speculates on the issue that the character of codification by means of grammars is related to a number of cultural, social and historical peculiarities and to the type of organization of the Bulgarian society. The early grammars are viewed as an initial stage of the continuous process of codification of the Bulgarian literary language – a mechanism for its standardization. There is also a set of specific features identified in the process of codification over the examined timespan: it is considered as a type of free initiative, poly-centered, poly-subject-oriented, non-institutional, syncretic, utilitarian and profound in its symbolic functions. During the stage of evaluation of the language variants the grammarians (the authors of the grammar books) adhere mainly to the criterion of historical accuracy and continuity, though there are traces of activities characteristic of the normative criterion.

Keywords: new Bulgarian language (modern), standardization, codification, variability, normative evaluation.

В настоящата статия си поставяме за цел да изследваме някои от факторите и принципите за кодификация на българския книжовен език през епохата на Българското възраждане, като по-конкретно ще се спрем на периода от 30-те години на XIX век. Подобен подход би могъл да подпомогне разработването на типология на кодификацията като един от съществените проблеми от историята на българския книжовен език. В началото представяме накратко някои утвърдени в науката постановки, които приемаме като отправна точка за анализа.

Исходни положения

В концепциите за развитие на книжовните езици ключово място заемат понятия като *стандартизация*, *езикови норми*, *вариантност*, *езиково планиране*, *кодификация*, дефинирани в класическата теория на книжовните езици, възникнала в рамките на Пражката лингвистична школа, която е основана на структурно-функционалния подход, а също така и в по-късни социолингвистични теории.

Езиковата стандартизация според П. Гарвин представлява процес на изработване на единен писмен и устен език, предназначен за колективна употреба в дадена езикова общност [Garvin 1993: 46]. Гарвин подчертава, че стандартизацията е въпрос на степен, а най-важната характеристика на стандартния език е способността му да обслужва различни комуникативни нужди на общността. Макар да не е задължителен атрибут на всеки национален (или официален) език, тя играе важна роля в неговото функциониране, тъй като като самите му функции и цели неизбежно водят до неговата стандартизация [Garvin 1993: 40]. Дж. Милрой и Л. Милрой лансират идеята, че стандартизацията означава ограничаване на изменчивостта чрез избор на фиксирани конвенции, считани за правилни; потискане на незадължителните вариации на всички езикови равнища – фонетично, правописно, граматично, лексикално [Milroy and Milroy 1999: 19]. Тя има по-широк обхват в сравнение с кодификацията, която се разглежда като съвкупност от дейности по фиксиране на правилата на езика в документи, до които езиковата общност има достъп – граматика, речници, ръководства по стил и употреба и др. [Garvin 1993: 42]. Единството на езиково равнище представлява езиков стандарт, а кодификацията на нормите е основен инструмент на стандартизацията. Кодификацията на всеки книжовен език има своя специфика, обусловена от исторически, културни и социални фактори; при това тя протича по различен начин в различните етапи от неговото развитие и се провежда въз основа на оценка от страна на отделни специалисти или на естествено утвърдили се или оторизирани институции относно това кое в езика е правилно и кое – не. Дискутира се дали стандартизацията е *идеология* или *процес*, протичащ в езика. Според мен тя е и идеология, основана на прескриптивизма като механизъм за

поддържане на установените и приети от обществото норми, и процес, като за тези две прояви има достатъчно сведения във всеки етап от развитието на даден национален (официален) език¹.

В теорията на книжовните езици кодификацията се съотнася с понятието *норма*, дефинирана от Е. Косериу като съвкупност от устойчиви реализации на езиковата система – всичко „в речта на даден функционален език“, което е „традиционно, общо и постоянно“ [Косериу 1990: 286]. Същностна характеристика на нормите е тяхната *динамика*, концептуализирана от Матезиус през 1932 г. като *гъвкава стабилност*². Динамика на нормите – и като историческа изменчивост, и като териториално или социално обусловена вариативност, е основното предизвикателство пред кодификацията. Във всеки момент книжовният език е в относително стабилно състояние, в него протичат бавни промени, чийто резултат е *вариантността*, която се нуждае от нормативна оценка. Докато стандартизацията протича и като стихийен подбор, и като съзнателна, нормативно ориентирана езикова практика, то кодификацията е целенасочена дейност на специалисти, основана на определени принципи и научни критерии, като двата процеса се намират в динамично единство.

Трябва да споменем и плодотворния социолингвистичен ракурс към кодификацията като феномен в обхвата на стандартизацията на езика във връзка с т.нар. *планиране на езиковия корпус* в рамките на теорията за *езиковото планиране*. Е. Хауген определя езиковото планиране като дейност по подготовката на нормативен правопис, граматика и речник, от които ще се ръководят в своята писмена и устна реч членовете на нееднородни езикови колективи, като „оценка на езиковите промени“ и отбелязва важното място на кодификацията в този процес, обикновено смятана за белег на стандартизиран език. На фона на авторитета на описателната лингвистика Хауген насочва вниманието си към прескриптивната лингвистика, която борави с понятия като *оценка*, *езиков стандарт* и *критерии за избор* [Хауген

¹ Придържаме се към определението на П. Гарвин за националния език – езикът, който служи като символ на националната идентичност на дадена езикова общност [Garvin 1993: 40].

² Вж. и Вахек за динамичния характер на езика, който може да се установи на всяко равнище [Vachek 2014: 57].

1975: 443–444]. Важно методологическо значение за нашия анализ има и описанието от Ф. Данеш на етапите на кодификацията: дескриптивен, нормативен и приложен [Daneš 1979: 79–80].

Методологически съществено е, че кодификацията, подобно на нормата, се разглежда както в синхронен, така и в диахронен аспект, тя се провежда през всеки един исторически период, но по специфичен начин. Дж. Милрой и Л. Милрой подчертават, че стандартизацията е исторически процес, по-скоро придържане към идеал, отколкото към някаква реалност и е обвързана с функционалната ефективност на езика – необходимостта всички да го разбират и използват по един и същи начин [Milroy and Milroy 1999: 19]. Х. Гладкова и И. Ликоманова също се спират на тази важна особеност на кодификацията на българския книжовен език през Възраждането, поддържайки тезата, че неговото развитие е процес, протичащ под въздействието на променящите се обществени потребности, а това може да се отнесе и до факта, че езиковата интервенция също е „безкраен процес“ [Гладкова, Ликоманова 2002: 152; вж. и Aleksandrova, Tomov 2019].

Както отбелязва Е. Хауген, цялата лингвистика до XIX век – до появата на социалния подход към езика – е нормативна [Хауген 1975: 442], т.е. свързана с оценка и прескрипция кое в езика е правилно и кое – не. Подобна е и ситуацията с българския книжовен език от Средновековието до Възраждането включително. Фигурата на „нормализатора“ – било то отделна личност или школа – присъства в неговата история. Тази фигура ярко се откроява още със създаването на първата старобългарска и славянска азбука (глаголицата) от Константин Кирил – Философ, с превода на богослужебните книги от гръцки на старобългарски, с тяхното преписване и разпространение в славянския свят. Дейността на книжовните школи в средновековна България с многобройните скрипториуми и книжовници през следващите векове, реформите на Патриарх Евтимий, преводът на архаичните дамаскини на т.нар. *книжен език на народна основа* – това са ключови етапи от процеса на нормализация на българския книжовен език до Предвъзраждането, в резултат на която се създава силна писмена традиция, отчитана и от възрожденските автори на прескриптивни текстове.

Кодификацията на българския книжовен език е континуум от по-слабо или по-силно координирани актове на отделни лица или институции. Тя протича под различни форми през всички исторически периоди, като след конституирането на самостоятелна държава се засилва нейният институционален характер във връзка с пирамидалния принцип на структуриране на образователната система и ролята на Министерство на просвещението, с развитието на езикознанието и укрепването на академичната институция в лицето на Българското книжовно дружество (1869 г.) и неговия приемник – Българската академия на науките (1911 г.), и с откриването на първото висше училище у нас (1888 г.). С конституирането на самостоятелна българска държава основната задача на кодификацията е да се легитимира книжовният език като официален, да се осигури неговата унифицираност и пълноценното му функциониране във всички обществени сфери.

Тук също се поддържа тезата, че стандартизацията и кодификацията са феномен на всеки един период от развитието на националния ни книжовен език от Възраждането досега, разбира се, със съответната специфика и резултати. Процесите на стандартизация на даден език зависят от неговия статут, от степента на установяване на нормите, от конкретните комуникативни потребности на езиковата общност и от извънезиковите условия на функционирането му. Във всеки предшестващ период се натрупва нормализационна практика, която в една или друга степен обуславя решенията при следващия етап. Така ранните новобългарски граматики от 30-те г. на XIX век могат да се интерпретират като етап от процеса на стандартизация и фрагмент от непрекъснатия процес на кодификация, при който се оформя нейният концептуален модел.

Необходимо е да се направи уточнението, че на този етап от развитието на книжовния език неговият нормативен комплекс не е установен, респективно възрожденските граматики не са предназначени да фиксират утвърдени книжовни норми. Освен това липсва един от най-важните двигатели на процеса на стандартизация – самостоятелната българска държава, която да приложи механизми за разпространение, усвояване и прилагане на книжовноезиковите

правила. Затова по-коректно е да се говори за ранен етап на кодификация, предшестваш същинската кодификация от следосвобожденския период, която протича при сравнително добре установен нормативен комплекс. Периодът от 30-те години на XIX век се характеризира с отчетливи прояви на лингвистичен прескриптивизъм; той обаче не се отграничава ясно от дескриптивизма – по-скоро двата подхода функционират паралелно³. През този период се правят опити да се реши една от основните задачи на кодификацията – изработването на нейните принципи, които корелират с принципите на организация на българското общество.

Фактори на кодификацията през разглеждания период

Освен чисто езикови измерения нормата и кодификацията имат и исторически, социални и културни измерения, доколкото даден езиков идиом се свързва с определена общност от хора. Х. Гладкова настоява да се изследват социолингвистичните аспекти на тази дейност, като подчертава, че това ще осигури описание на кодификацията не като редица от последователни синхронни срезове, а като постепенно натрупване на социолингвистични условия за една успешна кодификация [Гладкова 2009: 79–80].

Един от най-важните екстралингвистични фактори, които влияят върху процеса на стандартизация на книжовния език, е типът политическа организация на българското общество. През Възраждането българите са лишени от самостоятелна държава и българският няма статут на официален език. Липсват оторизирани от държавата институции, които да осъществяват целенасочена регламентация на книжовния език, разпространение и внедряване на кодифицираните норми. Влияние оказват и фундаменталните принципи на организация на българското общество – демократизмът и

³ Разбирането на У. Айрис-Бенет отразява съвременната научна рефлексия на проблема: дескриптивният и прескриптивният подход към езика ясно се разграничават, но не се противопоставят непременно; авторката разглежда позицията *дескриптивизъм* – *прескриптивизъм* не като дихотомия, а като континуум. Често предписанието се базира на описанието с добавена оценка. Дескрипцията е обективна, казва какво е нормално, често или редовно в езика, докато прескрипцията е оценъчна, ориентирана към идеален модел как трябва да се каже (по-често напише) на базата на оценка [Ayres-Bennett 2020].

егалитаризмът, мотивирани от сравнително еднаквия граждански статут на българите като особен субект в османската правна система. Заради социалния състав на българското общество, лишено от потомствен елит, импулсите в духовната сфера идват от низините. Като поданици на империя, която не провежда културна и образователна политика спрямо немюсюлманските етноси, българите по собствена инициатива изграждат институции, които ги легитимират като отделна етническа и културна общност: мрежа от училища, читалища, дружества и др. Специално трябва да се подчертае ролята на периодичния печат като своеобразен обществен форум, който организира всички важни дебати. Отсъствието на автокефална българска църква е причина да не може да се излъчи църковен елит, който да генерира консервативни нагласи при кодификацията.

Типът кодификация през ранния период се влияе и от утилитаризма и просветителската идеология, с които са белязани всички модернизационни процеси. Според вижданията на възрожденските книжовници единствено образованието е в състояние да осигури общия прогрес и просперитета на нацията, която се стреми да заеме своето достойно място сред цивилизованите европейски народи, а добре функциониращият книжовен език е инструментът на образователната дейност.

Сред лингвистичните и социолингвистичните фактори, които влияят върху стандартизацията, ще откروим факта, че през първата половина на XIX век българският книжовен език е не просто език с неустановени норми – в процес на изясняване е неговият тип. Основните дебати протичат около това дали да се възприемат традиционни (църковнославянски или старобългарски) фонетични и граматични форми, както и графика и правопис, основани на историческия принцип, или да се следват особеностите на съвременния говорим език.

В периода на национално формиране е налице засилена активност при обсъждането на езикови въпроси: дебатите за характера на книжовния език са съществен елемент от националния проект на българите. Формирането на модерен книжовен език е първостепенна

задача, а приносът за усъвършенстването му – патриотичен дълг на всеки образован.

Факторът традиция като исторически установена езикова практика се намира в специфично взаимодействие с принципите на демократизма и егалитаризма. Общославянската роля на старобългарския – свещеният език на *Slavia Orthodoxa*, е онзи символен капитал, който умело ще се инвестира за укрепване на престижа на новобългарския. Тези нагласи обаче не водят до силна консервативна тенденция в граматичните описания, а по-скоро са израз на символното остойностяване на езиковата традиция. В рамката на господстващия през този период сравнително-исторически метод в езикознанието много книжовници заявяват необходимостта от проучване на историческото състояние на езика ни, но малко от тях следват изцяло архаизираща линия, т.е. методът не провокира консервативни тенденции при кодификацията. Наред с това се предприемат редица действия за разширяване на сферите на употреба на родния език: изтласкване на доминиращия в образователната система гръцки език и замяната му с български, легална борба за използване на българския като богослужебен език и др. А кодификацията може да се разглежда като инструмент за неговото легитимиране като език, годен за културна комуникация.

Характер на началния етап на кодификация на новобългарския книжовен език

Споменатите по-горе фактори са определящи за началния етап на кодификация на новобългарския книжовен език, която протича извън властовия контрол на Османската империя. Неформалният характер на целенасоченото въздействие върху книжовните норми и мрежовият модел на организация на обществото определят демократизма, полисубектността и полицентризма на ранната кодификация. Тя протича при неустановени норми и непълен функционален обхват на книжовния език и е плод на свободната инициатива⁴ на отделни

⁴ П. Гарвин разглежда кодификацията като континуум, на единия край на който се намира академично управляваната кодификация (*academy-governed*), а на другия – кодификацията тип свободна инициатива (*free-enterprise*) [Garvin 1993: 42; за българския език вж. Вачкова 2008: 38].

представители на възрожденския елит. В тази концептуална рамка намират обяснение както големият брой граматики през периода на Възраждането – заедно с преиздадените броят им надхвърля 50, така и разликите между тях. Полисубектността личи и в дискусиите за мястото на отделни категории в граматичното описание на книжовния български, които той в историческия път на своето развитие е загубил или развил. За обосноваване на решението за включване на определени категории в граматиките се прилагат различни критерии – има ли ги в църковнославянския, има ли го в други съвременни езици, приемани като образец, имат ли широко разпространение в говоримия език. Пример за прилагането на различни критерии са мотивите, които изтъкват Хр. Павлович и Н. Рилски по отношение на причастието. Така Хр. Павлович допълва таксономията на частите на речта с причастието с мотива, че го има в „славянския“, а Н. Рилски – обратно – твърди, че няма да включи такава категория, защото никой не я употребява, но коментира, че причастието е необходима част на речта и ако писателите я включат в речта си, след време ще влезе и в граматиките. Тук – макар и имплицитни и теоретично небосновани, прозират различни принципи на кодификацията: исторически континуитет на езика – при Хр. Павлович, и съответствие на нормата – при Н. Рилски.

Книжовниците оживено разискват езикови въпроси и се чувстват отговорни публично да споделят мотивите за своя езиков избор. Възрожденската преса изобилства и от критични коментари за нечий език или граматичен проект, с които се съобразяват следващите действия по кодификацията. Пространните предговори и обичайните за възрожденската практика обявления за отпечатване на всякакъв жанр книги имат характер на манифести, в които често се коментират важни въпроси за статута и характера на книжовния език, за функцията на граматиките. Такова съзнателно колективно участие на обществото в процеса на установяване на нормите на книжовния език, макар да го отдалечава от така желаната обща граматика, дава едно съществено предимство. Различните модели на книжовния език и конкретни правила се приемат или отхвърлят с консенсус, в режим на диалог и чрез придържане към установени в практиката образци, а не се налагат по институционален ред. Това е и причината за тяхната

неавторитарност според Н. Николова [Николова 2011: 220], за което авторката посочва примери в ранните граматики. Макар подобен подход да обрича за известно време езиковата практика на неустановеност и нефункционална разнородност, всъщност се оказва перспективен, защото подпомага оценката на езиковата вариантност, а с това и по-гладкото протичане на унификацията през следващия период.

С плурализма на кодификацията е свързана и нейната полицентричност – всяка граматика има своя „територия на действие“ и се ползва с популярност в различни културно-образователни центрове. Причината е, че авторите в голяма си част са учители в режим на своеобразно културно пилигримство. Това обуславя липсата на единна и всеобща кодификация: формулираните правила нямат задължителен и официален характер, а се приемат доброволно с обществен консенсус. Може да се заключи, че през този период не е налице целият набор от характеристики на кодификацията – така, както е описана в теорията, но за сметка на това тя е натоварена с редица други функции, които я лишават от обичайната ѝ неутралност.

К. Вачкова подчертава, че ранните граматики са от проектен тип [Вачкова 2008: 34]; те представят различни модели на книжовен език в съответствие с езиковия идеал на обществото. Чрез тях се правят опити да се създават и установяват, а не се фиксират вече оформили се книжовни норми, т.е. те не могат да се определят като нормативни, а критериите за книжовност все още са в процес на установяване. Описанията често са фрагментарни и зависят от познанията и предпочитанията на авторите и в този смисъл – субективни. В някои от граматиките е отразена и богатата вариантност от езикови средства, без тя да е функционално обоснована, както в съвременния стандартен език⁵. Това намалява ефективността на кодификацията. Всъщност през граматиките – заради популярността им – се търси обществено приемлив модел на книжовен език. Доказателство за това е фактът, че с разрастването на мрежата от

⁵ Дж. Милрой и Л. Милрой, цитирайки Д. Лийт, определят стандартния език като език с „минимална вариация на формите и максимална вариация на функциите“ [Milroy and Milroy 1999: 22].

училища и на количеството текстове, обслужващи културната комуникация, се увеличава и броят на граматиките. Те представят различни концепции за книжовен език и изваждат наяве богатството от ресурси, от които той може черпи. Въпреки множеството граматики обаче обществото болезнено усеща отсъствието на обща граматика, Така чак през 1868 г. Ив. Момчилов в предговора на своята „Граматика на новобългарския език“, като изброява издадените до този момент граматики, заключава: „Но при сичко туй писмовният ни език е все още далеч от да са сдобие с граматика, която да би излагала точно и напълно свойщините му“ [Момчилов 1868]. Общата граматика и речник залягат в идеологията и на Българското книжовно дружество и си остават заветна цел на членовете на Българската академия на науките дълго след Освобождението. Подобни нагласи доказват утвърдената в науката теза, че кодификацията през този период има нормоустановяваща функция и в това отношение се различава от съвременната, която е нормоподдържаща [История 1989].

Ако се върнем към виждането на Е. Хауген за езиковото планиране като вид управление на езика чрез оценка на езиковите промени [Хауген 1975: 443], то можем да твърдим, че през Възраждането у нас не се оценяват езикови иновации, за да се намери мястото им в системата на вече формирания книжовен език, а се извършва комплексна оценка на качествените промени, настъпили в езика ни в процеса на неговия исторически развой – както на субстанционално равнище, така и в неговите функции. От оценка се нуждае сложната конфигурация от езикови идиоми: традиционни писмени езици, съвременни устни диалектни формации; текстове, представящи различни комбинации на елементи от двата типа, както и напълно новата функция на езика да обслужва комуникацията в една модерна общност от национален тип и да бъде символ както на нейния исторически континуитет, така и на бъдещия ѝ просперитет. Задачата на авторите на граматики е да сведат това многообразие към една-единствена езикова формация с унифицирани норми.

Проявите на съзнателно въздействие върху нормите на книжовния език през ранния период могат да се отнесат към първия от общо три етапа на планиране на езиковия корпус: 1) събиране на

материал в широки мащаби и разглеждане на алтернативни планове за действие; 2) вземане на решение и 3) внедряването им с различни методи [Хауген 1975: 444]. Една от задачите е да се идентифицират източниците за книжовните правила. По този въпрос възрожденските книжовници са раздвоени, като колебанията са между т.нар. „прост език“ и т.нар. „изобразен език“. Ясно се разграничават по своите функции и инвентар устният и писменият език. От една страна, масовизирането и утилитаризмът на образованието, както и секуларизацията на учебните програми водят до обръщане към езика на всекидневното общуване като един от обектите на граматично описание и източник на книжовния език. Подобна нагласа е напълно естествена в духа на идеите на романтизма, който разглежда диалектите като материални носители на минали състояния на езика и възплъщение на неговата уникалност. Още повече че старобългарското книжовно наследство все още не е добре проучено. А в контекста на откритията на славистиката за старобългарската основа на най-стария писмен славянски език идеята, че в диалектите са съхранени автентични негови черти, е особено привлекателна. Естествено е да се породи стремеж към „оползотворяване“ на езиковото наследство, съхранено в диалектите. В този смисъл граматиките имат опознавателна и инвентаризираща функция.

Особеност на граматиките през разглеждания период е тяхната синкретичност. В един текст са интегрирани концептуални, граматични, правописни и лексикални аспекти на кодификацията; съчетават се описателен и аксиологичен дискурс. Към основния текст са включени и съпътстващи текстове с разгърната характеристика на говоримата реч и някои диалектни особености, както и чужди аналози на дадено езиково явление. На тях се отрежда ролята на своеобразен ресурс на представения модел за книжовен език. В това отношение граматиката на Н. Рилски се отличава с оригинална и твърде показателна структура: пространен предговор (*Филологическо предуведомление*), който заема около една трета от общия текст; две основни части: *Част първа – За етимологията или художнословие*, и *Част втора – За кратките правила на правописанието*. Текстът се допълва и от част *Примечания*, а в края е включен азбучен списък на

думи под наслов *Речи турски и няколко гречески (...), които са изтълкувани по възможност с равнозначителни славянски или русийски*. Тази структура отразява актуалните задачи на кодификацията, но тя всъщност обединява всички дейности по кодификацията въобще – така както са описани от Е. Хауген⁶. Така с установяването на модела на новобългарския книжовен език е обвързано съдържанието на *Предуведомлението*. Със субстанционалната страна на кодификацията, т.е. граматичните категории и граматичната структура на книжовния език, е свързана *Част първа: За етимологията или художнословието*, а с правописното устройство е свързана *Част втора*. В *Примечания* се представят вариантни форми и мотивация за избора на определена форма, а приложеният речник е опит за регламентация в областта на лексиката в посока утвърждаване на лексика със славянски произход и маргинализиране на турски и гръцки заемки в българския⁷. Това съчетаване на всички „продукти“ на кодификацията в един общ текст, който има достатъчно широко разпространение чрез училищната мрежа, представлява добра стратегия. И граматиката на Богоров съдържа раздели, посветени на правописни въпроси, и речник (*Словарник или няколко думи, които на места говорят турски и гръцки, а пък на други места български*); в граматиката на Хр. Павлович също се коментират въпроси на графиката и правописа.

На фона на многобройните граматички прави впечатление липсата на правописни речници през целия период на Възраждането. Въщност жанрът *правописен речник* като документ на кодификацията е късно явление в българската кодификаторска практика. Но това не означава, че графичните и правописните въпроси са пренебрегнати – напротив – те са в центъра на езиковите дискусии. Въщност

⁶ Ревизирият модел на Хауген представя кодификацията като процедура за стандартизация, разделена на 3 подпроцедури: нормализация в областта на графиката и правописа, на граматиката и на лексиката. Те се свеждат съответно до избор на подходяща правописна и графична система; извличане и формулиране на граматичните правила от страна на лингвистите и избор на подходяща лексика, определяне на стилове и сфера на употреба [Naugen 1987: 60, цит. по Ayres-Bennett 2020: 3].

⁷ По този въпрос виж изследването на Н. Николова за пуристичния подход при нормализацията на лексика [Николова 2016].

вниманието към правописа не е случайно: като свод от правила с регулативен характер и система за единно писмено предаване на текстовете на даден език независимо от различията в устната форма правописът е силен нормализиращ фактор в езика и изисква най-висока степен на унификация. Както отбелязва Марин Дринов, правописът е най-трудната за унифициране област, „не само от себе си може да стане (...) приемането на общо правописание“, за това е нужно повече време и консенсус“ [Дринов 1870: 10]. Една от задачите на ранните граматики е да унифицират правописа, като се предлагат решения за туширане на различията в говорната практика чрез исторически установени буквени знакове, загубили звуковата си стойност. За тях се смята, че изпълняват обединителна функция. Така граматиката се натоварва с още една задача – да унифицира правописа. Именно правописните въпроси се оказват средоточие на основната дилема, пред която са изправени книжовниците – за характера на новобългарския книжовен език и за избора между различни по тип писмени традиции, наследени в новобългарската книжнина, които боравят с традиционни азбуки с различен състав – черковнославянска и домашна, пренесената чрез дамаскините⁸.

Липсата на правописни речници може да се обясни и с разпространеното разбиране, че решаването на правописните въпроси се намира в обхвата на граматиката, защото така се подпомага унифицирането на граматичните форми. Например прави впечатление, че правописните въпроси в граматиката на Н. Рилски не са концентрирани единствено в *Част втора*, а са пръснати навсякъде в текста – включително в предговора и в бележките, като идеята е, че единното изписване може да тушира граматичните различия между отделните местни говори. Така например авторът разсъждава за различното изписване на *се* и на членната морфема с ятова гласна (ѣ) и с *е*, но зад коментарите прозира грижата за установяване на съответната граматична форма.

⁸ Виж по този въпрос Д. Иванова, според която азбучният състав, конфигурацията на буквите и системата от диакритични знаци, използвани и в първите буквари – на П. Берон (1824) и на В. Ненович (1826), издават „пренесената чрез дамаскините търновско-ресавска традиция“ [Иванова 2009: 145].

Характерът на ранната кодификация се определя и от факта, че граматиките имат утилитарен характер – предназначени са за образованието, поело онези задачи в езиковата политика, които по-късно стават приоритет на националната държава. Възрожденската книжнина изобилства от текстове, които обвързват успеха на образователния проект и усвояването на всяко знание с написването на обща граматика. Образователният и граматичният проект взаимно се хранят с ресурси: образованието категорично толерира родния език, а граматиките се създават с цел изучаване на българския език в училище, макар че на практика далеч надхвърлят тази своя функция. Те се осмислят като основополагащ текст, чието значение се описва с метафората на ключа – граматиката е онова „оръдие“, чрез което се постига разбирането на всеки текст, тя представлява основата на всички други науки⁹. Образованието категорично толерира родния език, а граматиката се осмисля като основа на всички науки. Чрез творческата дейност на новите генерации грамотни българи, преминали през образователната система, се възпроизвежда онзи модел на книжовен език, който е получил по-голяма популярност. Граматиките се осмислят като едни от най-важните книги, тъй като се смятат за задължителен атрибут на всеки книжовен език и доказателство за неговата легитимност и равнопоставеност с други развити езици.

Ранните граматики съчетават характеристиките на учебни и научни. Делът на научното описание като цяло е скромен, макар че в някои от тях (напр. граматиката на Н. Рилски) са приложени утвърдени филологически методи. Тук фигурата на езиковед, на учения като субект на кодификацията отсъства, въпреки че някои от авторите са с много добра за времето филологическа подготовка. Нерядко граматичните описания са основани на фрагментарни научни познания [вж. по този въпрос Теодоров-Балан 1987 (1898): 51 и сл.]. При това авторите са подвластни на традиционната представа, че самите граматични правила са предпоставка за установяване на книжовните

⁹ Виж напр. А. Кипиловски: „граматиката е най-первий руководник и най-добрий вступител в учението, зато и по правда граматиката назова ся от някои си ключ на знанията“ [Кипиловски 1834 (1999): 47].

форми. Очевидно е налице известна доза конструктивизъм, подхранван от възгледа, че описанието на всички езици става чрез установени още в античните граматиките универсални категории, в които трябва да намерят място особеностите на българския [вж. Александрова 2011].

Важно е да се отбележи, че липсват национални академични институции, които да обезпечават теоретично и емпирично кодификацията. Това се отразява на дълбочината на лингвистичния анализ, така необходим при оценката на езиковите факти.

Символните функции на езика¹⁰ имат своето действие при кодификацията на българския език и през раниия период. Освен познавателни и утилитарни, на граматиките им се приписват националнообединителни функции. За родните ни книжовници опитът да се опише българският език има стойност на символен акт, чрез който се легитимира годността му да обслужва културната комуникация, което има мощен обединителен потенциал. Така според Хр. Сичан-Николов граматиката трябва да приведе „в согласно правописание и говорение“ всички краища на България. Авторът се обявява против граматиката на Богоров и препоръчва „просветителите наши, които желаят да облекат българския език със благолепна и обща дреха да я не приимат, понеже България няма нужда от таква поместна граматика, но за обща, която да може да приведе в согласно правописание и говорение Восточна България и Западна със Кентрическа, Северна и Южна“ [Сичан-Николов 1845 (1992): 104]. Общата граматика и правопис се осмислят като базово знание в процеса на създаване и разпространение на колективните представи за миналото, територията, етническия произход и политическото бъдеще. Писменият език, снабден с граматика, е достойствие, което се асоциира с обработеност и престижност и ни дава самочувствието да се съизмерваме с цивилизованите народи.

¹⁰ За символната функция с нейните три подфункции – обединяваща, разграничаваща и престижна, вж. [Garvin 1993: 47].

Принципи и критерии при кодификацията през ранния период

В ранния период на кодификация на новобългарския книжовен език се прилагат различни критерии при оценката по признака *правилно – неправилно* в процеса на унификация на писмения език. В своята прескриптивна дейност авторите на граматики се ръководят от принципа за единство на граматиката като свод от правила и за различния функционален статус на писмения и устния език. Така в предговора към своята „Българска граматика“ Н. Рилски подчертава, че е нужна една обща граматика за „сичката България, по която трябва сички да последуват своите списания“ и че „пишемы язык има своето основание на граматическите правила“; той се различава от общия, „що се употребява между множеството“ [Н. Рилски 1835: 11].

Предвид господстващия в езикознанието в началото на 19. век сравнително-исторически метод съвсем естествено е да се прилага историческият принцип при нормативната оценка. Критерият за правилност се търси в историческата точност на традиционно установените идиоми, в „славения“ (т.е. църковнославянския) въз основа на генетичното му родство с българския и най-вече заради неговата обработеност¹¹, което му дава статут на образец. За църковнославянския се говори с метафори като „източник“, „неложен свидетел“, затова той трябва да служи като коректив при вземането на кодификаторски решения, „от него трябва да приеме своето исправление и да се дополни во своите недостатки“ [Н. Рилски 1835: 4]. Съвременният език се описва с изрази като „извратен“ и „изпортен“, а неговото устройство може да се постигне единствено ако „се държим колкото е възможно до майка му славянския“ [Н. Рилски 1835: 14]. И за Христати Павлович особеностите, които не са исторически изводими („от небитие произведени“), каквито са определителните членове например, са „квас фарисейски“, който причинява на езика „безобразие“ и „гнусота“. Аргументът за правилното му устройство е представен с метафорите *майка* и *дъщеря*,

¹¹ Срв. у Н. Бозвели: „колко ся е украсил, просветил и возвисил в високоискусните академии, най-паче же у Росси“ [Бозвели 1835 (2007)].

чрез които се концептуализират съответно църковнославянският¹² („съща майка“) и новобългарският: непотребното на майката е непотребно и на дъщерята [Павлович 1836: 84].

Все в рамките на този подход се вметва и пуризмът на ранните граматичници – най-вече чрез нормализацията на лексиката. Вече стана дума за това във връзка с опитите за регламентация в речниковия състав, но тук ще добавим още една оценка – тази на Н. Бозвели, изразена в предговора на „Славеноболгарское детоводство за малките деца“, където авторът призовава да се отхвърлят гръцки, турски и влашки думи и „да се украсят с свойствено приличните“ – както другите европейски народи (...) управляват и украсяват техните езици“ [Бозвели 1835 (2007): 89].

Друг критерий за правилност, приложен основно от Н. Рилски и излизащ извън широко прилагания исторически критерий, е *разпространеност* на дадена особеност в говоримия език. Така Неофит препоръчва да се запазят различните форми на определителния член, защото са „равноупотребителни“. Въпреки че ги няма в църковнославянския, авторът защитава тази специфично българска особеност, с която езикът ни се „украшава като с некая драгоценна утвар“ [Н. Рилски 1835: 54]. Всъщност Н. Рилски прилага „двойна оптика“, като препоръчва в книжовния език да се приемат онези исторически наследени особености, които се срещат и в говоримия език, защото според него „славенският може да се намери совершен без никаков недостаток по сичката България распръснат“ [Н. Рилски 1835: 5]. Тук, макар и интуитивно, книжовникът прилага и нормативния критерий, формулиран доста по-късно от представителите на Пражкия лингвистичен кръг, като в следващите по време граматичници този принцип ще бъде по-широко застъпван. Да не забравяме, че през разглеждания период синхронната лингвистика и функционалният подход към езика все още не съществуват в езикознанието като наука. В рамката на сравнително-историческото езикознание прескриптивизмът на Неофит осцилира между старо и

¹² Неговото разграничаване от старобългарския се прави малко по-късно от В. Априлов.

ново и в крайна сметка дава на старото статут на арбитър, който трябва да се справи с вариантноста в новобългарския.

Обобщение

В обобщение, особеностите на кодификацията на българския книжовен през 30-те години на XIX век произтичат от културно-историческите и социалните особености на предосвободенското ни общество, най-важните от които са мрежовият модел на организация на обществената дейност и липсата на държавна самостоятелност. Българският няма статута на официален език, но за сметка на това функционира като инструмент за културна комуникация – той е езикът на образованието, на науката, на публицистиката и на литературата, което благоприятства неговата интелектуализация, формирането на терминологичната система, обогатяването на лексикалния състав и развитието на естетическата му функция. Тези важни процеси са в основата на много бързото му развитие и унифициране на неговите норми след Освобождението, което е предпоставка за успешна и адекватна кодификация.

Ранните граматики на новобългарския книжовен език могат да се разглеждат като начален етап на непрекъснатия процес на Кодификация на българския книжовен език – съществена част от неговото стандартизиране. Те се отличават с редица особености, които са обусловени от исторически, социални и културни фактори. кодификацията е тип свободна инициатива, полицентрична, полисубектна, неинституционална, синкретична, утилитарна и е силно натоварена със символни функции. През този ранен период тя е протича неформално, не е единна, динамична е във времето и нейните резултати нямат всеобщо и задължително действие, а се приемат или отхвърлят с консенсус от членовете на езиковата общност. Граматиките, които по същество са от проектен тип, представят различни модели за книжовен език, което прави кодификацията слабо дефинитивна, но в същото време – перспективна. През първата половина на XIX век се поставя началото на изработване на принципите на кодификацията и критериите за нормативна оценка на вариантите езикови форми.

Цитирана литература

Александрова 2011: Александрова, Т. Българският национален език в граматичните и в образователните проекти през Възраждането. – В: От любословие към езикознание. История на нормите и кодификацията на новобългарския книжовен език. Български език, Приложение 2011, 7–24.

Бозвели 1835 (2007): Бозвели, Неофит. Славеноболгарское детоводство за малките деца (Предговор). – В: За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език. Р. Русинов, М. Гърдева (съст.) В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, с. 87.

Вачкова 2008: Вачкова, К. Характер на нормализацията и кодификацията на българския книжовен език през Възраждането. – Български език, 2008, 2, с. 31–40.

Гладкова 2009: Гладкова, Х. Кодификацията на българския книжовен език. Структурно-езиков или социолингвистичен процес. – В: Отговорността пред езика. Кн. 3. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен, с. 74–86.

Гладкова, Ликоманова 2002: Гладкова, Х. И. Ликоманова. Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские паралели). Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2002.

Дринов 1870: Дринов, М. За новобългарското азбуки. – Периодическо списание, год. I, 1870, кн. 2, с. 9–12.

Иванова 2009: Иванова, Д. За приемствеността в новобългарския книжовен език (първите десетилетия на XIX век) – Български език, год. LVI, Приложение, с. 141–156.

История 1989: История на новобългарския книжовен език. Издателство на БАН. София, 1989.

Кипиловски 1834 (1999): Кипиловски, А. Печатно обявление на Анастас Кипиловски за „Опит за граматика на славяно-български език“ – В: Обявления за български възрожденски издания. Н. Данов, Л. Драголова, М. Лачев, Р. Радкова (съст.). София: УИ „Св. Кл. Охридски, 1999.

Косериу 1990: Косериу, Е. Лекции по общо езикознание. София: Наука и изкуство, 1990.

Момчилов 1868: Момчилов, Ив. Граматика на новобългарския език. София: Наука и изкуство, 1988 (фототип. изд.).

Н. Рилски 1835: Н. Рилски. Болгарска граматика (фототип. изд. 1984).

Николова 2011: Николова, Н. Кодификацията на българския книжовен език: авторитарна или неавторитарна. – Във: Власт и кодификация. Пловдив, 2011, с. 218–229.

Николова 2016: Николова, Н. Пуристичният подход при кодификацията в първата граматика на новобългарския книжовен език от отец Неофит Рилски. – В: Научни трудове на Пловдивския университет. Том 54, кн. 1, сб. А. Филология, с. 53–61.

Павлович 1836: Павлович, Хр. Граматика славеноболгарска (фототип. изд. 1885).

Сичан-Николов 1845 (1992): Сичан-Николов, Хр. Любезни читателю! (Предговор към „Болгарска аритметика“) – В: Родолюбивий и благоразумний народе български. Възрожденски предговори. Книга първа. София: УИ „Св. Кл. Охридски, 1992.

Теодоров-Балан 1987 (1898): Теодоров-Балан, Ал. Към историята на българския език. – В: Избрани произведения. София, 1987, с. 45–102.

Хауген 1975: Е. Хауген. Лингвистика и языковое планирование. – В: Новое в лингвистике, вып. 7. Москва, 1975, с. 441–472.

Aleksandrova, Tomov 2019: Aleksandrova, T., M. Tomov. Some Aspects of the Bulgarian Standard Language Codification as a Continuous Process. Papers of BAS. Humanities and Social Sciences, 6, 2, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2019, ISSN: (print) 2367-6248 ISSN (online) 2603-4832, pp. 206–219.

Ayres-Bennett 2020: W. Ayres-Bennett. From Haugen’s codification to Thomas’s purism: assessing the role of description and prescription, prescriptivism and purism in linguistic standardisation. – Language Policy 19, 183–213 (2020)

< <https://link.springer.com/article/10.1007/s10993-019-09521-4> >.

Daneš 1979: Daneš F. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci – In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, 79–91.

Garvin 1993: P. Garvin. A Conceptual Framework for the Study of Language Standardization. – International Journal of Sociology of Language, 100-101, 1993, 1, 37-54. Available from: <https://doi.org/10.1515/ijsl.1993.100-101.37>. [Accessed: 15.07.2022]

Haugen 1987: Haugen, E. Blessings of Babel. Bilingualism and language planning problems and pleasures. Berlin: Mouton de Gruyter.

Milroy and Milroy 1999: J. Milroy, L. Milroy. Authority in Language. Investigating Standard English. Third Edition. London and New York, 1999.

Vachek 2014: Vachek, J. Remarks on the dynamism of the system of language. – In: Chapters from the History of Czech Functional Linguistics. Brno, Masarykova Univerzita, 2014, pp. 54–63.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РАННАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ПОЕЗИЯ С ОГЛЕД НА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Найда Иванова
СУ „Св. Климент Охридски“
naida_iv@yahoo.com

ON SOME SPECIFITIES OF THE EARLY REVIVAL POETRY THROUGH THE LENS OF THE HISTORY OF BULGARIAN LITERARY LANGUAGE DURING THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Najda Ivanova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Abstract: The paper focuses on some specificities of the syllabic poetry from the early 19th century to the 1840s, as evaluated from the perspective of the history of Bulgarian literary language. In this context, one should outline the necessity of providing a thorough investigation of the early Revival poetry in terms of the establishment of stylistic features in the poetic language. In turn, such an investigation can contribute to overcoming the axiologically loaded distinction between syllabism and syllabotonic versification.

Keywords: syllabic poetry, Bulgarian literary language from the early 19th century to the 1840s.

Възникването, развитието и заникът на силабическата поезия в историята на българската възрожденска литература се отнася към първата половина на XIX в. В рамките на въпросния период условно се обособяват две фази: 1) поезията на първите стихотворци – от началото на века до края на 30-те години и 2) даскалската поезия – от 40-те години до средата на столетието [Пенев 1977: 680, 706; Топалов 1998: 35–36].

В по-ранните литературоведски изследвания на първите поетични творби от Възраждането се утвърждава преобладаващо негативна оценка. Така например, според Б. Пенев българските книжовници са „подражатели“ на руските и сръбските версификатори,

а произведенията на последните са „... написани в доста груба форма и са лишени от най-елементарни поетически достойнства. Техният език е изкуствен, без движение – авторите им не проявяват никакъв вкус и никакъв поетически талант. На много места тая несръчна стихотворна разработка на черковни, дидактически и патриотически мотиви е лишена от какъвто и да е смисъл, зад многото излишни фрази, наредени по най-неестествен начин, зад огромен грубо-прозаичен баласт едва може да се долови някакъв смисъл“ [Пенев 1977: 682]. Според учения книжовниците от този период „... са считали задачата си решена, ако успеят да подразделят прозаичната реч на редове с еднакво число срички, да спазят цезурата (не винаги) и да римуват крайните думи на тия редове“ [Пенев 1977: 682]. На свой ред и В. Пундев определя въпросните стихотворни текстове като „наивни по форма и съдържание“, имащи предимно историческо-литературна стойност [Пундев 1925: III].

В последвалото развитие на литературоведската наука неположителната интерпретация се доразвива с допълнителни аргументи. Същевременно в оценката на К. Топалов за значението на поезията на първите стихотворци са открити и определени положителни аспекти: 1. Откриването на един „важен определител на поетическия род – образността, художествения подтекст, метафоричността“ (макар и механично и в рамките на „библейската нормативност на поетиката“); 2. Оформянето на основни тематични направления, характерни за по-нататъшното развитие на възрожденската поезия [Топалов 1998: 37–42].

В по-новите проучвания се формулира и противоположната теза за неоправданото подценяване на силабическата поезия, предизвикано от прилагането на критерии, съобразени с особеностите на силаботоническото стихосложение [Кунчева 1993: 62]. Също така се пристъпва към конкретен анализ на образци на ранно българско стихотворство от XVII в. (творбата *Ако Бог помага* на Стефан Ловешки) в контекста на историята на стихосложението и на филологическите идеи в тогавашните славянски и балкански книжовни средища [Милчаков 2006].

Въпреки че приведените дотук твърдения далеч не представят цялостното състояние на изследванията, те ясно очертават някои основни тенденции в научната интерпретация на разглеждания период. Налага се изводът, че негативната характеристика на поезията на първите стихотворци (а също и на даскалската поезия) се дължи на нейното осмисляне от гледна точка на особеностите на по-късно формираната силаботоническа поезия. Това поражда необходимостта от формулирането на общотеоретични принципи, съответстващи на особеностите на силабическото стихотворство, на базата на които да се осъществи цялостно проучване на неговия генезис и развитие.

От гледна точка на историята на българския книжовен език (която се приема в настоящото изследване) едно от предварителните условия за реализацията на подобна цел би било да се вземе отношение към две основни, традиционно утвърдили се тези: 1) за липсата на художествена стойност на творбите поради тяхната езикова неустановеност; 2) за връзката им с прозата, с което се мотивира възгледът за пасивното заемане на анахронични стихови и стилови модели.

1. Осъществяването на адекватен лингвостилистичен анализ на текстовете не би било възможно, без да се преосмисли тяхната *езикова нееднородност*, която се възприема като проява на изкуственост, предполагаща невъзможността за създаване на художествено стойностни творби. Подобна представа възниква поради пренебрегването на факта, че в славянобългарския период от развитието на новобългарския книжовен език, когато възникват въпросните произведения, паралелно функционират три основни разновидности на българския книжовен език. Именно тяхното взаимодействие подготвя унификационните процеси през втората половина на столетието [Иванова 2015: 55–58].

Немалка част от стихотворните творби са написани на *черковнославянски език* или на *преобладаваща черковнославянска основа* (например: „Ода за Софроний“ от Димитър Попски (1813), „Стихи надгробни“ (1829) и „Похвала пресвященейшему митрополиту терновскому“ (1835) от Неофит Рилски). От функционална гледна точка произведенията на първите стихотворци на

черковнославянски език се различават от богослужебните текстове, доколкото често представят авторски творби, които са продукт на българската книжовна и културна среда, отличаващи се със специфична тематика, идеи, начин на интерпретация, езикови особености и предназначение. В този смисъл въпросните съчинения би трябвало да се разглеждат не само като принадлежащи към историята на българската възрожденска литература, но и като образци на черковнославянския книжовноезиков тип на формиращия се новобългарски книжовен език.

В корпуса от текстове от разглеждания период се установяват също така произведения, написани на *смесения славянобългарски книжовноезиков тип* (сред които се откроява религиозната просвещенска поема „*Житие светаго Алексия човека божия*“ (1833) от К. Огнянович); тук спадат и несистемно проучените дидактични поетични текстове в учебната литература от епохата, както и ред други съчинения.

Същевременно се създават и произведения на *преобладаваща говорима основа* (например: „*Епитафията*“ на Кирил Пейчинович (1835), „*Ода на Юрий Ив. Венелин*“ (1837) и „*Ридание на смъртта на Ю. И. Венелина*“ (1839) от Георги Пешаков, „*Похвала на древните Болгаре и отечеството им*“ (1840) от Христодул Костович-Сичан Николов и др.¹³

Паралелната употреба на трите книжовноезикови типа на новобългарския книжовен език (която може да се реализира включително в поетичните съчинения на един и същ автор) от една страна отразява общите тенденции във взаимодействието на въпросните типове, които подготвят доминирането на говоримата основа на книжовната норма през втората половина на века. От друга страна, именно формиращият се поетичен език като подстил на езика на художествената литература има своите специфики, свързани със селекцията и употребата на езиковите средства. Следователно, при анализа на творбите би било оправдано да се вземат предвид както

¹³ В настоящата работа заглавията, както и самите творби, се цитират по [Топалов 1980]. Необходимо е да се уточни, че в някои от заглавията се съдържат определения за жанрова принадлежност, които са допълнително добавени от издателите, а също така самите текстове са претърпели графическо-правописна и езикова редакция.

основните механизми на функциониране на книжовноезиковите типове от епохата, така и специфичните закономерности в начина на активиране на езикови елементи от различен произход при създаване на художествени, и в частност – на поетически текстове.

Във връзка с това следва да се направи и уточнението, че не всички творби от периода са написани в съответствие с идеалните образци на силабическата поезия – в някои от тях преобладават особеностите на досилабическата поезия, в други се установява само тенденция към силабизъм, към краестишна рима, или към наличие на цезура. На практика се наблюдава едновременно съществуване и взаимодействие между различни типове стихотворна техника. В този смисъл определянето на периода от първата половина на XIX в. като период на силабическата поезия е условно и означава по-скоро несилаботоническа.

2. Друг ключов аргумент за негативната оценка на ранната възрожденска поезия е свързан с тезата за почти пълното *сходство между стиховете на първите поети и прозата, като се приема, че тяхното разграничаване се осъществява само с графични средства*. Посочената позиция има немалък брой привърженици, занимаващи се с историята на стихосложението при отделните източно- и южнославянски православни народи, където се наблюдават сходни особености.

Във връзка с това следва да се напомни генезисът и развитието на разглежданото явление при източните славяни през XVII – XVIII в., чиято литература от периода на барока и класицизма оказва определено влияние и върху сръбската, и върху българската силабическа поезия. Както е известно, църковната проповед в Московска Рус е премахната през XV в., след което отново се въвежда в средата на XVII в. от Епифаний Славинецки с разрешение на пратриарх Никон. Въпросната практика трайно се утвърждава през първата половина на XVIII в. от проповедниците, част от които са от украински произход [Успенски 2002: 424]. Принципиите на структуриране на текста на проповедта са заимствани от западната католическа и от украинската проповед (напомняща на свой ред бароковите проповеди на полските автори) [Успенски 2002: 424]. Същевременно се наблюдава и тенденция към широко взаимно влияние между проповедта и поезията, които формират единен комплекс [Панченко 1973: 233]. Посоченото влияние се легитимира вследствие и на характера на обучението по реторика и поетика в Киевско-Могилянската академия, братските школи, Славяно-греко-латинската академия в Москва и др., в които учебните програми са заимствани от йезуитските училища. Във

връзка с изучаването на родовете красноречие се формулират определени правила за съставяне на текстове с различна жанрова принадлежност, които се илюстрират недиференцирано от образци на античната, средновековната и по-новата реторическа традиция в ораторската проза и в поезията. Неслучайно най-известните силабици от разглеждания период в руската литература са и проповедници, като сред тях се открояват автори със значително влияние и сред православните южни славяни (например Симеон Полоцки, Дмитрий Ростовски, Стефан Яворски и др.).

Филологическата култура, формирана в периода на силабическата поезия, оказва съществено влияние върху по-нататъшното развитие както на поетическото творчество (особено в сферата на „високия стил“), така и върху развитието на лингвистичните идеи. В този контекст заслужава внимание напомнянето на В. Живов, че в „Реториката“ си от 1744 г. Ломоносов илюстрира правилата за съчиняване на прозаически слова със стихотворни примери. В. Живов разглежда този факт като озаконяване на използването на езиковото наследство на предшестващата книжовна традиция в съвременните реторически значими жанрове. Според учения, Ломоносов излага стилистически принципи, валидни както за високата прозаическа, така и за високата поетическа реч, т.е. отъждествява поетическия език с онзи „щил“, на който трябва да се пишат „витиевити разсъждения“ по принцип [Живов 1996: 262].

Същевременно в някои изследвания се изтъква необходимостта в процеса на възникването и развитието на силабиката да се вземе предвид влиянието на средновековната славянска книжовна традиция (в този контекст се имат предвид ролята на средновековната химнография, Псалтира, стиловите принципи на „плетение словес“). Така например, противно на схващанията за формирането на силабическия стих през третата четвърт на XVII в. единствено под външно полско влияние, А. Богданов [вж. Богданов 2020: 64–65] формулира тезата за т.нар. от него *сливане* (мой курсив – Н.И.) на руската традиция, западноруската поетика и европейската схоластика (Полоцки, Медведев) с потребностите на Московския двор. Вследствие на посоченото взаимодействие през последната четвърт на XVII и първата четвърт на XVIII в. настъпва период, определен от автора като силаборитмика, който е характеризирен като процес на все по-последователна тонизация на силабическия стих (от Истомин до Кантемир), предшестваш възникването на силаботониката. Според автора, силаборитмическият стих се стреми към изосилабизъм, но за него по-важни организиращи фактори са цезурата в средистишието, римата в краестишието и ритъмът на смисловите ударения в разделените от цезурата полустиишия, съчетаващ се с ритмическата организация на стиха, двустиишията и най-вече на строфата. Именно чрез силаборитмиката се подготвя закрепването на ударението към определен брой срички, което става през XVIII в. [Богданов 2020: 60–62].

Поради спецификата на книжовноезиковите контакти в *Slavia Orthodoxa* (представящи многовековен процес на културни и книжовни наслоения) българските книжовници са улеснени във възприемането и

осмислянето на поетичните и прозаичните образци от източнославянски произход от досилабическия и силабическия период (включително принадлежащите към „високия“ стил), които достигат до тях по различни пътища. По този начин те обогатяват филологическата си култура, формирана на базата на предходната и актуалната за момента българска книжовна практика, както и на традициите, на други славянски и балкански средища.

Следователно, наблюдаваните в ранните съчинения на първите стихотворци „отклонения“ от идеалния модел на силабическото стихосложение, както и творбите, създадени според принципите на досилабическото стихосложение, не биха били аргумент за извода, че текстовете не притежават художествена стойност, или че са плод на механично подражание. Връзката между проповедната проза, от една страна, и досилабическата и силабическата поезия, от друга страна, в литературното развитие на източните славяни има закономерен характер, а с разпространението на образци от въпросната литература сред православните южни славяни, посочената тенденция се разпознава и реинтерпретира от страна и на българските първи стихотворци.

3. В контекста на казаното дотук следва да се изтъкне, че една от основните характеристики на българската стихотворна продукция от периода до 40-те години е *паралелното съществуване и взаимодействие* между противоположни, или различни езикови регистри и стихотворни техники, които все още не са цялостно проучени, включително и от перспективата на историята на новобългарския книжовен език. Като илюстрация на посочената специфика тук ще бъдат разгледани два текста, които по жанровите си особености принадлежат към епидейктическият род: „*Похвала преосвященнейшему митрополиту терновскому*“ от Неофит Рилски и „*Ода на Юрий Венелин*“ от Георги Пешаков.

Сходствата между текстовете се изразяват в приблизително еднаквото време на тяхното възникване: първият – около 1835 г., а вторият – през 1837 г., както и в реторическите им особености, които са характерни за похвалите на лица (например, акцентиране върху душевните качества и способности на лицето, които да се представят

чрез неговите действия и резултатите от тях; *използване на амплифициращи доводи* (курсив мой – НИ); разполагане на материала в градация; използване на стил, който да бъде ярък, остроумен, украсен с приятни /риторически/ фигури [Срв. Прокопович 2020: 389–391].

Същевременно между двете творби се установяват съществени различия.

„*Похвалата*“ на Неофит Рилски остава в ръкопис и е издадена почти 60 години по-късно – едва през 1892–1893 г. Написана е на черковнославянски език и представя възхвала на духовно лице – търновския митрополит Иларион.

„*Одата*“ на Г. Пешаков е едно от първите български отпечатани стихотворения. Публикувана е за първи път четири години след написването ѝ – през 1841 г. в „*Денница новобългарскаго образования*“ от Васил Априлов, както и в „*Древния и нынешние Словене*“ на Ю. Венелин. Стихотворението представя похвала на известен и почитан сред българската интелигенция учен – Юрий Венелин; написано е на славянобългарски език с преобладаваща новобългарска говорима основа.

Двете творби съществено се различават и по отношение на стиховата техника.

Стихотворението на Неофит Рилски се състои от 20 стиха, с различен брой срички, вариращи от 15 до 20, без да се наблюдава тенденция към изграждане на силабическа ос (според терминологията на Панченко): 20/16/19/16/14/14/10/17/15/20/16/16/17/20/18/17/17/14/15/15.

Установяват се редки случаи на непълна краестишна рима (например: дактилна : *восточния – апостолския* 3–4; женска: *почерпаят – обирают* 9–10).

От друга страна, повечето стихове се състоят от по два синтактично и смислово обособени компонента (включващи по 2 или 3 лексеми). Също така всеки стих се характеризира с 5 или 4 ударения, които в рамките на двете съставлящи го цялости могат да образуват три синтактично-логически и тонически схеми (3+2, 2+3, 2+2). Въпросните схеми се реализират по следния начин в стиховете на творбата: 3+2;

2+3; 3+2; 2+2; 3+2; 2+2; 3+2; 3+2; 2+3; 2+2; 2+2; 2+2; 2+2; 2+3;
3+2; 2+2; 2+3; 2+3; 2+2.

Срв. например: 3+2: „Разрушаеш тму нечестия// прогоняя мглу“ 5

2+3. „Священная философия// в тебе вся обитает“ 2

2+2: „Познавает тя вселенная// божественна же и мудра“ 14

По този начин слабата реализация на римата в краестишието, както и на принципа на изосилабизма, се компенсира от последователното активиране на ритмообразуващата функция на акцентите.

Допълнителен ритмизиращ ефект има и относително честото използване на фигури, основаващи се на принципа на повторителността. Особено характерна е употребата на хомеотелевтон в разнообразни позиции:

Срв. например: „Проповедует тя България //благодетеля и питателя“; 14–15; „Разрушаеш тму нечестия// прогоняя мглу/ Всего новосечения, //приводиши восток“) 5–6; „Води философския// от тебе вси почерпают/ Показания человеколюбия// требующии обирают“; „Защитение обретают // от злих обидителей“ 9–11.

Поради самия факт, че текстът е структуриран във вид на стихове, графично обособени като редове, посоченият похват, характерен и за реторическата проза, изпълнява специфични функции – да маркира позицията на дадена синтагма в стиха, да обособява мястото на средистишието, или да съотнася синтагми от различни съседни или несъседни стихове, както и да образува други разнообразни конфигурации.

На свой ред, ритмизиращата функция на черковнославянските граматични морфеми представя образец за аналогичната употреба и на новобългарските граматични морфеми в по-нататъшното развитие на поетичния език на говорима основа.

Същевременно, в съответствие с особеностите на панегиричната поезия, при характеризацията на личността на митрополит Иларион се използва абстрактна лексика, както и метафори със светлинна семантика (срв.: „**светилниче** восточния церкви“ 3–4; „разрушаеш **тму нечестия, прогоняя мглу/** Всего новосечения, **приводиши восток**“ 5–6).

Въвеждат се и характерни за похвалното стихотворство формули за изразяване на благодарност („И убо благодарение по

достоянию ими/ Приносим тебе вси раби твои покорни“ 17–18), както и за изразяване на пожелание за дълъг живот (*„Живи глаголюще, на лета многа благославно/ Яко да нас управиши отечески и светло*“ 19–20).

Стиховата техника на творбата представя съществени отклонения от силабическата поезия по отношение на изосилабизма и краестишната рима. Едновременно с това се активират определени ритмизиращи похвати, характерни за високата проза, които обаче функционират в рамките на графично обособените стихови цялости, създавайки синтактичен ритъм в съответните стихове или между тях.

Че „Похвалата“ не е доказателство за непознаване на правилата за писане на силабическа поезия от страна на Неофит Рилски, се потвърждава и от неговата по-ранна творба „Стихи надгробни“ (1829), посветена на убийството на самоковския епископ Игнатий. Без тук да си поставяме за цел цялостното анализиране на стихотворението, за нас е необходимо да посочим, че в текста преобладава 15-сричният стих: 14/16/15/15/15/15/15/15/15/15/13/15/15/14/14/16/15/15/15/15/15/13/15/15/16/14/17/8/5); последователно се реализира съседна рима в клаузулата, която може да бъде пълна или непълна, съответно – дактилна, женска и мъжка.

Следователно, може да се заключи, че Неофит Рилски владее два типа стихова техника, всеки от които избира в зависимост от типа похвала (срв. например поясненията относно стиловата специфика на надгробното слово и епитафията в сравнение с похвалата на жив човек в „Реториката“ на Т. Прокопович [Прокопович 2020: 407–408]).

„Възхвалата на Юрий Венелин“ от Георги Пешаков се състои от 10 четиристишни строфи: 8–7–8–7 (изключение правят второто четиристишие 8–6–8–7 и седмото четиристишие: 9–7–8–7), т.е. представя образец на силабическа поезия в нейния строфически вариант, който, поради усложнената си синтактична и интонационна структура, отразява нова фаза от процеса на разграничаване между поезия и проза.

В текста доминира тенденцията към римуване на четните стихове в строфата, при което се наблюдава мъжка, женска и дактилна рима (Срв. например: V *„лежал– можал“*; VII *„просвещение – преновление“* и др.).

Богатството от рими в творбата на Пешаков не е характерно само за българската силабическа поезия. Както е известно, поради невъзможността от последователно спазване на женската рима, която в

полския език се реализира по структурни причини, в други славянски езици (включително и в българския език) при адаптацията на полския силабически стих закономерно се използват разнообразни видове рима. Те се явяват в текстове, писани на черковнославянски език и разпространявани в българска среда (в които римообразуваща функция имат черковнославянските граматични и словообразователни морфеми). Именно по аналогия на въпросните текстове се пристъпва към активиране и на българските говорими граматични и словообразователни морфеми със същата функция в клаузулата, в текстове, писани на новобългарска езикова основа. Това е един от основните начини за проникването и легитимирането на говоримите черти в поетическия език на стила на художествената литература.

Съответно, дактилните рими в съчинението на Пешаков често са структурирани на базата на словообразователните суфикси на книжна по произход лексика: IV *„владычество – количество“*; VII *„пробуждение – просвещение – преновление“*; VIII *„Отечество – вежество“*; IX *„признателно – сказателно“*, при което се явяват и хибридни форми (славянобългаризми): X *„прославленно – незабуравенно“*. Именно употребата на посочените лексикални единици в поетическия език с римообразуваща функция и в преобладаващ новобългарски граматичен и семантичен контекст представя един от начините за трансформирането и включването на традиционната по произход лексика във фонда на абстрактната лексика на новобългарския книжовен език, както и на формирането на т.нар. поетизми.

На свой ред, авторовият избор на кратки седем- и осемсрични стихове в строфата предполага всеки стих да съдържа не повече от 2–3 пълнозначни лексеми. Допълването на броя на сричките в рамките на стиха се осъществява чрез активиране на кратки граматични думи – различни видове местоимения (членувани и нечленувани), съюзи, както и местоименни наречия – предимно от български, рядко от книжен произход или хибридни форми. Вследствие на това се реализират излишни повторения, явяват се примери за т.нар. поетически волности, като изказът придобива подчертано изкуствен характер:

Срв. например: II „*Что любов си ти показал/ да пишии нихен род,/ откаде си ясно теглят,/ чи славянски са народ*“; IX <Болгария> „*венец вечний, амарантний/ ще изпле признателно/ да украси твоя глава/ у свято, сказателно*“.

Недостатъците на ранните поетични текстове от посочения тип отразяват една необходима фаза на адаптирането на българския говорим език към съответните предзададени стихови модели, при което се наблюдава *по-безпроблемното интегриране на граматичните морфемии в клаузулата, за разлика от по-сложните адаптационни процеси, свързани с граматичните думи в средистишието*.

Както беше посочено, за разлика от творбата на Неофит Рилски, в стихотворението на Пешаков се възхвалява светско лице, при изтъкването на чиито приноси и достойнства авторът използва характерни за литературата и публицистиката от възрожденския период метафорични представи.

От една страна, българският народ е изобразен като изпаднал в дълбок сън, от който се пробужда за просвещение и обновление: V: „*Въ сонъ далбокъ и смертовидный,/ что вседневно е лежалъ,/ и от кой да ся пробуди./ никак онъ не е можал!*“). От друга страна, България се концептуализира като майка, а българите – като нейни чада I „*Тебе, Юрий Венелине,/ все чада болгарски/ благодарност ти приносят/ все сердечни, роднински. VIII Болгарія, нихна матеръ,/ Нихното Отечество*“.

Същевременно, в творбата се явяват и традиционно утвърдени символи, характерни за панегиричната литература, като например венецът – символ на славата: VIII: „*Болгария нихна матер,/ нихното Отечество,/ тебе за твоите труди,/ за твоео вежество*“ IX: „*венец вечний, амарантний/ ще изпле признателно/ да украси твоя глава/ у свято, сказателно*“.

Друга устойчива особеност на панегиричния текст, която се възпроизвежда не само в съчинението на Н. Рилски, но и на Г. Пешаков, независимо от различията в езика, стихотворната структура и обекта на възхвалата, се изразява в употребата на два типа формули – благопожелателни и благодарствени.

Срв.: X „*Името ти да остане,
бесмъртно, прославлено,
и от все чади нейни,
век незабуравенно*“.

I „Тебе, Юрий Венелине,
всички чада български
благодарност ти приносят
все сърдечни, роднински“.

Разгледаните тук особености на две произведения на Неофит Рилски и Георги Пешаков, чиито генезис е свързан с похвалата на лице като подтип на „похвалата“, позволяват да се направи изводът, че текстовете се характеризират със сходно съдържание и предназначение. Това обуславя редица аналогични подходи на двамата автори в селекцията на общи тематични и композиционни компоненти (като например благодарствена и благопожелателна формула за дълъг живот), както и активирането на определени стилови средства за идеализация на възхваляваното лице (подобни тенденции се установяват и в произведения на първите стихотворци, принадлежащи към други реторически родове, които тук няма да бъдат анализирани).

Посочените сходства могат да бъдат интерпретирани като проява на доминиращата през разглежданата епоха реторическа култура. В реторическите пособия (в разделите „Изобретение (Inventio)“, „Расположение (Dispositio)“ и „Оукрашение (Elocutio)“) се формулират най-общи принципи, отнасящи се до избора на съответните теми, селекцията и структурирането на съдържателната информация, композиционното оформяне на текста и определянето на съответните тропи, фигури, периоди с цел твърденията да се докажат убедително, а също така и да се въздейства върху чувствата и поведението на реципиента. Въпросните принципи се характеризират с висока степен на абстрактност, което позволява тяхното приложение от страна на пишещите хора като нормативен регулатор за структурирането на различни видове беседи, речи, проповеди, писма, поетични текстове, т.е. на практика реторическите правила могат да бъдат комбинирани по различен начин в текстове с различна жанрова принадлежност, а от друга страна – да бъдат прилагани по отношение на различни европейски езици (мъртви и живи).

Формира се нагласа към използване на всички налични в дадената езикова ситуация езикови средства, които биха били релевантни за постигането на целите на текста, т.е. през разглеждания

период системност се постига на нивото на дискурсните правила, докато начинът на речевата употреба на разнообразни по произход езикови особености създава представа за несистемност. По този начин реторическите правила компенсират хетерогенността на използваната езикова субстанция, нещо повече – позволяват селекцията на езиковите елементи да се осъществява изключително според комуникативните цели на изказването.

Посочената специфика намира отражение и в поетичните творби от периода на първите стихотворци, особено в онези от тях, които водят началото си от панегиричната поезия. Книжовниците използват езиковия потенциал на книжовноезиковите типове, характерни за славянобългарския период от развитието на новобългарския книжовен език. Същевременно се наблюдава процес и на адаптация на разнообразни стихови техники, развити в досилабическата и силабическата поезия на някои славянски и балкански народи.

Вследствие на посочените тенденции силабическата поезия се превръща в своеобразна лаборатория за откриването на поетичния потенциал на българския говорим език, а също и за формирането на стиловите особености на новобългарската поезия. Когато тази концептуална матрица изпълнява своята роля и се изчерпва, тя се маргинализира, допринасяйки за развитието на силаботониката. В този смисъл цялостното проучване на ранната възрожденска поезия би допринесло да се преодолее оценъчното противопоставяне между силабизма и силаботониката, както и да се потърсят проявите на приемственост между въпросните две фази от развитието на възрожденската поезия.

Цитирана литература

Богданов 2020: Богданов, А. П. Стих торжества. Рождение русской оды, последняя четверть XVII – начало XVIII века. Второе издание исправленное и дополненное. Москва – Берлин: Direct MEDIA, 2020.

Живов 1996: Живов, В. М. Язык и культура в России XVIII века. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996.

Иванова 2015: Иванова, Н. Методологически коментари към изследването на славянобългарския и славяносръбския език от последните десетилетия на XVIII до средата на XIX век. – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Филология. Том 53, кн. 1, СБ. А., Пловдив, УИ Паисий Хилендарски, 2015, с. 50–66.

Кунчева 1993: Кунчева, Р. Стихът на Неофит Бозвели – между средновековната и новата култура. – В: Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. Димов и С. Таринска. София: Издателство на БАН, 1993, с. 62–80.

Милчаков 2006: Милчаков, Я. Появата на римата в българския литературен стих и проблемът за действителния стихов строеж на първата римувана творба. – В: Милчаков Я. Българска стихотворна култура (XVII – XX век). Варна: Словесност, 2006, с. 9–32.

Панченко 1973: Панченко, А. М. Русская стихотворная культура XVII века. Ленинград: Наука, 1973.

Пенев 1977: Пенев, Б. История на новата българска литература. Лекции в четири тома. Том втори. Българската литература през първата половина на XIX век. София: Български писател, 1977.

Прокопович 2020: Прокопович, Ф. Об искусстве риторическом десять книг. Перевод с латинского Г. А. Стратановского. Отв. ред. С. И. Николаев. Москва, Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2020.

Пундев 1925: Пундев, В. Първи стихотворци. Библиотека българска книжнина, № 5, София: Издание на Министерството на народното просвещение, 1925.

Топалов 1998: Топалов, К. Първите стихотворци в пътя на възрожденската поезия. – В: К. Топалов. Възрожденци. I част. София: УИ Климент Охридски, 1998, с. 29–45.

Топалов, ред. 1980: Българска възрожденска поезия. Подбор и редакция Кирил Топалов, София: Български писател, 1980.

Успенски 2002: Успенский, Б. История русского литературного языка (XI – XVII вв.). Издание 3-е исправленное и дополненное. Москва: Аспект пресс, 2002.

СЕМАНТИКА НА СУЩ И СУЩО В ТВОРБИ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Ния Радева
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“
n.radeva@ts.uni-vt.bg

SEMANTICS OF *SUST* AND *SUSHTO* IN THE WORKS OF NEOFIT BOZVELY

Niya Radeva
„St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Turnovo

Abstract: The paper dwells on the meanings of *sust* and *sushto* in the works of Neofit Bozvely in the context of the historical development of Old Bulgarian present participle of the verb *to be* in active voice in relation to the adjective and the adverb. The reference shows that during the 19th century the process was present in the speech practice of our country.

Keywords: present active participle, semantics, history of the Bulgarian language, history of the modern Bulgarian literary language

Още в старобългарски език глаголът *сѣм* развива различни значения и специфични употреби. На базата на инфинитивната и на сегашната му основа се образуват много деривати. Процесът е проследим в исторически план по данни от речниците на старобългарския език, на лексиката на по-късни писмени паметници, на речниците от периода на Възраждането и на издадените в по-ново време. Сред тях особен интерес представлява съдбата на сегашното деятелно *сѣ*, *сѣши* – на лексико-семантични му варианти и производните му. Именно при него се преплита спецификата конкретно на глагола *сѣм*, от една страна, със спецификата на развоя на причастията (сред които на сегашните деятелни), от друга страна. Като хибридни форми причастията влизат в сложни отношения с глаголната и с именната система в езика. Те се влияят и от прехода на българския език от синтетизъм към аналитизъм. В граматиките [Грамматика 1983: 374–377, Георгиев 1991: 355, Ницолова 2008: 431–

433] се отбелязва адиективацията на старото сегашното деятелно причастие, възможността му да бъде съгласувано и сказуемно определение, да се субстантивира. Определя се като присъщо на книжовния език, защото употребата му след старобългарския период намалява и се активизира отново през Възраждането. По-подробна картина се представя в проучванията върху историята на българския език [Цонев 1984: 252–254, Младенов 1979 : 289–290, Георгиева и др. 1989]. Най-задълбочено неличните глаголни форми са анализирани в монографията на И. Гугуланова [Гугуланова 2005]. Изследователката се фокусира върху еловите причастия и деепричастието, но очертава по-общи тенденции и особености, открояващи се при наблюдения в диахронен план и при съпоставка с руски, чешки, полски и др., засягащи сегашните деятелни причастия [Гугуланова 2005: 18–21, 50–61]. Тя стига до извода, че въпреки адиективацията и адвербиализацията на причастията, те по отношение на семантиката и по отношение на съчетаемост и съотнесеност на синтактично равнище не съвпадат напълно с прилагателните и наречията и са по-различни определения и обстоятелства, в сравнение с тях.

За целта изследването анализира материал от текстове на Неофит Бозвели, защото отразяват състоянието на езика през 40-те г. на 19 век, когато формирането на книжовния език набира скорост и в него се съвместяват архаични елементи и особености на говоримия език. Писменото наследство на Бозвели е подходящо за представителна извадка, понеже е разнообразно по тематика, често има диалогичен характер и представя авторов стил, който разчита на целия лексикален фонд на българския език и регистрира голям диапазон – от типичното за високите жанрове до разговорното и диалектното, понякога с прибягване, условно казано, до просторечното.

Насочвам се към лексикален материал, ексцерпиран от публикуваното в двете издания на Н. Бозвели [Бозвели 1939], [Бозвели 1968]. Те включват „Любопитнопростий разговор“ (ЛПР), „Разговор с един бесарабски българин“ (РББ), „Разговор на любородните“ (РЛ), „Плач бедния Мати Болгарии“ (МБ), „Животописание на Николай Димчович /Краткое начертание жизни священослужителя Неофита

Димчовича“ (ЖНД), писма (Пис), „Реч за българската просвета“ (Реч). Работя с 92 примера, представени в края в приложение.

Във фонетично отношение следва да се отбележи, че обликът на сегашното деятелно причастие на *съм/ кѣти* у Бозвели е черковнославянски *-суц-*. Само в един от привлечените за изследване примери гласната е ъ („жителствующи *също* человечески“, Пис).

Според граматичните си параметри проучваните нелични форми на глагола *съм* представляват сегашни деятелни причастия, съгласувани с поясняваното име („то *сущо* лукавоковарство от тогас до днес“, МБ), или наречия – днешното *също* („всяки из България *сущо* тако се оплаква“, ЛПР). Адиективната им употреба обикновено е с кратката форма на старото причастие („като *суци* рожби да ме не оставяте“, МБ) и тя често е членувана („от *суците* си чеда омразна“, ЛПР). Понякога обаче Бозвели използва дългия вариант на причастieto. Интересно е, че с него не се придава определеност на поясняваното име („и ние, които ся нахождаме ваши *суци* единородци болгари по чуждии земни мѣста“, РЛ). Наследената архаична традиция се проявява не само в употребата на дълги форми, но и при склонено причастие, („и на *суцаго* митрополита владетелят“, РББ). Тези случаи също са единични и представят все още живо в речевата практика предаване на някои падежни отношения със съответните окончания.

Най-показателно за разволя на българския език и за формирането на книжовния език от нов тип е проучването на лексикалното равнище в засвидетелстваните у Н. Бозвели наследници на сегашното деятелно причастие *сы, сѣци*. Адиективната употреба на *суц/суци* го представя най-често със семантика за качество, характерна за прилагателните, и в значението отсъства „моментът“ на действие, т.е. почти не се пази връзката с глагола, тя остава в плана на етимологията. И това е логично, щом самият глагол *съм* в много случаи губи значението си за действие (за битийност), превръща се в спомагателен.

У Бозвели прилагателното *суц/суци* има няколко значения. Ето примери, като повтарящите се и подобните се спестяват.

Със семантика **’истински, реален’** – „нашите владици са *суци* достойни владици“, ЛПР; „и тии са *суци* болгаре“, ЛПР; „Доволно е

господство ви помежду си като *суци* братя християни да имате искрено братолюбие“, ЛПР; „дано подареше бог и по нашето отечество тая *суца* по бога любов“, ЛПР; „да им се покорява каквото *суцему* си грекомитрополиту“, МБ; „туй е *суцо* душепагубно... изобретение“, ЛПР; „мили горки рожби, *суци* султански поданици“, МБ; „да знае като *суци* словесен// да се докарва МБ, да станат *суци* челоуеци словесни“, РББ; „дано някогаж познаят и тий *суцата* истина и правда“, РББ; „гладнее за *суцата* истинна слава“, Реч; „като на *суци* болгари ви писах“, Пис; „ще ви познае, че сте й *суца* вѣрна рая“, РЛ и др.

Със семантика **’роден, изконен’** – „единоплеменни и единовѣрни *суци*...синове“, ЛПР; „того ради и ние, ако сме *суци* мати Болгари рожби“, ЛПР; „на мен ако не обадите като *суци* ми премили рожби на *суцата* си горкобедна“, МБ; „Чадце *суцо* превожделенной Мати Болгарии“, РББ; „превожденната си *суца* родителница“, Реч; и др.

Със семантика **’самия него, (самият той), собствен’** – „по обичаю като пред *суцаго* создателя бога“, МБ; „кой да даде там на *суцият* султан арзовал“, РББ; „и духна на лицето му чрез *суците* си уста и му дарова душу“, ЛПР.

Със семантика **’един и същ, вече споменатият’** – „от *суците* судии и турци и други народи не срамуват ли се“, ЛПР; „купците и продавците, които я измишляват, *суци* тии я и оценяват“, ЛПР; „и на ваша честност то *суцо* желаеме“ ЛПР; „а величеството му от *суците* сосуди се се убайва“, МБ; „от 16-годишния челябия и граматик на епархията и на *суцаго* митрополита владетелят“, РББ; „ето, прочее, чи отъ тия *суци* благозаконни султански каннонамета...“, РЛ; „нихните слуги то *суцо* коварное намерение имат“, МБ; „то *суцо* лукавоковарство от тогас до днес“, МБ; „то *суцо* чини и по градищата“, МБ; „нито обстоятелно да ти го изложa, нито *суцо* да ти го представя можа“, МБ; „список и он се трудяше и го написуваше *суцо*“, ЖНД.

Със семантика **’същински, подобен’** – „да ходят по селата... като *суци* кърджалии“, ЛПР; „като безсловестни скотове – они *суци*“, МБ; „и погречени *суци* демонски синове“, Пис.

Със семантика **'същият, еднакъв' + като** – „нашият триновски митрополит е *сущи* като цар“, ЛПР; „слуги са *сущи* като кракатица“, МБ.

Субстантивирано със семантика **'същността, същественото, истинското'** – „за да разпознават и отделят истината от лъжата, правдата от кривдата, притворството от *сущото*“, РББ.

Дотук се обособяват 7 адиективни значения, като бройката е условна. Привлеченият материал показва, че има междинни случаи и такива, които биха могли да се включат в съседна група.

У Н. Бозвели обаче се срещат и други, също адиективни употреби на *сущ*, при които личи, запазена в известна степен, връзка с глагола и в значението на причастието прилагателно има нюанс на действие. Тогава *сущ* е със семантика **'съществуващи, бидейки (е, представлява)'** – „благочестиви *сущи* от бога християни“, ЛПР; „на нихните предеди елини, идолопоклонници *сущи*, не чиняха“, МБ; „То запопване и уигумване *сущо* разбойническо злодейство!“, МБ; „*Суща* невообразована, но осатанена легеонски беднующа!“, МБ; „мене ме е срам да покажа и на *сущото* човечество пребеззаконните противни работи“, РББ; „и митрополита, и той млад *сущий*, и той от 26 години няма повече – той *сущи* возрастът му за дякон сега, а не за свещеник“, РББ; „Нашиятъ Триновский архиерей, *сущий* грек, за да ни соблѣче и уголи, измислилъ тия срѣдства“, РЛ.

Към адиективните употреби следва да се причисли и примерът с едната сложна дума – и на креста *единосущнаго* отца сина божия, господа слави, распе МБ.

Произхода си от старобългарското сегашно деятелно причастие *сѣи, сѣиши* води и наречието *сѣщо*. В творбите на Бозвели, разбираа се, *сущо/сѣщо* се среща с такава функция. Според значението в контекста може да се обособят 2 групи.

Със семантика **'по същия начин, подобно на'** – „*сущо* сатана, облечен в ангелска светлост“, ЛПР; „жителствующи *сѣщо* човечески“, Пис; „ви обичат *сущо* като единоматерни братя“, ЛПР; „ми прочее сме свободни *сущо* като у дома си“, ЛПР; „свободни бъдете *сущо* като в богоблагословените си домове“, ЛПР; „всяки из България *сущо* тако се оплаква“, ЛПР; „мучи ги *сущо* като Диоклитиана“, ЛПР;

„*Сущо* каквото чрез таково покривало сатана прелъсти“, ЛПР; „която толико години ви горката оплаква *сущо* каквото запустенного Йеросалима пророк Еремия“, МБ; „че гол на великата сряда – *сущо* като евреите Христа – приз нощта да ме грабнат“, Пис.

Със семантика **’също, така и, освен това и, и още’** – „да ми известите и *сущо* каквото е обстоятелне“, ЛПР; „фанариоти, *сущо* и повече цариградский патриарх“, МБ; „то *сущо* и аз матерски ви завещавам да се пазите“, МБ; „Седях у Свищов повече от месец дни и на Триново *сущо*, и на Габрово, РББ.

Няма как да се причисли към някоя от групите примерът с наречието сложна дума в – „доброжелатели ищат *истинносущо* да я научат“, РББ.

За да се разбере как употребата на *сущ* и *сущо* у Н. Бозвели се вписва в развоя на сегашното деятелно причастие в българския език, следва да се направи сравнение със значенията им в основните речници от периода – на Н. Геров [Геров 1975–1978] и на А. Дювернуа [Дювернуа 1886–1889].

У Н. Геров има речникова статия *Сжиций*, в чийто край фигурират наречията „*Сжицо* и *сжице*“. *Сжиций* е отбелязано като прилагателно и е със 7 значения. Въпреки известни разлики във формулирането на лексико-семантичните варианти и в съотнасянето на някои от примерите, може да се каже, че основните употреби на *сущ* у Бозвели са отразени от Н. Геров с аналогични примери. В Речника обаче липсва отбелязаната у Бозвели субстантивирана употреба на *сущото* (тук седмата група), както и отделените случаи на частично запазена „глаголност“ в семантиката на *сущ*. За наречието (за него няма отделна речникова статия) е дадено едно значение, отговарящо на второто у Бозвели, посочено тук в изследването.

И у А. Дювернуа има прилагателно *Сжиць*. В речниковата статия са представени 4 значения, като в четвъртото примерите не са еднакви в семантично отношение, то обединява 2 от обособените в проучването и у Н. Геров. Илюстриращият контекст е не само от фолклора, но и от текстове с научно-популярен характер. Подобно на Н. Геров, и у А. Дювернуа липсва лексико-семантичен вариант, отразяващ характерния за сегашното деятелно причастие момент. В този речник наречието

също присъства със собствена речникова статия, в която е отбелязан и вариант *също така*. Дадено е като еднозначно. И тук примерите надхвърлят сферата на диалектите и фолклора.

Справките показват, че в писменото наследство на Н. Бозвели *сущ* и *сущо*/ *също* регистрират множество значения. Повечето от тях представят речевата практика през периода и доказателство е присъствието им в Речника на Н. Геров и в този на А. Дювернуа. Друго значение у Бозвели обаче отвежда към генезиса на старото сегашно деятелно причастие *съ*, *сжци*, като придава някаква степен на „глаголност” в съответния контекст. То не е отбелязано в посочените два речника от Възраждането. Но проследени в исторически план, примерите, без да съвпадат с тези в класическите старобългарски паметници, са близки по значение до представените в Старобългарския речник [Старобългарски речник 1999]. В него са дадени 4 цитата към формата *сжцие*. Следователно този лексико-семантичен вариант, използван по-късно от Бозвели, може да се приеме за междинен, преходен между „осмислянето” на *същ* като сегашно деятелно причастие на *кѣти* в миналото и възприемането му като непроизводно в синхронен план прилагателно през Възраждането. Анализът се вписва в по-общите ми наблюдения, според които езиковият облик на Бозвелиевите текстове илюстрира самата еволюция в представата за българския книжовен език през Възраждането, регистрирайки промяната в семантиката на изконни думи, а също и включвайки разговорни, диалектни думи и турцизми на ново стилистично равнище в писмените текстове. Творчеството на Бозвели, своеобразна представителна извадка на книжнината през 40-те г. на 19 в. у нас, разкрива същността на процесите в тяхната конкретика, показва как традицията се вписва в новото, как постепенно се развива езикът и как книжовниците от ранга на Н. Бозвели точно и адекватно отразяват това в книжовната си дейност.

В приложението личи, че относително най-много примери със *сущ* и *сущо* има в „Любопитнопростий разговор“, последвано от броя в „Разговор с един бесарабски българин“ и „Мати Болгария“. Трябва да се има предвид, че голяма част от случаите в „Плача“ са еднотипни. Следователно, жанрът на „Разговора“, както отбелязват и

изследователите [Таринска 1993, 56–57, 61, Димчева 1972, 101] отваря по-широки възможности за избор на езикови средства, още повече че в тези творби Бозвели включва герои с различен социален профил. Това прави езиковото оформяне на „Разговорите“ изключително разнообразно, в тях се съвместяват лексика и граматически особености, характеризиращи развоя на езика през няколко века, безпроблемно съжителстват синтетични и аналитични черти на „една дума или на едно словосъчетание разстояние“. Най-красноречив в това отношение е „Любопитнопростий разговор“, чиито жанрово-стилистични особености са оценени в проучванията [Димчева 1972, 105] и не е случайно, че именно тук са сравнително най-много примери със *суц* и *суцо*.

Ако вземем отново за център настоящия предмет на изследване при разширена лексикографска справка – с повече лексеми и в по-голям времеви диапазон, получените резултати се потвърждават. Данните за *сѣ*, *сѣци* в старобългарски, за *суц*, *суцо/сѣцо* през 19 в. и за *сѣц*, *сѣцо* днес, а и за техните производни, показват следното. В Старобългарския речник отбелязаното като сегашно деятелно причастие *сѣцие* е в речниковата статия на *бѣти*. Цитирани са 4 случая (1 от Мариинското евангелие и 3 от Супрасълския сборник) с две значения, в които лексемата „се държи“ като сегашно деятелно причастие на глагола *бѣти*. (Семантиката в едната група примери у Бозвели кореспондира с тях.) Наречие в речника не фигурира.

В Речника на Н. Геров има прилагателно *Сѣций* със 7 значения (налични и у Бозвели), илюстрирани с примери от речевата практика и фолклора. В края на същата речникова статия са добавени наречията „*Сѣцо* и *сѣце*“ с 1 значение (налично и у Бозвели), отново с пример от речевата практика.

В съвременния български език, например в Български тълковен речник [Андрейчин, Л. и др. 1973] прилагателното „*сѣц* и *сѣци*“ е представено с 3 значения, които обобщават коментираните 7. Единият пример обаче сякаш показва връзката на прилагателното със старото сегашно деятелно причастие (Капитанът, немец *сѣци*, отказа.). Речниковата статия на наречието *сѣцо* се изчерпва с 1 значение.

Прегледът на производните от *същ* и *също*, намерили място в използваните справочници, показва следното.

В класическите старобългарски паметници са засвидетелствани прилагателни *сжщнь* (вероятно реконструирано) и *насжщнь* *насжщньи* (с примери от Асеманиевото и Мариинското евангелие) и съществителни *сжщство* и *сжщю* (с цитати от Синайския евхологий и Супрасълския сборник). Там, открити отново в Супрасълския сборник и в Синайския евхологий, фигурират сложните думи *єдиносжщнь* *єдиносжщньи*, *єдиносжщю* и съчетанието *кѣлно сжщньи*, отнасящи се за Св. Троица.

При Н. Геров има прилагателни *Сжщинский* и *Сжщичкый*, посочени като производни от *Сжщий*. Фигурира и наречието „*Досущ* и *Досушка*” с варианти „*Досушка* и *Досушь*” с отбелязани 2 значения.

У А. Дювернуа присъства съществително *сжщина*, обяснено със *сущност* и *существо*.

Днес посочените производни, осъвременени фонетично и правописно, (с изключение на **същен*, **същие* и съчетанието *кѣлно сжщньи*) са част от лексиката на българския език, макар характерни за различни функционални сфери и употребявани с различна честотност. Постепенно словообразователното гнездо се е обогатило и със *същност*, *всъщност*, *насъщност*, *присъщ*, *същностен*, *същество*, *съществен*, *същественост*, *съществувам*, *осъществя*, *осъществявам*, *съществително*; *същевременно*, *вездесъщ*; (*едно и*) *също* и др. (плюс причастията и отглаголните съществителни, деривати на споменатите глаголи).

При анализа на ексцерпирания материал у Бозвели и при справката с посочените речници прави впечатление относително малкият брой композита. Както отбелязва и Ю. Балтова [Балтова 1970: 580, 587], те са типични за стила на този автор. Количеството им е внушително, често са наредени по 2 – 3 едно след друго, някои са с по 3 – 4 основи в състава си. Затова е странно, че с корен *-сущ-* са едва две – прилагателното *единосущень* (МБ) и наречието *истинносущо* (РББ). Сега композитата с основа *-същ-* са само три – *единосъщен*,

вездесъщ и *същевременно*. Като се има предвид, че *единосъщен* поначало се употребява само в устойчиво съчетание за Св. Троица, се оказва, че *същ* и *също* почти не участват в сложни думи. Колкото до старобългарския език, липсата им не буди учудване, защото тогава *сѣи*, *сѣиши* е нелична глаголна форма. Следователно активизирането на деривацията е свързано с адиективацията. Словообразователното гнездо включва много думи, сред които обаче има малко композита.

Изводите от анализа на *сущ* и *сущо* в творби на Н. Бозвели в контекста на езиковия развой през 19 в. са показателни както за личното му участие в него, така и в по-общ план за историята на българския език и за формирането на книжовния език през Възраждането.

Бозвели включва отделни архаични форми и употреба на сегашното деятелно причастие на глагола *бѣти* сред преобладаващите в съвременната му речева практика лексико-семантични варианти на прилагателното *същ* и наречието *също*. В своите „официални” писмени текстове той широко използва говоримия език, но не се отказва от средствата на традицията. Това вероятно се дължи на представа, че официалният, представителният, книжовният език трябва да притежава голям диапазон, който обслужва общуване на висок стил и комуникация на ежедневни теми, по злободневни битови и други проблеми. Конкретни схващания в тази посока у Н. Бозвели по езикови въпроси откроява Р. Цойнска [Цойнска 1993: 153].

Честото и леко преминаване от „благообразните” по семантика и употреба лексеми (и архаичното синтетично морфологично оформяне) към разговорната диалектна лексика, изпъстрена с турцизми и гърцизми, (и аналитичното граматично изразяване) са характерни по принцип за стила на Н. Бозвели. Промяната понякога е в рамките на една фраза или словосъчетание. Затова може да се предположи, че в този, граничен в историята на книжовния език, момент старото и новото не са се осъзнавали като качествено различни, като контрастни, битували са на принципа на дублетността. Разбира се, става дума за традиционни категории и форми, които все още са част от речевата практика през Възраждането. У Н. Бозвели всъщност се наблюдават и двете – непреднамереното използване на

примирено функциониращите аналитични и синтетични особености и съзнателният стремеж да се постигне стилизация, изразителност чрез акценти със средствата на архаичния език. Книжовникът използва живите още архаични езикови елементи, но понякога в облика на текстовете му се наблюдава превес на преодолените вече в говоримия език синтетични черти, което води да „пренатоварване” на фразата и на целия текст.

Въпреки че предметът на изследването е съвсем конкретен, резултатите показват общи механизми при формирането на книжовния език през 19 в. и тенденции в развитието му. Вижда се как промените и самото изграждане стават постепенно, как отношенията между старото и новото са сложни и нееднозначни, как съотношението между тях е въпрос на избор на отделния книжовник, а и не е еднакво в писмената продукция на един и същ човек. Добива се представа какви са възможностите на езика и в каква степен са разработени неговите средства за комуникация на различните равнища.

ПРИЛОЖЕНИЕ

...рождена и отхранена *суща* Матере Болгарии сина любородца ЛПР, единоплеменни и единовѣрни *сущи*...синове ЛПР, а нине от *сущите* си чада омразна ЛПР, каквото за скотове се пазят тия места// тако *сущо* и в Болгарско са сиромасите ЛПР, да ми известите и *сущо* каквото е обстоятелне ЛПР, *сущи* Мати Болгарии син и троица погречени триновски чорбаджии (загл.) ЛПР, нашият триновски митрополит е *сущи* като цар ЛПР, продажбите и купуването – и то е *сущо* като времето, возвратно ЛПР, че нашите в Болгарско владици, че са *сущи*// достойни владици ЛПР, тако *сущо* и за митрополитът и челебийчето, и за дяконите му ЛПР, да посрещат владиката и до друго село да го изпровождат// *сущо* и от касабите християните ЛПР, и да ходят сос толико турци, челябии// по селата като *сущи* кърджалии ЛПР, челябийчето митрополитско, което е *сущо* светливо като ангелче ЛПР, Тий са *сущо* като юч туйлии везири ЛПР, познайте, прочее, че болгарите са *сущо* благочестиви ЛПР, са си православни, благочестиви *сущи* от бога християни ЛПР, и тии са *сущи* болгаре и по болгарски се разговарят ЛПР, ви обичат *сущо* като единоматерни братя ЛПР,

Доволно е господство ви помежду си като *суци* братя християни да имате искрено братолюбие ЛПР, от *сущите* судии и турци и други народи не срамуват ли се ЛПР, и на ваша честност то *суцо* желаеме ЛПР, ми прочее сме свободни *суцо* като у дома си ЛПР, дано подареше бог и по нашето отечество тая *суца* по бога любов ЛПР, и духна на лицето му чрез *сущите* си уста и му дарова душу ЛПР, свободни бъдете *суцо* като в богоблагословените си домове ЛПР, всяки из България *суцо* тако се оплаква ЛПР, купците и продавците, които я измишляват, *суци* тии я и оценяват ЛПР, того ради и ние, ако сме *суци* мати Болгари рожби ЛПР, мучи ги *суцо* като Диоклитиана ЛПР, *суцо* сатана, облечен в ангелска светлост ЛПР, Туй е *суцо* душепагубно, богомерзко// изобретение ЛПР, Суцо каквото чрез таково покривално и притворно приз змията сатана прелъсти някогаж...ЛПР, (32);

доброжелатели ишат *истинносуцо* да я научат РББ, мене ме е срам да покажа и на *суцото* човечество пребеззаконните противни работи РББ, Чадце *суцо* превожделенной Мати Болгарии РББ, кой да даде там на *суцият* султан арзовал РББ, да станат *суци* чловеци словесни РББ, за да разпознават и отделят истината от лъжата, правдата от кивдата, притворството от *суцото* РББ, да идат на Божи гроб на поклонение да станат хаджии, *суцо* и на Света гора на поклонение РББ, дано някогаж познаят и тий *суцата* истина и правда РББ, Седях у Свищов повече от месец дни и на Триново *суцо*, и на Габрово РББ, от 16-годишния челябия и граматик на епархията и на *суцаго* митрополита владетелят РББ, и митрополита, и той млад *суций*, и той от 26 години няма повече – той *суци* възрастът му за дякон сега, а не за свещеник РББ (11);

ето, прочее, чи отъ тия *суци* благозаконни султански каннонамета РЛ; и общонародно да пишиме до *сущите*, които в Турсцко са нахождат наши единородни любородци РЛ; и ние, които ся нахождаме ваши *суции* единородци болгари по чуждии земни мѣста РЛ; ще ви познае, че сте й *суца* вѣрна рая РЛ; *Суци* Мати Болгарии несчастливи горки рождби! РЛ, Нашиятъ Триновский архиерей, *суций* грек, за да ни соблѣче и уголи, измислиль тия срѣдства РЛ (6);

на мен ако не обадите като *сущи* ми премили рожби на *сущата* си горкобедна МБ, и вашата и нихна *суща* майка България, като *сущи* рожби да ме не оставяте МБ, братолюбно сос них не сприказвате ли се и като *сущи* братя не пожалвате ли се МБ, право и истинно като *суща* рожба майци си обади МБ, и за нея да се като *суща* рожба сожали МБ, и са умаени от всеяни, а не твои *сущи* рожби МБ, а величеството му от *сущите* сосуди се се убайва МБ, слуги са *сущи* като кракатица МБ, нихните слуги то *сущо* коварное намерение имат МБ, фанариоти, *сущо* и повече цариградский патриарх МБ, то *сущо* лукавоковарство от тогас до днес... МБ, на нихните предеди елини, идолопоклонници *сущи*, не чиняха МБ, да им се покорява каквото *сущему* си грекомитрополиту МБ, обаждай ми прочее като *суща* рожба МБ, то *сущо* чини и по градищата МБ, То запопване и уигумване *сущо* разбойническо злодейство! МБ, че да не познавате нито *сущата* си православна вяра МБ, които не са се отрекли от милата си майка *сущи* рожби, че отречените да се ширят в домът и в мюлкювите, а *сущите* майкини наследници пропъдени да се скитат МБ, по обичаю като пред *суцаго* создателя бога МБ, *Суща* невообразована, но осатанена легеонски беднующа! МБ, мили горки рожби, *сущи* султански поданици МБ, твоите *сущи* рожби да крикнат МБ, предали *сущите* ти мили горки рожби МБ, и на креста *единосущнаго* отца сина божия, господа слави, распе МБ, като безсловесни скотове – они *сущи* МБ, нито обстоятелно да ти го изложа, нито *сущо* да ти го представя можа МБ, то *сущо* и аз матерски ви завещавам да се пазите МБ,...че мертвият действующите ти мили *сущи* рожби МБ, ако не послушае като *сущи* ти мили рожби МБ, която толико години ви горката оплаква *сущо* каквото запустеннаго Йеросалима пророк Еремия МБ, и като *сущи* чловеци словесни станете МБ, станете *сущи* словесни християни МБ, да знае като *сущи* словесен // да се докарва МБ (33) и др.;

список и он се трудяше и го написуваше *сущо* ЖНД (1);

жителствующи *също* человечески Пис, и някой *сущи* Мати Болгарии син Пис, и погречени *сущи* демонски синове Пис, че гол на великата сряда – *сущо* като евреите Христа – приз нощта да ме грабнат Пис, като *сущий* болгарен, ... като на *сущи* болгари ви писах Пис (6);

превожденната си *суща* родителница Реч, истинната *суща* слава 2 Реч, гладнее за *сущата* истинна слава Реч (3).

Цитирана литература

Андрейчин, Л. и др. 1973: Андрейчин, Л. и др. Български тълковен речник. София: Наука и изкуство. 3 издание, 1973.

Балтова 1970: Балтова, Ю. Към въпроса за сложните съществителни в езика на Неофит Бозвели. – Известия на Института по български език, 1970, 19, с. 579–587.

Бозвели 1968: Бозвели, Н. Съчинения. София: Български писател, 1968.

Бозвели 1939: Бозвели, Н. Мати Болгария и други съчинения. София: Хемус, 1939.

Георгиев 1991: Георгиев, С. Българска морфология. В. Търново: Абагар, 1991.

Геров 1975–1978: Геров, Н. Речник на българския език. Т. 1–6. (Фототипно издание), София: Български писател, 1975–1978.

Гугуланова 2005: Гугуланова, И. Българските причастия е дееспричастия в славянски контекст. София: УИ Св. Климент Охридски, 2005.

Димчева 1972: Димчева, Р. Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература. – Годишник на Софийския университет, 1972, ФСлФ, 64, 2, с. 75–156.

Дювернуа 1886–1889: Дювернуа, А. Словарь болгарскаго языка. По памятникамъ народной словесности. Москва 1886–1889, т. 1–8.

Георгиева и др. 1989: Георгиева, Е., Ст. Жерев, В. Станков (ред.). История на новобългарския книжовен език. Изд. на БАН, 1989.

Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. София: Изд. на БАН, с. 289–290.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.

Старобългарски речник 1999: Старобългарски речник. Ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. 1–2. София: Валентин Траянов, 1999–2009.

Таринска 1993: Таринска, С. Диалозите на Неофит Бозвели. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Изд. на БАН, 1993, с. 50–61.

Цойнска 1993: Цойнска, Р. Неофит Бозвели и някои въпроси на българския книжовен език през първата половина на XIX век. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Изд. на БАН, 1993, с. 141–153.

Цонев 1984: Цонев, Б. История на българския език. Т. 2. (фототипно изд.), София: Наука и изкуство, 1984, с. 252–254.

УЧАСТИЕТО НА ЕДНА ЖЕНА ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕПИСТОЛАРЕН СТИЛ (Девница И. Е.)

*Кина Вачкова,
ШУ „Епископ Константин Преславски“*

THE PARTICIPATION OF A WOMAN IN THE FORMATION OF THE BULGARIAN EPISTOLAR STYLE (VIRGIN/DEVITCA I. E.)

*Kina Vachkova
Konstantin Preslavsky University of Shumen*

Abstract: The article examines the life of Irina Ekzarh - the only woman among the authors/ translators of printed letter books during the Revival period. She translated, probably from Greek, 43 letters published in Tsarigradski Vestnik Newspaper in 1854-1855. These sample letters reflect the relationships between family members and are morally instructive. The etiquette of the letters, the specific terms, the linguistic and spelling model that Irina Ekzarh follows are further presented – the peculiarities with which she is involved in the formation of the epistolary style of the modern Bulgarian literary language.

Keywords: letter book, etiquette of the letters, terms, linguistic and spelling model, epistolary style

Както беше установено от нашето колективно проучване за ролята на писмовниците в историята на новобългарския книжовен език (НБКЕ)¹, в периода от 30-те години на XIX век до Освобождението (1878 г.) в България излизат 15 печатни писмовника, съдържащи образци за писма [вж. Николова 2019]. Същевременно в много от българските училища се въвежда като учебен предмет писмописане, т.е. усвояване на уменията за писане на писма. Сава Доброплодни например в своя „Писменник“ (1853 г.) пише: „Не всеки става Ритор (оратор) или Поет. Всеки писва писма и за всякого са нужни“. С това се отговаря на важна потребност на тогавашното общество, за което единственият начин за дистанционно общуване е писмото².

¹ Тази публикация е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

² Телефонът и телеграфът се появяват по-късно. Първата телеграфна линия в България е завършена през 1866 г. Тя е между Варна и Русе, като минава през

Сред имената на авторите на образци за писма, които са мъже, прави впечатление едно женско име – на „девица“ Ирина Попгеоргиева Екзарх.

1. Биографични бележки. За нея не е писано много. В съществуващата все пак литература³ обикновено се повтаря това, което е написано от Маньо Стоянов – че Ирина Екзарх е малко известна, тъй като липсват данни за житейския ѝ път. За годината на раждането и на смъртта ѝ пише, че са неизвестни. Съобщава се също, че е племенница на българския общественик и книжовник Александър Екзарх (Александър Стоилов Боев, нарекъл се Екзарх).

Предполага се, че тя родена през 1833 г. в Стара Загора и е починала около 1878 г. [GTrees URL; GENI URL]. Произхожда от известната фамилия Бейоглу: дядо ѝ е Стоил хаджи Бейоглу, баба ѝ – неговата съпруга, е Ирина Боева, на която е кръстена. Дъщеря е на сина им поп Георги Боев-Бейоглу. Няма данни за съпруг и деца. Племенница е на неговия брат Александър Стоилович Боев-Бейоглу, който след брака си приема като по-престижна фамилията на съпругата си Софи Екзарх⁴.

Александър Екзарх е известен възрожденски общественик и културен деец. В продължение на 10 години (1850 – 1860) е редактор на в. „Цариградски вестник“ – най-дълго издавания български вестник преди Освобождението, който е имал трима редактори: Иван Богоров,

Шумен. Първата телефонна връзка в страната е осъществена през 1877 г. между румънския крал Карол и княз Николай Николаевич от щаба на руската армия при обсадата на Плевен. Телефонът е официално въведен в Княжество България през 1879 година.

³ Това е главно справочна литература: Описът на М. Стоянов на българската възрожденска книжнина от 1957, т. I, с. 128; Г. Цанев, гл. ред. Речник на българската литература. София: изд. на БАН, 1977, с. 12; Н. Генчев, Кр. Даскалова. Българска възрожденска интелигенция. София, 1988, с. 536–537, 1988; Радев и кол. Енциклопедия на българската възрожденска книжнина. В. Търново: Абагар, 1996, с. 268; Ганева 1987.

⁴ Александър и Софи имат дъщеря със същото име – Ирина. Двете с Ирина Попгеоргиева са първи братовчедки и са кръстени на една и съща баба. Дъщерята на Александър е родена в Цариград. Също получава високо за времето си образование. Омъжена е за Светослав Тъпчилещов, с когото имат дъщеря Лилика. Умира в София внезапно сравнително млада през 1891 г.. Нейната смърт „завлича в гроба“, както се изразява в Автобиографията си Сава Доброплодни [Доброплодни 1893], и баща ѝ Александър Екзарх, който умира на 27.09.1891 г.

Александър Екзарх и Тодор Бурмов. Най-много броеве (552) са излезли под редакторството на Александър Екзарх. Вероятно Ирина Попгеоргиева приема за фамилно името на чичо си Александър Екзарх и го използва като по-престижно в публикациите си в „Цариградски вестник“, които са от периода, в който той е редактор.

Известно време тя живее и учи в Цариград. Там вероятно е посещавала някое от девическите училища – Френското девическо училище Сен Сион, Американския девически колеж (Първоначално наричан Константинополско домакинско училище) или Американското средно девическо училище⁵, – в което изучава френски език. Последните си години Ирина Екзарх прекарва в София.

2. Преводи на художествени творби. Ирина Попгеоргиева Екзарх е авторка на два превода на художествени творби, публикувани през 50-те години на XIX век на страниците на „Цариградски вестник“ (по-нататък и ЦВ), редактиран по това време (1850 – 1860) от Александър Екзарх.

Ирина Попгеоргиева Екзарх превежда от френски по настояване на родителите си, както сама отбелязва в предговора, италианската комедия „Памела уженена“ от Карло Голдони. Преводът ѝ бива отпечатан в ЦВ като творба с продължение (г. II, бр. 90 – 102, 5 – 20 септември 1852), а през 1853 г. излиза и като самостоятелно книжно тяло. Подписва се като „Девица И.П.Г.Е. / уроженица Ескизаарская“. Този подпис потвърждава, че родното ѝ място е Ески Заара, т.е. Стара Загора, че е запазила името на баща си Попгеоргиева (П. Г.), както и че е приела фамилията на чичо си Ал. Екзарх (Е.).

Интересни са двата предговора на авторката към комедията: „Към моите соученици приятелки, моми и булки“ и „Предмет на комедията“. В тях тя излага разсъждения си относно поуките от творбата и за особеностите на комедийния жанр. Превежда от френски и „Проказаний на град Аост“ – повест от Ксавие де Местр, издадена самостоятелно през 1853 г. и като творба с продължение в ЦВ през 1854 – 1855 г. (г. IV, 204, 18.12.1854 – 19.05.1855).

3. Писмата на Ирина Екзарх. Обект на настоящото проучване са преводите на писма на младата българска преводачка. Докато

⁵ Повече за тези училища вж. у [Ангелова 2021].

преводите ѝ на художествени творби са разгледани все пак в историята на българската възрожденска литература, преводите ѝ на писма само се споменават. Те се появяват в ЦВ в периода година IV, бр. 204, 205, 208 – година V, бр. 210, 212, 213, декември 1854 – февруари 1855 в подлистника на вестника под заглавието „Примѣры⁶ за разны писма преведены на българскы отъ дѣвица И. Е.“. Писмата са 43 на брой, от които 25 са изпратени писма и 18 са отговори. Броят им е значителен.

Списъкът на писмата е следният:

ЦВ, г. 4, 1854, Декемврий 18

Писмо 1. Отецъ совѣтова сына своего

Писмо 2/ Отговоръ. Чадолубивый мой отче!

Писмо 3. Ученикъ проси помощъ отъ стрика си.

Писмо 4/ Отговоръ. Благопріятень отговоръ.

Писма 5. Сестра пише на младоженена своя сестра.

ЦВ, г. 5, 1854, Декемврий 25

Писмо 6/ Отговоръ. ЦВ, Цѣлувамъ тя по очи-те.

Писмо 7. Младоженка описува на майка си свое-то благополучіе

ЦВ, година 5, 1855, януаріе 15

Писмо 8. Супруга пише супругу своему, бывшему далечъ отъ нея

Писмо 9/ Отговоръ. Отговоръ такоже нѣженъ.

Писмо 10. Супругъ пише на жена си, коя-то е болна.

Писмо 11/ Отговоръ. Отговоръ.

Писмо 12. Жена се уплакува на мужа си за негова-та невѣрность.

Писмо 13/ Отговоръ. Отговоръ управдателень.

ЦВ, година 5, 1855, януарій 22.

Писмо 14. Сынъ пише на баща си отъ училище-то.

Писмо 15/ Отговоръ. Поучителень отговоръ.

Писмо 16. Щеря излага на майка си супружески-те нейни злостастія.

Писмо 17./ Отговоръ. Утѣштеленъ отговоръ.

⁶ За нуждите на тази публикация графиката и правописът на писмата, а също и на други цитирани възрожденски творби, са запазени.

Писмо 18. Братъ пише на брата си, който е по-голѣмъ и бѣденъ.

Писмо 19/ Отговоръ. Благодарителенъ отговоръ.

ЦВ, година 5, 1855, Януарій 29.

Писмо 20. Дщеря пише на майка си отъ училище-то.

Писмо 21/ Отговоръ. Отговоръ.

Писмо 22. Младъ зетъ извѣстява шурия си за своя-та женидба.

Писмо 23. Сынъ извѣстява на баща си какъ отъ учителя своего
ся е пріялъ.

Писмо 24/ Отговоръ. Отговоръ.

Писмо 25. Сынъ проси дозволеніе отъ баща си да стане войнъ.

Писмо 26/ Отговоръ. Поучителенъ отговоръ.

Писмо 27. Сестра извѣстява на братъ-атъ си че майка имъ отъ
смертна болѣсть ся е избавила.

Писмо 28/ Отговоръ. Отговоръ.

Писмо 29. Къмъ отецъ, кой-то отъ болѣсть ся е вдигналъ.

Писмо 30. Ступаница ся уплакува зацо-то муж-атъ ѱ я
зобравиль.

Писмо 31. Отецъ провожда на созетя (баджанакъ-атъ) си сына
своего за да ся учи.

Писмо 32/ Отговор. Отговоръ.

Писмо 33. Отецъ пише на сына си кой-то ся учи.

Писмо 34/ Отговоръ. Отговоръ.

Писмо 35. Къмъ сына, кой-то предпочита торговство-то отъ
ученіе-то.

Писмо 36. Деверъ принося помощъ на нещастна-та негова
снаха.

Писмо 37/ Отговоръ. Благотворителенъ отговоръ.

ЦВ, г. 5, 1855, февруарій 19.

Писмо 38. Отецъ изобличава учащаго своего сына за нѣкои
раскошности.

Писмо 39/ Отговоръ.

Писмо 40. Вдовица проси помощъ отъ брата своего.

Писмо 41/ Отговоръ. Прекословенъ и изобличителенъ отговоръ.

Писмо 42. Отецъ изобличава сына си, кой-то е пренебрежилъ
должности-те си.

Писмо 43. Майка упреква дщеря си за нейно-то поведение.

Интересно е, че някои автори на писмовници се отказват да дават отговори на писмата, като обосновават това с различни причини. Така в своя „Сборник от разни съчинения“, 1860 г., с. 24 – 25, Добри Войников само накратко отбелязва: „А колко-то до отговори-ты, които трѣбва да бѣдѣтъ съразмѣрны съ писма-та, и за церемоніалтъ, что трѣбва да става въ тѣхъ, тука нѣма да кажемъ ничто, зачто тѣи ся научаватъ само чрѣзъ опыта“. Ирина Екзарх обаче дава отговор на повечето от писмата. Възможно е това да се дължи на източника, от който е превеждала.

3. Съдържание. Както се вижда още от заглавията на писмата, тяхното съдържание е свързано преди всичко със взаимоотношенията между членовете на семейството. По същество това е писмовник, който има за цел да улесни читателите в писането на писма до близки хора. Някои лични и географски имена ни подсказват, че преводът е направен от гръцки език. Възможно е в отделни случаи да има побългаряване, напр. в писмо №31, в което баща моли баджанака си, живеещ в Пловдив, да изпрати сина си в неговото семейство, за да учи в този голям български град, тъй като там „по совершенни училища ся нахождатъ“.

Като цяло съдържанието на писмата може да се определи като *нравствено-поучително*. Обикновено родителите пишат на децата си, най-често поучавайки ги и дори мъмрейки ги (Писмо № 38, 42, 43 и др.). В някои случаи съпруги се оплакват, че съпрузите им са ги забравили (Писмо № 12, 16, 30). В други родителите упрекват свои женени деца, че са се отклонили от семейните задължения. Така майка упреква дъщеря си, че е излязла „отъ должносты-те на добродетель-та, като е направила приятеля на съпруга си свой любовник“ (Писмо № 43). В много от писмата личи любовта между близките, споделят се радостите, които са преживели (Писмо № 7, 8, 9, 22 и др.). В някои писма се съобщава за болести (Писмо № 10, 11, 27 и др.), в други за сватби, сватовничество – напр. в Писмо № 7 щастливо омъжена дъщеря благодари на майка си за съпруга, който ѝ е избрала: „Не нахождамъ слова да вы благодаря, многолюбимая моя майко за

супруга, кого-то избрахте и ся благодарихте да ми дадете“. Деца пишат на родителите си, разменят се писма между сестри и братя, между сестри, между братя, между съпруг и съпруга (*ступаница*), между близки родственици – девер, *созет* (баджанак), чичо, зет, шурей, племенник, сват, *младоженена* – младоженка и др.

Една от основните теми в писмата между родители и деца е *образованието*. Родителите подтикват децата си към учението, радват се на успехите им, мъмрят децата си, които са се отклонили от училището. Така например баща укорява сина си, който иска да напусне учението и да се отдаде на военното поприще (Писмо № 26), друг пък – на търговията (Писмо № 35), като убедително излагат ползата от учението. В друго писмо (№38) баща „изобличава“ сина си, който вместо да учи, се е отдал на „нъкои раскошности“. В друго писмо баща не скрива радостта си от успехите в учението на своя син, за които е научил от писмо от учителя му (Писмо № 33): „По голяма радость, сыне мой, не може почувствова отческо-то мое сердце“.

4. Роднинската/семејната терминология, с която си служи Ирина Екзарх, в повечето случаи съвпада със съвременната. Има обаче и интересни употреби като напр. *моми* вм. *госпожици*, *булки* вм. *госпожи* или *омъжени жени*, *девица* вм. *госпожица*, *стрико* вм. *чичо*, *щеря* вм. *дъщеря*, *отец* вм. *баща*, *ступаница* вм. *съпруга*, *созет* вм. *баджанак*, *домородство* – *семејство*, *супруга*, *домовладчица*, *супружество*, *чадородіе*, *сватче*, *чинка*, *драгинко* и др.

Прави впечатление, че повечето писма са с автори мъже. Дори когато баща пише на брата на съпругата си – на баджанака/созетя си, автор е главата на семејството, а не сестрата (Писмо № 31). Сретат се извинения, например, че майка е забавила отговора до дъщеря си, тъй като трудно се намират писари – очевидно тя е неграмотна или малограмотна: „...знаеш че сама трудно ми е да ти пиша, и всегда писарь не можа да намъря“ (Писмо №21). Има, разбира се, и писма, писани от ученички и млади жени, което говори за разпространяващата се грамотност при жените.

5. Любопитен е т.нар. *етикет или церемониал на писмата*. Особено важен е той при обръщенията в началото и в края им.

Писмата започват с обръщения като: *Любезний мой сине, Чадолубивый мой отче; Почтеннейший мой стрико; Возжелаемый мой племенниче; Вседушевно та целувам (сестра пише на сестра); Целувам тя по очите – отговор на сестра до сестра; Любезнейшая ми майко – дъщеря на майка; Прелюбезный и возжелаемый Костаиди – съпруга пише на съпругъ; Возлюбленная и мила моя Еленко – съпруг отговаря на съпруга; Щеря излага на майка си супружеските нейни злощастия, и се подписва покорна-та ваша дщеря; Любезная сестро; Ступаница ся уплакува защото мужать ѝ я забравил; Возжелаемый мой сыне; Глубокопочитаемый отче; Любезна моя снахо; Почтеннейший драгинко; покорно ся кланямъ; исповядовамъ благоутробный мой отче; благоутробна твоя майка и др. Характерно е честото използване при обръщенията на прилагателни с удължени окончания, като: *любезний, чадолубивый, возжелаемый, любезнейшая, возлюбленная, многолюбимый, возжелаемый, благоутробный* и др.*

Една от специфичните за писмата особености е употребата на т.нар. **учтива форма** – употребата на местоимението *вие, ваше*, последвани от глаголна форма в мн. ч., *вм. ти, твое* и глаголна форма в ед. ч. Тази употреба не е характерна за българската народно-разговорна реч и се смята, че е внесена отвън. Именно епистоларният стил е главният неин проводник. Докато днес тя не се употребява между членовете на семейството, през Възраждането я срещаме и там – вероятно под влияние на френски образци. Така и в писмовника на И. Екзарх е доста често срещано явление, като обикновено се изписва с малко *в* – *вие, ваше*, например Писмо №14, в което син пише на баща си от училище: „Надѣяся презъ тыя дни да вы извѣстя возвышеніе-то мое въ третій-атъ класъ. Моля вы да ми проводи те нужны книги ...“; или Писмо №16, в което дъщеря пише на майка си: „Не искахъ да умножа печаль-та вы, като изново пакъ страданія-та мои да вы прикажа“, както и в отговора на син до баща му (Писмо №39): „Така...ще ся отреча и отъ неповинны-те тыя разсеянїя, ...да не бы на нѣщо да вы оскорбя, и ще умножа моите въ ученіе -то трудове за да получавамъ благодѣтели-те ваши молитвы и да ся покажа достойнъ сынъ и слуга вашъ“. Изписването с главна буква се среща по

изключение, например: *безпрестанно мислете на дщеря Ваша* (Писмо №7).

В писмата между сестри, братя, братя и сестри обикновено се използва *ти*-формата, например в писма между сестри: „Желаетъ подробно за мене да ти прикажа...Зетъ твой има истыте тыя наклонности... Дано и ты по скоро получишь това наслажданиѣ, както и сестра ти“ (Писмо №6). В кореспонденцията между съпруг и съпруга също се използва обикновената *ти*-форма: „...но ти знаешъ че нито сообращенія-та, ...нито друго содружество мя наслаждаватъ, когда ты не си близъ мене...“ (Писмо №8); „Подобно и азъ страдаю за твое отсутствіе, тебе като при мене си немамъ ...“ (Писмо №9).

5. Езиково-правописният модел, който ползва Ирина Екзарх, не съвпада с модела на нито една от т.нар. езиково-правописни школи през Възраждането – Пловдивска, Шуменска, Търновска, Каравелова, Дринова.

5.1. Графика. Използва граждански шрифт. В сравнение със съвременната българска графика, И. Екзарх употребява в повече само следните 4 графеми: **ѣ, ѡ, ѣ, ж**. Присъствието на **ж** поставя авторката в групата на ония свои съвременници, които искат да свържат новобългарската със старобългарската графика.

5.2. Използва синонимни букви за означаването на някои звукове. За означаването на звука **ѣ** употребява графемите **ѣ, ѡ, ж**. Разграничаването на **ѣ, ѡ** в краесланието става на етимологична основа, като **ѣ** е без фонетична стойност, а **ѡ** означава мекост на предходния съгласен: *любовь, далечь, радость, благосклоненъ, кротакъ, распаленъ, градъ*. Вътре в думата звукът **ѣ** се означава с **ж**: *свежръ и свежрва, да ся вжрнишь* (Писмо №7), *отъ кжца на кжца, вжрнися* (Писмо №38) и др.

За означаване на звука **и** употребява буквите **и, ѡ, і**. Първите две се пишат на етимологичното им място, а третата – пред буква на гласен звук: *негли ти ся чини, постоянни, чувствителни, госпозжи, едикоя, собира, лишаватъ; ты, тыя, чѣтыри, разны соборы, мысленно; сообращенія-та, мужіе-те, разсѣяніи, цѣлованія, пріимами* (Писмо №8).

5.3. Пише редовно краесловни ерове: *отъ тукъ нататъкъ, чуждъ, Вашъ братъ, кланямъ; признателность, милость, любовь* (Писмо №37).

5.4. След **ж, ч, ш** пише буквите **а**: *получавашиъ, могатъ, научавамъся, кажа, получавашиъ* (Писмо №35).

5.4.5. Графемата **ѣ** пише на етимологичното ѝ място и има звукова стойност **я** или **е** според източнобългарското произношение: *нѣкоя, (Писмо № 43). утѣшителна, гдѣто, пренебрѣжена, спѣшите, трѣба, укрѣпи, совѣтувате* (Писмо № 16).

5.6. Енклитичните местоимения имат облика *мя, тя, ся*: *Добрый мой учитель мя люби, мя совѣтува ...* (Писмо № 14), *не тя остави, ся ужени* (Писмо № 17), *... много мя оскорби, ся нахождашиъ, ще тя избави, ся улеснишиъ* (Писмо № 18), *...мужь-атъ ти да тя мрази, роднини-те ти да тя оставятъ, честны чловѣцы да тя презиратъ, Богъ да тя наказува, совѣсть-та ти да тя бие и най послѣ самотна смерть отъ свѣтъ-тъ да тя вдигне* (Писмо №43) и др.

5.7. Застъпниците на старобългарските сонантни съгласни **р, л** се предават **ър, жр, ер/ръ, ѣл, ол/лъ**: *вжрнишиъ, вржцаніе, кжрмачка, кжрмихъ, долгъ-тъ, первый* (Писмо №37), *отхвжргахъ, должности-те, хвърли* (Писмо № 43).

5.8. Окончанието на многосричните съществителни от мъжки род, завършващи в ед.ч. на съгласен, за мн.ч. е **-и/-ы**: *бодержи, соборы* (Писмо №8), *пріятели, расходы-те* (Писмо №9), *родители* (Писмо №11) и др.

5.9. Членните морфеми и постфиксалните морфеми *то, та* и др. при някои местоимения пише полуслято: *разговоръ-тъ, неблагочины-те, уроцы-те, сердце-то, кой-то, путь-атъ, должности-ти, добродѣтель -та, пагуба-та, твое-то, сластливи-те, коя-то, сыновно-то, чловѣцы-тѣ, собращеніе-то, вино-то, сладострастіе-то, исто-то, най слѣдны-те* и др. (Писмо №38).

5.10. Голяма пѣстрота съществува във възрожденската книжнина по отношение на футурните форми. В средата на XIX в., когато се появява писмовникът на И. Екзарх, основни са три варианта: с частицата *ще* + сегашните форми на глагола; със спрегнат спомагателен глагол *ща* + сегашните форми на глагола; с глагола *ща* +

съкращения инфинитив на спрегаемия глагол [Вачкова 2005: 25–26]. Ирина Екзарх избира бъдещите форми с *ще*, отрицателни *не ще*: *ще ся старая, не ще може* (Писмо №20), *пиша ще ти* (Писмо №21), *ще вы возрадова, ще ся старая* (Писмо №22), *ще глѣдувамъ* (Писмо №24), *ще тя загуби, ще ны хвѣрли* (Писмо №26), *не ще осѣти, особна признательность за това ще вы имаме* (Писмо №31), *ще останатъ, ще вы сме признателны, не ще осети, ще злоупотребя* (Писмо №37) и пр. По изключение срещаме облици със спрегнатия глагол *ща* + съкращения инфинитив на глагола: *щемъ я прія и щемъ я попечи* (Писмо №36).

* * *

В заключение можем да обобщим, че Ирина Попгеоргиева Екзарх (родена вероятно през 1833 г. и починала около 1878 г.), племенница на Александър Екзарх, е една от немногото високообразовани българки от втората половина на XIX в. с принос в историята на новобългарския книжовен език като преводачка на художествена литература и на писмовник. Нейните преводи на 43 писма, публикувани в „Цариградски вестник“ в края на 1854 – началото на 1855 г., имат определено участие във формирането на новобългарския епистоларен стил. Тези образци за писма са насочени към взаимоотношенията между членовете на семейството и като цяло имат нравствено-поучителен характер. С тях Ирина Екзарх допринася за установяването на етикета/церемониала на писмата, за налагането на т.нар. учтива форма, както и за използването на определено демократичен езиково-правописен модел. Без съмнение, прекарвайки по-голямата част от живота си в големи градски средища – Стара Загора, Цариград, известен с най-голямата българска колония, и София, – тя се опира на градските говори. Нейните преводи на образци за писма свидетелстват и за езиково-правописната практика на „Цариградски вестник“ в средата на XIX век.

Цитирана литература

Ангелова 2021: Ангелова, Р. *Шуменци, възпитаници на Цариградски училища (XIX век – 30-те години на XX век)*. ИК Фабер, 2021.

Вачкова 2005: Вачкова, К. *Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2005, с. 25–26.

GTrees: <http://www.gtrees.net/individual.php?pid=I17191&ged=tree1>

GENI:

<https://www.geni.com/people/%D0%98%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0-%D0%95%D0%BA%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%85/6000000004254568898> и

<https://www.geni.com/people/%D0%BF%D0%BE%D0%BF-%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8-%D0%91%D0%BE%D0%B5%D0%B2-%D0%91%D0%B5%D0%B9%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%83/6000000004981164873>

Войников 1860: Войников, Д. *Сборникъ отъ разны съчиненія. Исчерпены изъ Французскѣ-тѣ литературѣ и прѣведены съ прибавленія на нѣколко българскы съчиненія за примѣръ на млади-ты, что ся занимають въ писменность отъ Добря В. Попова и издаденъ отъ Р. И. Блъскова/ Издание първо. Цариградъ – Галата. Въ Книгопечатницѣ-тѣ на Д. Цанкова. 1860, с. 24–25.*

Генчев, Даскалова 1988: Генчев Н., Даскалова Кр. Съст. *Попгеоргиева (Екзарх) Ирина. Българска възрожденска книжнина*. София: ДИ Д-р П. Берон, 1988, с. 536–537.

Ганева 1987: Ганева, Н. Ирина Екзарх – възрожденската преводачка. – *Жената днес*, 1987, №4. <https://www.jenatadnes.com/hora/irina-ekzarh-vazrojdenskata-prevodachka/>

Доброплодни 1893: Хаджи Илиев Доброплодни, С. *Кратка автобиография на Сава Хаджи Илиев Доброплодни*. София, Печатница Вълковъ, 1893.

Николова 2019: Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 г.). Хр. Дейкова (отг. ред.), София: Изд. БАН „Проф. Марин Дринов“ 2019, с. 146–152.

Радев и кол. 1996: Радев Ив., Р. Русинов, Н. Аретов, Г. Петков, Р. Радев, Ел. Налбантова. *Енциклопедия на българската възрожденска книжнина*. Велико Търново: Абагар, 1996, с. 268.

Стоянов 1957: Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 – 1878. Т. 1*. София: Наука и изкуство, 1957, с. 128.

Цанев, гл.ред. 1977: Цанев, Г. (гл. ред.). *Речник на българската литература. Т. 2*. София: Изд. на БАН, 1977, с. 12.

**ГЕОРГИ ИКОНОМОВ И НЕГОВИЯТ „КРАТКІЙ НАЙ-НОВІЙ
ПИСМОВНИКЪ“ (1856 г.) В КОНТЕКСТА НА
КНИЖОВНОЕЗИКОВИТЕ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ**

Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

dpetiva1207@gmail.com

**GEORGI IKONOMOV AND HIS „KRATKII NAY NOVYI PISMOVNIK“
(1856) IN THE CONTEXT OF LITERARY LANGUAGE PROCESSES
DURING THE BULGARIAN REVIVAL**

Diana Ivanova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The object of the research refers to modern Bulgarian textbooks on letter writing – „Kratkii nay novyi pismovnik“ (1856) in the context of literary language processes during the Bulgarian Revival. The book on letters is presented in the context of the historical and cultural situation in the third quarter of the 19th century. The article further analyses the structure of the book on letters and groups the types of letters as well as their respective components and linguistic characteristics.

Keywords: Bulgarian Revival, a book on letters, Georgi Ikonov, linguistic characteristics

1. За автора – кратки биографични бележки

Г. Икономов¹ е един от по-малко известните възрожденски книжовници. Роден е на 12 октомври 1822 г. в Дупница, буден български град, в който израстват видни представители на възрожденската ни интелигенция [Радкова 2015]. Там той получава началното си образование, което продължава в Централното гръцко мъжко училище („Елиники Кентрики Схоли“) в Пловдив, а после постъпва в прочутото училище в Куручешме (Суша чешма) в близост до Цариград². Времето, когато младежът се озовава в Цариград, съвпада с началото на организираното национално движение за

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

² Намирало се е между Арнауткьой и Ортакьой, а по-късно е пренесено в квартала „Фенер“.

независима църква. По това време там са и самите водачи Неофит Хилендарски-Бозвели и Иларион Макариополски. Това е времето, когато протичат процесите на консолидация на българите като етническа общност в името на общата цел – борбата за българска църква, и то в сърцето на Османската империя, в нейната столица Цариград. Вероятно още тук припламва искрата на национална осъзнатост, която го държи до края на живота му – предан на идеята и възжеланията за българско образование и за самостоятелна българска църква (за съжаление той не доживява да види църковната победа след многогодишната борба).

В 1844 г. Икономов се връща в родния си град, става учител (1845–1846) и още в първите години на учителстването си се проявява като способен педагог, но непрекъснато се мести от град на град: Дупница (1845–1846, 1862–1863), Карлово (1846–1848, 1851–1852), Сопот (1849–1851, 1853–1855)³; Самоков (1856–1857); Велес (1857–1861); Прилеп 1863–1864). Най-дълго се застоява във Велес (1857–1861), а последните две години на учителстването му са в Прилеп, в българското мъжко училище (1864–1865) [Трайчев 1922: 113; Шапкарев 1984: 124, 135, 144]. Г. Икономов не се задоволява само с обичайните дейности в училищата, в които преподава. В. Кънчов отбелязва и активната му дейност, свързана с хода на черковната борба в Цариград и по българските земи, като с пропагандата си е дал силен тласък на възродителните процеси в Македония. Самият Икономов е сътрудничил на възрожденската преса, публикувал е дописки, преди всичко в цариградския вестник „България“ (1860), но е разпространявал и вестника на Г. Ст. Раковски „Дунавски лебед“ (1860–1861).

Видният етнограф В. Кънчов смята за свой граждански дълг да изложи някои сведения за живота и дейността на Икономов и във от училище, като пише: „Името на този мъж трябва да се постави между имената на най-добрите наши народни деятели, които се появиха в

³ В. Кънчов отбелязва: „Додето е стоял в тия два града, Икономов е взимал най-силно участие в борбата по черковния въпрос“ [Кънчов 1892: 232].

началото на втората половина на настоящото столетие“⁴ [Кънчов: 1892/1970: 239].

През 1851 г. Икономов заминава за Букурещ „да подиша малко на свобода“. Тук прекарва 5 години. Занимава се с търговия и едновременно с писателство. Именно в Букурещ написва брошурата „Огледало на гърко-арнаутските Биляро-Бузаджий, шарлатани-хикими“, 1855 г., публикувана в Цариград. В тази книжка авторът критикува гръцкия църковен клир, който изпълнява програмата си за асимилация на българското население. През 1856 г. в Букурещ, в печатницата на Йосиф Копайников, са отпечатани двете му книги: „Краткій най-новій писмовникъ“ от Георгія Икономова Дупничянина и „Кратко землеописание. Естествено-матиматическо“⁵ и гражданско“.

В настоящата статия ще спрем вниманието си на „Краткій най-новій писмовникъ“ (1856).

2. „Краткий най-новый писмовникъ“ – общо описание

В сравнително подробния *Предговор* (Предг.) авторът обръща внимание на същността на този вид пособия, и на конкретния „Писмовник“, който е предназначен „за улеснение и развитие умове-те на наши-те Юноши“, описва и функциите на писмата: „изнамерени са за съобщение на своитѣ мысли къмъ другиго, служатъ вмѣсто изъустный разговоръ с лица отдалѣчени отъ тѣхъ“.

Пак там авторът отбелязва, че „Писмовникът“ е замислен като дидактично пособие за всеки, „който ище да ся научи да пише добръ писма“, следователно той трябва да се води от „добри правила и да ги слѣдва“⁶, т.е. авторът обръща внимание на теорията, която трябва да върви заедно с образците „още да има добры примѣры и да ги подражава“. И всеки, който „желае порядочно да пише писма, длъженъ е да варди тія двѣ главны нѣща, сирѣчь Матерія, или съдържаніе на писмото, и форма, или расположение на таѣж Матеріѣ“.

⁴ В. Кънчов споделя: „Тия сведения ми достави г. В. Абаджиев, секретарят на градското общинско управление в гр. Дупница, който ги е събрал от роднини на покойния Икономов, най-вече от брат му Хаджи Михаил Икономов“ [Кънчов 1892: 238].

⁵ Така е в оригинала.

⁶ Перифразата дава отпратки към предговора на „Предручний послателник“ на Неофит Бозвели и Е. Васкидович, поради което може да се предположи, че Г. Икономов е бил запознат с шестата част на „Славяноболгарское детеводство“ (1835).

Представя видовете писма образци според тематиката им: „Някои съдържаватъ извѣстіе, а други съвѣтъ, повѣленіе, прозбѣ, съставлѣніе (рѣкомендаціѣ), заслуженіе, жалбѣ, противленіе ‘възражение’, извинѣніе“ (Предг.).

Авторът не споменава какви източници е използвал при съставянето на „Писмовника“, но както някои части (титулатурата, видовете писма, тяхното съдържание, заемките и част от терминологията) подсказват, че източникът или източниците са руски. Обяснява на читателите, че краткото време в Букурещ, където е дошъл да отпечата учебника си по землеописание (география), не е позволило да подготви по-подробен писмовник⁷ и затова предлага само примерни образци на писма и на документи.

Г. Икономов следва структурата на първите български печатни писмовници, като започва с **Предговор** (в три страници без пагинация), след който е поместена **титлографията** (с. 1–3), представена в йерархичен порядък; дава кратко указание как се надписват писмата (в два варианта – върху плика или върху специално сгънатия лист⁸), т.е. слага **надпис** / **надписание**⁹ ‘адресник до **аристократични особи**, на първо място към *императора, княза, графа; военни служители: военен княз, генерал лейтенант, генерал майор, полковник; духовни лица: митрополит, епископ, архимандрит; игумен, йеромонах, протопоп, свещеник; светски лица: благородник и доктор*.

Непосредствено след тях е основната, съдържателната част на „Писмовника“, в която са представени самите писма образци. Съдържанието на книгата е общо 35 страници (32 + 3 стр. предговор).

След титлографията е дадено указанието, че „надписи-тѣ ставатъ сѣще, какво-то и заглавіе-то, освѣнъ да ся притури фамилія и

⁷ В предговора авторът споделя: „като се занимавахъ въ печатаніето на „Землеописаніето“ сы, подканихъ мя нѣколцина побудени и распалени отъ ревность и родолюбіе Българе, да нарѣдѣ единъ краткъ колкото е възможно „Писмовникъ [...]“ Така и азъ, безъ да отступѣ тѣхни-тѣ усердни желанія, воспріехъ тоя трудъ въ знакъ уваженія“ (с. 2 – 3).

⁸ Може надписването да е и на самия лист на писмото при специално сгъване – този начин на адресиране е описан подробно в теоретичната част на „Послателника“ на Неофит Хилендарски и Ем. Васкидович (1835), от който вероятно се е повлиял авторът.

⁹ В „Послателника“ този реквизит е наречен също *надписаніе* (3).

отечество, гдѣ-то ся испраща писмото (т.е. след титлите да се добави фамилията и селището на получателя).

Непосредствено след тази част следват писмата образци по различни поводи и на разнообразни теми. „Писмовникът“ съвсем правилно е назван кратък, тъй като няма теоретична част и анотации към посочените видове писма в Предг., дори липсва приложено съдържание към книгата. Самите писма тематично са доста разнообразни и се отнасят към различни сфери на общуване:

А. Неформална, частна кореспонденция:

- Писма до роднини, приятели, любовни писма, опровержения;
- Поздрави по празнични поводи: към новобрачни двойки, по случай Нова година, по повод встъпване в длъжност;

Сред писмата има **образци от личен характер по различни поводи:**

- **Поздравителни:** по повод на общонароден празник; за Нова година (3 писма), за получен чин и за „новооженнени“ (3), общо (6);
- **Рекомандателни** ‘препоръчителни’ (1);
- **Приятелски** (10) + един отговор;
- **Роднински** (6);
- **Молителни** (1);
- **Любовни** (3) + два отговора;
- **Семейни** (1);
- **Досадителни** (2).

Наред с писмата от общ характер в отделна част са представени и образци на **документи** от различен характер, най-вече търговски, търговскоправни, административни и други:

Б. Делова кореспонденция:

Търговскоправни: контракт ‘договор’, сговорно писмо ‘договор’ (в случая се отнася за наем, но би могъл да бъде и договор за учредяване на търговско дружество, банка и др.); мѣнителница ‘полица’.

Трудовоправни: условно писмо ‘трудов договор’;

Вещноправни: свидѣтелство ‘удостоверение’;

Наследственоправни: диятик ‘завещание’;

Препоръка: рекомандателно писмо ‘препоръка, препоръчително писмо’.

Представени са и следните документи:

- Свидетелство;
- Духовен завет (діятикъ) (завещание).

Рядко, и само към отделни писма, се дават съответните отговори. Броят на личните писма е 33, деловите са 9, а общият им брой е 42.

Съдържанието потвърждава думите на автора, че помагалото е само с практическо приложение.

В кореспонденцията има 5 писма **от жени** (майка към дъщеря, дъщеря > майка, сестра > брат, дама > ухажор, вдовица молителка > благодетел,), отделно толкова писма има и **до жени**. Образованите български жени, които поддържат кореспонденция и общуват чрез писма през XIX в. не са малко (Ирина Екзарх, Йорданка Филаретова, Мария Бурмова, Мария Герова, Елена Мутева, Манка Попова, Ек. Каравелова, Райна Княгиня и мн. др.) [Дамянова 1995; Вачкова 2022, Соколова¹⁰ 2022, Fielder 2021 и др.]. Не са изключение и жените, които водят интимна кореспонденция [Александрова 2017].

Сравнявайки писмата по брой, вид (лични) и тематика в „Писмовника“ на Г. Икономов с тези в първите два писмовника, се вижда, че те доста се различават – от 10-те на брой писма има само две съвпадения с „Писменника“ на Хр. Павлович, а с „Послателника“ – едно съвпадение (от 17 на брой писма). Освен това писмата от жени (в ролята им на адресанти) са в единични случаи¹¹, по едно у Хр. Павлович (т. нар. наречено Возношеніе) и в „Послателника“.

Както от структурата на „Писмовника“, така и от липсата на пълен състав на видовете писма, умален брой на някои от реквизитите към тях, проличава, че писмовникът е съставен набързо, а с оглед на организацията на материала, на класификацията, обясненията и др.,

¹⁰ Авторката представя д-р Адриана Спасова, която открива кореспонденция между Н. Геров и неговата съпруга Мария Герова – 350 писма, които се пазят в архива на Националната библиотека [Соколова 2022].

¹¹ Идентична е ситуацията и в първия руски печатан писмовник – „Приклады како пишутся комплименты разные на немецком языке“. Москва: Московский печатный дом, 1708, но век и половина преди това.

стои далече от първите два писмовника, което показва, че авторът вероятно е бил запознат с тях, но не ги е ползвал като образци. Но по отношение на езиковото развитие в книжовния идиолект на автора разликата е съществена, което е отразено в анализа в следващата част на изложението.

3. Правописна и лингвистична характеристика

Не е известно в учителската си практика коя граматика е използвал Г. Икономов, но според разказите на негови съвременници, поне във Велес, той не е преподавал по конкретен учебник [Кънчов 1892/1970]. Въпреки че любими предмети са му били граматиката и историята, и по двата предмета той си е служил със записки. По времето на учителстването му (от средата на 40-те години) актуална е граматиката на Ив. Богоров – „Първичка българска граматика“ (1844) и второто ѝ издание „Първичка българска словница“ (1848)¹² и можем да предположим, че той се е водил по някои нейни правила, но, видимо, не изцяло. Попаднал почти без прекъсване в учителска среда, вероятно Г. Икономов е проявявал интерес към правописния въпрос. Освен до Богоровата граматика, той е имал достъп и до периодичния печат (дори е сътрудничил на някои издания), където вече са започнали дискусиите по правописния въпрос, и си е изградил определени виждания и нагласи с оглед на самата практика.

3.1. Правописни особености

Но все пак, анализът показва, че най-голямо сходство по правопис и граматични норми книжовният идиолект на Г. Икономов има с Богоровата граматика, като започнем от азбучната система (изключвайки черковнославянския ѝ шрифт¹³), която се състои от 34 букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ъ, ѣ, ю, ѿ, ѡ, ѣ.

Г. Икономов си служи с гражданското писмо, което през 50-те години става популярно и се прилага както в писмената практика, така и в книгопечатането.

¹² Въпреки някои данни (непотвърдени), че самият Неофит Рилски е преподавал на Г. Икономов в първите му ученически години [Кънчов 1892], не се забелязват следи от неговия модел.

¹³ През втората половина на XIX век печатниците вече се преустройват и си служат с гражданското писмо.

Графемите в състава на азбуката са общо 35: **а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѝ, ы, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ь, ѣ, ю, я, љ, ѝж**. Сред тях са и добавените старобългарски букви (**ѝ, ы, ѣ, љ, ѝж**).

Прави впечатление, че и двамата автори побългаряват азбучната си система, като привличат автентичните букви от старобългарската азбука, но игнорират гръцките букви в нея. Ив. Богоров задържа обаче буквения знак на малката носовка – **ѡ**, за разлика от Г. Икономов.

Другото разминаване между тях е следното: Богоров използва голямата носовка **ѡ** за означаване на фонемата [ѡ], без да се съобразява с етимологичното ѝ място в думите, докато Г. Икономов се старае да следва коректно етимологичния правопис. В състава на азбуката авторът добавя символните старобългарски букви на **ѡ, ѝж**, които присъстват и у Богоровата граматика. За разлика от Богоров обаче, той не използва знака на малката носовка, която е част от функциониращата все още черковнославянската азбука, а вместо нея включва буква **я** от гражданското писмо.

Правописът, който използва авторът, можем да го определим като смесен – със силно влияние на Богоровата граматика по отношение на следните предписващи норми:

- ✓ определителен член **-ѡѡ**¹⁴ при имената в мн. ч., определителен член за м.р. ед.ч. **-ѡѡ** (у Богоров – **ѡѡ**);
- ✓ отбелязване на винителните падежни форми (понякога и дателните) при имената от ж.р. ед.ч.: душата – душѡѡ-ѡѡ;
- ✓ разширено окончание **-ѡѡ/-ѡѡ** при прилагателни и други части с атрибутивна употреба, обща тогавашна практика, свързана с традицията¹⁵;
- ✓ окончание **-ѡѡ** в аористните глаголни форми за 3 л. мн.ч.;
- ✓ глаголи със суфикс **-ѡѡ** (грѡѡѡѡ и съответните причастия – грѡѡѡѡѡѡ);

¹⁴ У Богоров се пише слято, за разлика от „Писмовника“ на Г. Икономов, където е с дефис. Има и други съществени разлики, напр. Богоров използва **ѡ**, която навсякъде означава фонемата [ѡ] и употребата ѝ не е в крак с етимологията. Той включва в азбучния състав знака на малката носовка, която отсъства в гражданското писмо, а оттам и в правописните модели от втората половина на XIX век.

¹⁵ Заменена през 60-те години на XIX век с норма, съответстваща на нормата на говоримата реч (по търновския модел).

- ✓ отразяване на историческата мекост на съгласните **ж, ч, ш**;
- ✓ употреба на съюза **нъ** (у Богоров **нж**);
- ✓ предпочитани форми на личните местоимения **мы, ты, вы** и др.

Буквеният знак на старата ятова гласна (**етимологично ѣ**) се употребява на историческото ѝ място в кореновите срички. Приемаме, че поради принадлежността на автора към говор от югозападен регион (Дупнишкия), изговорът е екав [е]: *мѣсто* (30), *срѣщо* (32), *раздѣлж* (29), *извѣстувамъ* (24).

Извън етимологичното правило е изписването на определителния член за мн. ч. с **ѣ** при имената: *надзиратели-ѣ*, *Епитропи-ѣ* (26), *справѣдливи-ѣ* (24). Това правило въвежда П. Берон, а след него го използват Ан. Кипиловски, В. Априлов, И. Богоров и редица други автори (при липса на етимологично основание).

На етимологичното място на малката носовка **ѧ** [’а] се пише буква **я**: *опредѣлявася* (27), *настояще-то* (29), *мѣсяцы* (26), *священнж* (5). Местоименните енклитики също се пишат с **я** – **мя, тя, ся**: *трудать ся* да *мя* *поврѣдять* (Предг.).

Под влияние на Богоровата граматика и поради приетия като символ буквен знак на голямата носовка **ж** и нейния йотуван вариант **ѡ** Г. Икономов ги включва в азбучната система на „Писмовника“ и ги пише на етимологичните им места.

На основата на ексцерпирания и анализиран материал можем да направим извода, че писменият идиолект на Г. Икономов представя основните характеристики на **новобългарския тип книжовен език**, който през 50-те години на XIX век набира скорост и измества славянобългарския книжовен тип.

3.2. Морфологични особености

По отношение на **морфологичната система** важно е да отбележим **аналитичния ѝ характер**. Тук трябва да добавим системната употреба на новобългарски по характер особености: членуване, окончанията за мн. ч. при съществителните имена, бройните форми и др. Независимо от наличието на падежни остатъци

при имената, те отразяват състоянието в тогавашната говорима реч, а именно употреба на винителен, дателен и общ род.-вин. падеж в умерена степен.

В темпоралната система преобладават съвременните форми: на бъдеще време с генерализираната частица **ще**, съкратените инфинитивни форми, форми на повелително и условно наклонение, характерни за говоримата реч, представлящи източното наречие.

Същият извод се отнася и за именната система: степенуването на прилагателни и наречия е на принципа на аналитизма: чрез частиците **по** за сравнителна степен и **най** за превъзходната: *по добре* (17), *по забавно* (16), *най искусны-те* докторы (13), *най унищоженно-то* (15). Синтетичните форми за превъзходна степен при прилагателните имена се използват главно в речевия етикет, най-вече в обръщенията в писмата до лица с духовен сан.

При причастията авторът използва както форми, характерни за говоримата реч (напр. минало свършено деятелно и минало страдателно причастие), така и с книжовен произход (под черковнославянско/руско влияние) – сегашно деятелно и сегашно страдателно причастие. Въпреки че за дупнишкия говор са характерни деепричастията на **-йки**, той (както и Хр. Павлович) не ги включва в идиолекта си, а върви в руслото на утвърдените в тогавашната практика (източнобългарски и по-рядко черковнославянски форми).

Категориите **наклонения и залози** имат напълно съвременен характер.

Г. Икономов не избягва и съкратените инфинитивни форми, присъщи на народните говори, като успоредно с тях се използват и многобройни примери с **да**-изречения, които съвместно отразяват естествения облик на говоримата реч.

Употребата на предлози в „Писмовника“ отразява почти напълно общобългарската им принадлежност – извод, който се отнася и за останалите части на морфологичната система на идиолекта му, като най-съществената черта на структурно-типологично равнище е неговият **аналитизъм**.

Наличието на някои диалектни особености – както източни, така и западни, са по-скоро периферни, но те са ценен източник, чрез който

се обрисова етнокултурният облик на българското възрожденско общество и изразните средства, с които си служат определени обществени слоеве в даден отрязък на епохата (т. напр. през 30-те – 40-те години на XIX в. превес в книжовната практика имат особености от югозападните говори) [Жерев 1985: 11–12] .

Морфологичните норми, които авторът възприема, почиват на основата на източното наречие. Място в идиолекта му намират и някои западнобългарски особености, които обаче са периферни. Това показва, че книжовният български език постепенно придобива унифицираност, която през следващите десетилетия все повече се затвърждава.

3.3. Синтактични особености

Езиковата ситуация през 50-те години, когато са и творческите прояви на Г. Икономов, в голяма степен е променена, като славянобългарският модел отстъпва от водещите си позиции, които има през втората четвърт на XIX век. В книжовноезиковото поле напредва влиянието на новобългарското направление, благодарение на импулсите, които идват от откритията на славистичната наука относно старобългарския език и дефинитивното определяне на новобългарския език като негов наследник от учените слависти. Това пък е причина да се преосмислят дотогавашните концепции, книжовноезиковите и правописните модели, в резултат на което се наблюдава освобождаването от черковнославянските елементи, считани дотогава като „матерни“, и да се заменят със старобългарски, т.е. да се побългаряват.

В тази насока авторът се стреми да постигне добро равнище по отношение на езика и стила на „Писмовника“, като използва сравнително ясни и мотивирани от логическа гледна точка изречения, близки до говоримата реч.

За отбелязване е, че простите изречения представляват малка част от синтактичната структура на Икономовия „Писмовник“, преобладаващите са сложните изречения, които по вид са разнообразни, което е обяснимо от гледна точка на тяхната повествователност и обстоятелственост.

Текстовете на епистоларния жанр представляват интерес с оглед на синтактичния им строеж, тъй като там си дават среща различни по вид езикови и изразни средства, зависими от конкретната тематична област и тип комуникация, официална и неформална. Съответно изразните средства в неформалната кореспонденция имат емоционален характер, в тях се чувства по-голяма интимност, споделяне на чувства и мисли (напр. в отношенията родители – деца, братя и сестри, близки роднини, приятели – неприятели, съпруг – съпруга, учител – ученик, влюбени – разочаровани и др.). Съответно и изразните средства са по-близо до разговорната реч, изразяването е по-семпло и с прост или не толкова сложен характер.

Официалната кореспонденция изисква по-голяма дистанцираност, по-тясно придържане към предмета на писмото, умерена тоналност и липса на емоционални изрази – правила, с които авторът се съобразява.

Наблюденията върху трите писмовника от втората четвърт на XIX в. (на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович, Хр. Павлович, К. Фотинов) [Иванова 2021] еднозначно посочват преобладаващото присъствие на сложните смесени изречения – тенденция, валидна и за „Писмовника“ на Г. Икономов.

По отношение на структурата на изреченията можем да отбележим, че Г. Икономов си служи системно с прав словоред, като доминира словоредът от източнобългарски тип: Азъ не съмъ въ състояніе да вы искажя, колко е тѣшко за моето сръдце нашето раздѣленіе ‘раздяла’. И така вы ся моляж избавете мя отъ сердечното безпокойствіе (10).

Наред с прав словоред Г. Икономов си служи умерено и с инверсирана реч – явление, характерно за териториалните диалекти и българския фолклор, които пазят старинно словоредно състояние. Разликата се проявява в позициите на енклитиките – прономинални и приглаголни в изречението, на частиците, на определението в атрибутивните словосъчетания и др.

Диалектна словоредна особеност се наблюдава най-често при енклитиките в позиции спрямо сказуемото в изречението:

а) Отдалечаване на енклитиките от глаголната форма: Вашето мълчаніе мя обеспокоява, да ли **вы** работи-тѣ **възбранявать** да ми напишете нѣколко думы? това **мя** много *возрадова* (14).

б) Мястото на енклитиката е пред отрицателната частица или пред сказуемото: Пакъ вы ся моляж да **мя не** оставяте отъ ваши-тѣ къмъ менъ благодарѣня (5); Никой **го** сега **не** може съживи (12); Ваши-тѣ съвѣти **ми** сж прѣкрасни (12).

в) Обикновено Икономов си служи с предпоставено определение: *лъжлива* надѣжда, *вѣренъ* прятель (13), *бѣдно* сръдце (12), *новъ* знакъ (14), *средечно* поздравленіе (14).

г) Обичайна е и подредбата на определяемата дума, пояснявана от две съгласувани определения, като на първо място стои членуваното местоимение, а на втора позиция е прилагателното, която наблюдаваме в „Писмовника“: *Ваши-тѣ* сладки думи, *ваше-то* благородно отношеніе (20), *моето* доброврѣмянно мльченіе (12); *ваше-то* сердечно изговарванье (12); *тѣхни-тѣ* усердни желанія (Предг.), *моето* искренно расположение (23), *тѣхни-тѣ* всеобщи радости (4) и мн. др., положение, което се припокрива със съвременната норма.

д) Въпреки че в книжовната практика се среща и словоред, характерен за редица териториални диалекти (вкл. и за родния на автора дупнишки говор), в които двете определения си сменят местата: на първо място е прилагателното, т.е. думата с конкретното, а не с общото значение, в *Писмовника* на Г. Икономов липса такава употреба.

е) Инверсията е обикнато и широко използвано стилистично средство в българския фолклор и във възрожденската книжнина. В книжовния идиолект на Икономов също се наблюдават подобни прояви със стилистична цел, още повече, че личните писма понякога съдържат лирични отклонения, емоционални изблици, които са изразени с художествени средства или с елементи от реторичната реч, които се доближават до поетичното слово. Сред най-често срещаните фигури при инверсираната реч в *Писмовника* е съчетанието съществително име + прилагателно, причастие или местоимение: азъ сега почитамъ *дарбж-тж небеснж* (13); оно ся види като едно *дръво исъхнало* (12), *фамилія добродѣтелна и почтенна* (14) *сръдце искренно*

(20); *глубина сердечна* (31), *радостъ обща* (28), *премѣненіето годишно* (26).

ж) За разлика от масовата практика, Г. Икономов рядко си служи с модела в западните диалекти, в който се променя мястото на двете определения, като прилагателното (т.е. думата с конкретното, а не с общото значение) заема първото място, а местоимението е след него. Вж. примерите: въ *това мило и прѣсладко мое* отечество (Предг.); Не могохъ да трѣпж *това неправедно тѣхно дѣло и слѣпи-тѣ тѣхни успѣхи* (Предг.).

з) Обособени и вметната части

За разлика от „Послателника“ на Неофит Хилендарски, Е. Васкидович и „Писменника“ на Хр. Павлович, в които се наблюдава разчупване на изреченската структура и разнообразяването ѝ чрез употребата на различни видове допълнителни средства: однородни, обособени и вметнати части, тук изобилстват по-скоро сложните изречения, но без посочените по-горе приложени изразни средства.

Само в две изречения, и то в документите, са употребени обособени части: В. Ивановъ, *родомъ българинъ, отъ Тръново*, изпълняваше длъжности-тѣ сы съ прилѣжяніе (24); Азъ *долуподписанный* заключихъ това условно писмо съ Г-на Н. Н. (27).

Заклучение

Тенденцията през втората половина на XIX в. отделни архаични структурни конструкции и елементи да отстъпят място на средства от говоримата реч, намираме и „Писмовника“ на Г. Икономов. Езиковите средства от живата говорима реч допринасят за осъвременяването и обогатяването на морфологичните и синтактично-конструктивните възможности на новобългарския книжовен език за изразяване на разгърнати в граматично отношение изречения, от една страна, а от друга – да се постигне по-добра логико-семантична свързаност, която предоставят познатите аналитични форми и постройки, функциониращи в говоримата реч.

В тази насока авторът се стреми да постигне добро равнище по отношение на книжовния език и изразните му възможности, като

използва сравнително ясни и мотивирани от логическа гледна точка изречения, близки до говоримата реч, с което издига и своя стил.

Цитирана литература

Александрова 2017: Александрова, Н. Българските авторки на любовни писма през Възраждането. Парачовешкото: грация и гравитация. Юбилеен сборник в чест на проф. Миглена Николчина. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, 682 – 698.

Вачкова 2022: Вачкова, К. Участието на една жена във формирането на българския епистоларен стил. (Девица И. Е.). – Сборник „Отговорността пред езика“, т. 8, посветен на професор д-р Надка Николова (под печат).

Дамянова 1995: Дамянова, Р. Писмата в културата на Българското възраждане. Шумен: Глаукс, 1995.

Жерев 1985: Жерев, Ст. Говорни особености в езика на българските книжовници от първата половина на 19 век. – В: История и съвременно състояние на българския книжовен език. // Известия на Института за български език, кн. 26, София: Изд. на БАН, 1985, 5 – 39.

Кънчов 1892/1970: Кънчов, В. Сегашното и недавното минало на град Велес. http://macedonia.kroraia.com/vk_2/vk2_2_b1.html. Избрани произведения, т. II, София: Издателство Наука и изкуство, 1970 <28.03.2022>.

Радкова 2015: Радкова, Р. Възрожденска Дупница (XVIII – XIX век). София: Македонски научен институт – София, Исторически музей – Дупница, 2015.

Соколова 2022: Соколова, З. Познатият и непознатият Найдено Геров. <https://press.azbuki.bg/news/novini-2022/broj-28-2022/poznatijat-i-nepoznat-najden-gerov/<05.09.2022>>

Трайчев 1925: Трайчев, Г. Градъ Прилѣпъ. Историко-географски и стопански прегледъ. София: Печатница Фотиновъ, № 1, 1925, 112 – 121.

Шапкарев 1984: Шапкарев, К. За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма. София: Български писател, 1984.

Филдер 2021: Fielder, Grace. Letters from Jordanka Filaretova to Maria Burmova 1865 – 1888. // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филология. Т. 59. Книга 1. Сб. 1 Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2021, 53-63.

Източници

Бозвели, Васкидович 1935: Неофит Бозвели, Ем. Васкидович. Славеноболгарский предручный послателник за наставления на болгарски юноши. // Славяноболгарское детоводство, Крагуевац, 1835.

Павлович 1835: Павлович, Хр. Писменникъ общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ. Сочиненъ споредъ днешніа писмописателенъ способъ отъ Хрістаки П. Дупничанина, учителя въ славено-еллинското-то въ Сисховъ училище кой-то сега перво на свѣтъ издава го.

Престоявалъ и исправилъ шура неговъ Іаковъ Ілїевичъ, С. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тѣпографїи, 1835.

Икономов 1856: Икономов, Г. Краткій най-новїй писмовникъ отъ Георгїя Икономова Дупничянина. Букурещ, в печатницата на Йосифъ Копайниковъ

ЕЗИКЪТ НА ХРИСТАКИ ДРАГАНОВИЧ

(Фонетични особености)

Иво Братанов

СУ „Христо Ботев“ – Русе

ibratanov@abv.bg

THE LANGUAGE OF CHRISTAKI DRAGANOVICH

(Phonetic peculiarities)

Ivo Bratanov

Hristo Botev Secondary school – Ruse

Abstract: The article dwells on the language of the Bulgarian translation of the drama “Napoleon Bonaparte”, written by Christaki Draganovich and published in Constantinople in 1850. The paper further examines the observed phonetic peculiarities of the language extracted from the given text. It further depicts Christaki Draganovich’s contributions to his approval of a series norms, inherent to the modern Bulgarian language.

Keywords: modern Bulgarian literary language; Christaki Draganovich; phonetic peculiarities; language-spelling model; literary tradition

Христаки Драганович¹ е възрожденски учител и книжовник. Роден е около 1822 г. в Търново и е син на беден занаятчия. Учил е в Търново (при даскал Пеню²) и в с. Арбанаси. Бил е учител в Долната махала в Търново, където е назначен по искане на Неофит Хилендарски (Бозвели), който по това време е протосингел на Търновския митрополит. След като Неофит Хилендарски е бил прогонен от Търново, Хр. Драганович е бил уволнен от училището [Йорданова 1981: 100]. Тогава, през 1842 г., се сближава с връстника си Петко Р. Славейков и двамата преписват два пъти³ Паисиевата

¹ Биографичните сведения за Хр. Драганович привеждам по [Димитров 1984: 176–177; Драганович (Драганов), Христаки (Христо): 1988; Георгиева 1993; Сиромахова 1997: 78–79; Джурова 2000; Джурова 2007: 40–43; Джурова 2008; Джурова 2009; Ганчев, Рошкева 2013: 228; Георгиева 2021: 126].

² При същия учител за известно време е учил и П. Р. Славейков [Славейков 1969: 113].

³ За двата преписа на Паисиевата книга, направени от П. Р. Славейков и Хр. Драганович, вж. [Баева 1966]. Жечка Сиромахова споменава само за един препис на „История славянобългарска“, направен от Хр. Драганович и П. Р. Славейков [Сиромахова 1997: 79].

„История славянобългарска“. Първият от преписите е направен от Еленския препис на „История славянобългарска“, който е бил собственост на Стоян Ахтар [Перчеклийски 2013: 7]⁴. Вторият препис също така е направен през 1842 г. [Перчеклийски 2013: 7]. Двата преписа са запазени и сега се съхраняват в НБКМ [Перчеклийски 2013: 7; опис вж. в Стоянов 1962: 584–586].

След това Хр. Драганович и П. Р. Славейков учат в Свищов при Емануил Васкидович (даскал Манолаки)⁵. По същото време са дали първия от преписите си на Паисиевата „История славянобългарска“ на Христати Павлович, който е преработил и публикувал този препис под заглавието „Царственникъ или Историѣ болгарская“ през 1844 г.

През 1843 г. П. Р. Славейков и Хр. Драганович напускат Свищовското училище заради липса на средства. От 1845 год. до смъртта си Хр. Драганович е учител в Русенското класно училище. Той е вторият учител в това училище след Параскев Дамянович [Джурова 2008: 40]. През 1853 г., по време на Кримската война, е арестуван от турската власт по обвинение в шпионаж. В затвора е жестоко измъчван и е починал през 1853 г. в Русе.

Хр. Драганович се изявява не само като учител, но и като книжовник. При постъпването си за учител в Русе съставя черковнославянска граматика, която не е публикувана, а е запазена „в ржкописъ въ дома на шурия му въ Русе, покойния видень русенски гражданинъ Костаки Мариновичъ. [...] Въ прѣдисловието на граматиката на първо мѣсто съставительтъ ѝ казва, че още въ самото начало като „възприелъ управлението на ввѣренитѣ нему народни училища, едно отъ главнитѣ му попечения било, между другитѣ ученически прѣдмети, да въведе въ тѣхъ и „*наставленіе къ славенстѣи граматикѣ*“. [Орловски 1906: 1062, бел. № 1 под л.]. Отпечатан е друг негов труд – превод на български език на драмата „НАПОЛЕОНЪ БОНАПАРТА или Тридесѣтъ години изъ Историите француски“ от А. Дюма (съкр. НП) – „първата френска преводна пиеса у нас“ [Джурова

⁴ Ахтаровият препис е публикуван и изследван от Л. Перчеклийски [Перчеклийски 2013].

⁵ За преписите на Паисиевата книга и за обучението на П. Р. Славейков и Хр. Драганович в Свищов вж. [Славейков 1969: 113 – 117]; за срещата на П. Р. Славейков и Хр. Драганович с К. Фотинов вж. и [Златарски 1899: 750].

2007: 41]. Драмата на Дюма „е преведена от френски на сръбски език от популярния за времето си сръбски книжовник Любомир П. Ненадович“ [Йорданова 1981: 93]⁶ и е публикувана през 1850 г. в Белград. Издаването ѝ е подкрепено от над 600 спомоществатели, сред които са и русенските учители П. Дамянович и „Христа Драговићъ, учителъ славенобугарскій“ [Йорданова 1981: 94; Джурова 2007: 41]⁷. Българският превод е направен от това издание.

Прави впечатление, че сръбският и българският превод излизат в една и съща година – 1850 г. Този факт, както посочва К. Йорданова, „говори за изключителния ентузиазъм, с който Драганович е пристъпил към работа“ [Йорданова 1981: 94]. Книгата е отпечатана „Въ Печатнята на Ц. Вѣстникъ“ в Цариград (опис на книгата вж. в [Стоянов 1957: 88]). На заглавната страница също така е посочено, че НП „напечата се иждивеніемъ преводаителя, и Шюря его Костаки Мариновича“⁸. Издаването обаче е подпомогнато и от спомоществатели, които са поръчали общо 538 книги [Стоянов 1957: 88; Стоянов 1978: 185]. Спомоществателите са от следните населени места: Цариград (220 бр.), Одеса (21 бр.), Галац (34 бр.), Русе (99 бр.), Разград (10 бр.), Сакча (11 бр.), Тулча (25 бр.), Мачин (26 бр.), Джумая (31 бр.) Бяла (9 бр.), Сергювец (3 бр.), Щръклево (4 бр.), Калофер (32 бр.), Шумен (12 бр.). Обясним е фактът, че най-много спомоществатели има от Цариград и от Русе: българската колония в столицата на Османската империя е по-многобройна от всеки друг български град по онова време, а преводачът е учител в Русе и затова по-лесно е могъл да събере подписници от този град. Сред

⁶ Творчеството на Л. П. Ненадович накратко е характеризирано в [Йорданова 1981: 97].

⁷ Доказателства, че „Христа Драговићъ“ и Христки Драганович са едно и също лице, вж. в [Йорданова 1981: 94].

⁸ Костаки Маринович е роден през 1829 год. в Русе. Учил е в Русенското класно училище при П. Дамянович. Занимавал се е с търговия и активно е участвал в обществения живот на гр. Русе. След Освобождението е членувал в Консервативната партия [Бакърджиева 2007: 82]. След преврата от 27.04.1881 г. е бил председател на Русенския окръжен управителен съвет [Бакърджиева 2007: 84]. Костаки Маринович е починал на 29.07.1885 г. на 56-годишна възраст [Бакърджиева 2007: 134]. Сестра му Мария е съпруга на Хр. Драганович – двамата са сключили брак след 1845 г. [Бакърджиева 2007: 32]. Семейството е имало един син, който се е казвал Васил. Той е починал на 27-годишна възраст в Цариград през 1878 г. Мария е починала на 20.08.1874 г. Вж. родословното дърво на Костаки Маринович в [Бакърджиева 2007].

спомоществователите са и някои известни български възрожденци⁹: от Цариград – Александър Екзарх (поръчал 15 екземпляра), Георги Раковски (5 бр.), Стефан Изворски (10 бр.), братята монаси х. Теодосий и х. Кесарий (5 бр.); от Одеса – Н. Палаузов (3 бр.), Сава Филаретов и Елена Мутева (по 1 бр.); от Русе – „Благоразумный Уч. Параскева Даміановъ“ (1 бр.); от Разград – „Благоразумный Уч. Николай Икономовъ“ (1 бр.); от Шумен – Сава Доброплодни (1 бр.)¹⁰.

Както посочих по-горе, списъкът със спомоществователи дава сведение за 538 книги. Несъмнено е обаче, че подписниците са поръчали повече екземпляри. Това става ясно от следното обявление, поместено на задната корица на НП:

РОДОЛЮБИВЫ ЕДИНОРОДЦЫ!

Прощавайте вѣй, които сте са подписали за тая исторія, а не виждате почтените си имена вътре ѣй; понеже съ време не ми са испроводиха за да ги вмѣста.

Здравствуйте.

Разглежданото тук издание е интересно не само като един безспорен културен факт; то е важно и поради това, че НП е първата френска пиеса, преведена у нас [Йорданова 1981: 76]¹¹. НП излиза само няколко години след превода на „Дворянски выборы“¹² и „Велизарий“¹³ и шест години преди „Многострадална Геновева“ [Йорданова 1981: 76].

Драмата НП не е поставяна на сцена, защото „преводът изпреварва читалищния период в развитието на нашия театър, а след Кримската война актуални стават други драми“ [Йорданова 1981: 76].

В предложената статия ще разгледам по-важните фонетични особености на българския превод на НП. Фонетичната система на

⁹ Сведенията привеждам по списъка на „Родолюбивите спомагатели на драмата Наполеонова“, поместен в НП, с. 167 – 180.

¹⁰ За спомоществователите на българския превод вж. още и [Йорданова 1981: 96].

¹¹ Някои от преводаческите решения на Хр. Драганович са разгледани в [Йорданова 1981: 110 – 113].

¹² Публикувана е в Кишинев през 1843 г. Опис вж. в [Стоянов 1957: 403].

¹³ Драмата е преведена от Ан. Кипиловски и е публикувана в Лайпциг през 1844 г. Опис вж. в [Стоянов 1957: 208].

езика на проучваната книга е доста близка до положението в съвременния български книжовен език (съкр. СБКЕ), затова тук ще бъдат посочени само някои от по-важните разлики между нея и съвременната фонетична норма.

1. Звуков състав. Фонетичните особености на езика драмата НП могат да се изследват само от писмения ѝ текст. При това е необходимо да се изтъкне, че правописът на текста се отличава с някои графични условности, напр. употреба на синонимни букви и на служебни букви. Открити са и непоследователности при употребата на някои букви. Затова и данните, които се предлагат от разглежданото печатно издание, носят известна степен хипотетичен характер.

Тъй като проучваният текст невинаги дава достатъчно сигурни сведения за фонетичната стойност на буквите, вземам под внимание и други данни: **1.** диалектната принадлежност на книжовника; **2.** проследявам регистрираните отклонения от възприетата правописна норма, които не се дължат на случайни печатни грешки, а отразяват вариативността на произношението.

Съгласната [ф], която не се среща в някои западни говори, в преходните и отчасти в мизийските говори [Стойков 2002: 215], е присъща на говора на Хр. Драганович и се среща в домашни и в чужди по произход думи, например *отфърленъ* (с. 8), *французите* (с. 6), *Франца* (с. 5), *Иозефина вдовицата* (с. 5).

2. Застъпници на старобългарската малка носовка. В проучваната книга старобългарската малка носовка има застъпник [е], който е характерен и за повечето диалекти на българския език [Стойков 2002: 204], напр. *собра се лично съ царятъ Рускій Александра* (с. 6), *за да се повърне* (с. 9), *Ты се уплаши* (с. 26), *съ топовыте ще се біеме* (с. 69), *ще се приѣмне* (с. 34), *напечата се* (загл. стр.), *можеше ме и затвори* (с. 16), *тешко* (с. 6), *име* (с. 34), *спореди редатъ* (с. 3), *споредъ* (с. 10). Засвидетелстван е и застъпник [’а], напр. *четыринадесять* (с. 21), *Десятъ хиляды* (два пъти на с. 22), *десять* (с. 166), *двадесять хиляды* (с. 22), *Тридесять* (загл. стр.), *осмдесять* (с. 16 – 17).

3. Застъпник на старобългарската голяма носовка. Старобългарската голяма носовка има застъпник [ъ], графически изразяван с буквата ж, напр. *пжть* (с. 3), *пжтищата* (с. 9), *сжщата* (с.

3), *ще бжде* (с. 4), *мжка* (с. 6), *ржиѣ* (с. 25), *ржиѣте* (с. 25, 79). Звуковата стойност на тази буква се доказва от неетимологичното изписване на ж в предлога *кжмъ* (с. 9) и в чуждици (вж. напр. *апансжсъ* на с. 5 и срв. араб.-тур. *aransız*; *чаджро* на с. 40 и срв. тур. *çadır*). Сравнително рядко е налице застъпникът [y], напр. в *суцій* (с. 7, 9) и *Оружаваше* (с. 10).

4. Резултат от среднобългарското смесване на носовките.

Резултат от среднобългарското смесване на носовите гласни са обличите *ма* и *са*, вж. *чуй ма* (с. 31), *ще ма убіе* (с. 32), *нека ви са допусти сами да управлявате паданѣто... Вы имате правдина за сичко!* (с. 29); *мене ми са струва* (с. 33); *отрече са* (с. 8). Те обаче са рядко срещани.

5. **Застъпник на старобългарския голям ер.** Еровият вокал има застъпник [ъ], графически отбелязван с буквата ъ, напр. *Натъкменото* (с. 37), *Издъхна* (с. 166). Звуковата стойност на ъ е очевидна от изписването на буквата в облика *съ ъ ъ той!!* (с. 64). В представките *въз-* и *съ-* застъпникът е [о]: *воздуха* (с. 31), *возвеселиха* (с. 7), *соборатъ* (с. 4), *да собира* (с. 8), *союзные* (с. 8). Показателно е, че понякога двата застъпника се срещат в непосредствена близост, напр. *Издъхна совсемъ*. (с. 166).

6. **Застъпник на старобълг. ѣ.** Старобългарският вокал ѣ има застъпник [и]. Изписването на буквата ѣ в този случай прикрива действителния изговор, но няма съмнение за звуковата стойност на ѣ, тъй като ѣ се пише там, където се изговаря [и], напр. *былъ* (с. 3), *необычно* (с. 4; срв. старобълг. *ѡгычан*), *побѣдите бываха* (с. 8), *четыринадесять* (с. 21). *годиныте* (с. 3).

7. **Групи -ър-/-ръ- и -ъл-/-лъ-.** Вокалът [ъ] е разноместен покрай сонорните съгласни [л] и [р], като изговорът на групите е същият, какъвто е и в СБКЕ, вж. напр. *Търново* (загл. стр.), *отфърленъ* (с. 8), *за да се повърне* (с. 9), *одържа* (с. 7; два пъти на с. 5), *държатель* (с. 9), *са държатъ* (с. 33), *отървателъ* (с. 9), *ще гръмне* (с. 32), *гърмялъ ли си* (с. 20), *гърменѣ* (с. 10), *гърмеха* (с. 5), *да ви невържатъ* (с. 29; срв. старобълг. *отврѣзѣ*), *истръгнаха* (с. 36), *бърка* (с. 36), *вървеше* (с. 8), *тръгнаха* (с. 8), *да са помръдна* (с. 30), *мълчащи* (с. 13). В отделни

случаи, дължащи се вероятно на печатницата, са налице отклонения, напр. *гълчка* (с. 36).

8. Застъпник на старобългарската ятова гласна.

Старобългарската ятова гласна има същите застъпници, които са утвърдени и в СБКЕ, напр. *сѣтатъ* (с. 4), *цѣлъ* (с. 4, 10), *цѣла* (с. 8), *дѣца* (с. 4), *бѣха* (с. 8), *побѣдите* (с. 8), *по бѣли* (с. 25), *дѣѣ* (с. 9), *ржѣѣ* (с. 25), *ржѣѣте* (с. 25, 79). Изписването на буквата ѣ тук прикрива действителния изговор, но застъпникът е очевиден от откритите отклонения в правописната норма, срв. напр. *нѣговото* (с. 4), *нѣговата* (с. 4) и *неговъ* (с. 46), *неговите* (с. 19). Същата звукова стойност се подсказва и от облици, в които буквата ѣ е изписана неестимологично, напр. *повѣтхъ* (с. 28; срв. *ветхите* на с. 88 и старобълг. **вѣтѣхъ**), *Конѣте* (с. 102), *обгражданѣ* (с. 9), *прегражданѣ* (с. 9), *превземанѣ* земли (с. 10), *гжрменѣ* (с. 10), *збиванѣ* (с. 11), *копанѣ* (с. 25), *подпиранѣ* (с. 31), *Врацанѣ* (с. 80), *Атилѣріята* (с. 3; срв. нем. Artillerie и фр. artillerie), *Сент-етѣнъ* (с. 88; има се предвид френският град Saint-Étienne). Открити са и случаи, в които вместо очакваната буква ѣ се пише я или е, вж. *всякій* (с. 4, 33; старобълг. **въсѣкъ**), *всякому* (с. 3, 4), *щяхъ да умра* (с. 48), *щяха да направатъ* (с. 6 – 7), **БЯЛА СЕЛО** (с. 178), *нещо* (с. 4). Засвидетелствани са и примери, в които на мястото на старобълг. ѣ е налице застъпник [е], вж. *бы му требало* (с. 4), *Треба* (с. 17), *треба* (с. 17, 142), *небеше* (с. 25), *левата* (с. 40), *десна* (с. 140). Възможно е някои от допуснатите отклонения да се дължат на словослагателите в печатницата или да отразяват личния изговор на книжовника.

Редуването [’а] ~ [е] е характерно за търновския градски говор [Гъбюв 1896: 448 – 449].

9. Редуване [о] ~ [е]. В разглежданата книга гласната [о] не се преглася в [е] след [й] и след мека съгласна, напр. *Кральове* (с. 6), *бойове* (с. 7, 166), *бойовете* (с. 8). Прегласът е открит само в изолирани случаи, напр. *кравеви* (с. 8).

10. Асимилация. Поначало Хр. Драганович не отбелязва асимилацията на звучните съгласни чрез средствата на графиката, вж. напр. *ножъ* (с. 30). Асимилационните влияния обаче несъмнено са присъщи на езика му. В проучвания текст са открити изписвания,

макар и относително малко на брой, които подсказват наличието на асимилация, вж. напр. *тешко* (с. 6), *испада* (с. 3), *збиванѣ* (с. 34), *Збиванѣто* (с. 34).

Случай на прогресивна асимилация е открит в топонима *КОНСТАНДИНГРАДЪ* (загл. стр.).

11. Дисимилация. Случаи на дисимилация са открити в обличите *Алтилѣріята* (с. 3), *Алтилѣріята* (с. 35) и *Рухчушкій* (загл. стр.).

12. Депалатализация. Случаи на депалатализация са открити пред глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение: *немога да я търпа* (с. 166), *да го гонатѣ* (с. 8), *за да го испроводатѣ* (с. 10), *ще видатѣ* (с. 11), *треператѣ* (с. 31), *да се одаратѣ* (с. 9).

13. Редукция. Редукцията на неударените широки гласни е присъща на езика на Хр. Драганович. В повечето случаи тя не е отразена графически, но примери като *пригращаха се* (с. 9; срв. *прегърна* на с. 9 и *прегращанѣ* на с. 9), *ще ги приместиме* (с. 36), *да бжди* (с. 11), *пишеши* (с. 17), *са упредѣлили* (с. 33) и *да чита* (с. 35; срв. *да четешѣ* на с. 35) доказват съществуването ѝ.

14. Консонантизация на гласната [е]. Консонантизация на гласната [е] е налице в глаголи на -ея, вж. *Да живѣй* (пет пъти на с. 54).

15. Елизия. Елизията присъства в езика на Хр. Драганович, но рядко се отразява чрез графиката. На елизия се дължи фонетичното изписване на началната група *вс-*, вж. *сичко* (два пъти на с. 35), *сички* (с. 8, 9, 10).

16. Епентеза. Епентеза е открита в следните форми: **1.** на гласната [и] пред съчетание от [с] и последваща съгласна, вж. *испичалило* (с. 5), *испичали* (с. 5); **2.** на съгласната [н] в глаголите *влезна* (с. 10) и *ще се приѣмне* (с. 34). Открити са и примери с епентетично [л], вж. *саблята* (с. 166), *саблата* (с. 9), *кораблъ* (с. 11), *Кораблите* (с. 13), *представлявахѣ* (с. 33).

Епентезата на гласната [и] пред съчетание от [с] и последваща съгласна в глаголните форми *испичалило* и *испичали* се среща и в търновския градски говор [Гъбюв 1896: 453]

17. Йотация. Начална йотация е открита в наречието *іоше* (с. 33). Йотацията в краесловното съчетание [иа] обикновено не се отразява чрез средствата на графиката, вж. *Англіа*, *Русіа* и *Австріа* (с. 6), *Моравіа* (с. 6), *Шпаніа* (с. 6), *Аустріа* (с. 7, 8), *Русіа* (с. 7, 8), *геміа* (с. 11). Тя обаче несъмнено е налице в езика на Хр. Драганович, както се подсказва от следните отклонения от възприетата норма: *Італія* (с. 5, 6), *магазинта* (с. 32), *фамилія* (с. 35).

18. Употреба на мекия вариант на члена за м.р. ед.ч. Съществителните имена от м.р., които в стабългарския език са завършвали на *ъ*, се членуват с мекия вариант на члена, вж. *собра се лично съ царятъ Рускій Александра* (с. 6). Това положение съвпада изцяло със съвременната фонетична норма.

19. Хиперкоректност. Облиците *да се одаратъ* (с. 9) и *се одарваха* (с. 8) вероятно свидетелстват за хиперкоректност. Те обаче може да се дължат на печатни грешки или да отразяват особеност на личния изговор на Хр. Драганович.

20. Диалектен изговор на думи. В изследваната книга са открити примери за изговор на някои думи и форми, който е диалектен от гледна точка на правоговорната норма на СБКЕ. Ето по-характерните примери: **1.** Показателното местоимение *този* е употребено с епентеза на *й* (вж. *тойзи* на с. 8, 10, 18, 30, 140). **2.** Наречието *тогава* е засвидетелствано в облика *тогива* (с. 8, 18; два пъти на с. 32). **3.** В прилагателното име *подирньо* (с. 16) е налице мека съгласна под диалектно влияние. **4.** Безличната глаголна форма *няма* се употребява в облика *нема* (с. 31).

21. Фонетични черковнославянизми. В проучваната книга са засвидетелствани редица фонетични черковнославянизми. Те могат да се дължат на влиянието на черковнославянския език или на домашната книжовна традиция. Ето конкретни примери: **1.** застъпник [у] на мястото на старобълг. ж (пример вж. тук, т. 3); **2.** застъпник [’а] на мястото на старобълг. ѡ (вж. тук, т. 2); **3.** застъпник [о] < старобълг. ѡ (вж. тук, т. 5); **4.** облици като *первый* (с. 5), *перва* (с. 5), *первото* (с. 30), *държава* (с. 8), *сердцето* (с. 166), *Сербски* (загл. стр.).

22. Изводи. Фонетиката на СБКЕ се изгражда предимно върху източнобългарската диалектна основа. Изследваната драма отразява

черти, които са типични за централния балкански говор, затова езикът на Хр. Драганович подпомага процеса на изграждане на съвременните фонетични норми по отношение на застъпниците на старобългарската ятова гласна, на старобългарските носовки и на старобългарския голям ер; на изговора на групите *-ъл/-лъ-* и *-ър/-ръ-*; на членуването на думи от м.р. ед.ч. с мекия вариант на членната морфема; на фонетичното побългаряване на черковнославянизмите.

ИЗТОЧНИЦИ

НАПОЛЕОНЪ БОНАПАРТА или Тридесять години изъ Историите французски. ДРАМА Въ шесть дѣйствіа, отъ А. ДИМА. отъ Сербски преведе ХРИСТАКИ ДРАГАНОВИЧЪ Учитель Рухчущій, родомъ изъ Търново. А напечата се иждивеніемъ преводаителя, и шюря его Костаки Мариновича. ВЪ КОНСТАНДИНГРАДЪ Въ Печатнята на Ц. Вѣстникъ, 1850. 180 с. (съкр. НП).

Петко Р. Славейков. Спомен за четиредесетгодишната ми писателска деятелност. – В: Славейков, П. Р. Съчинения. Пълно събрание в 10 тома. Т. 3. София: БАН, 1969, с. 106 – 118.

Цитирана литература

Баева 1966: Баева, С. Паисиевата „История славяноболгарская“ и Петко Славейков. – В: Известия на Института за литература. Кн. XVIII – XIX. София: Издателство на БАН, с. 191 – 204.

Бакърджиева 2007: Бакърджиева, Т. Костаки Маринович (1829 – 1885). Хроника на един живот. Русе: Авангард принт, 2007.

Ганчев, Рошкева 2013: Ганчев, Р., Рошкева, Р. Жива традиция. Т. I. Русе: Авангард принт, 2013.

Георгиева 1993: Георгиева, Н. Христки Драганович. – В: „Русе“ (Информационен седмичник), год. IV (1993), бр. 29; 26 юли – 1 август, с. 3.

Георгиева 2021: Георгиева, Н. Възрожденската книжнина в Русе. Русе: Авангард принт ЕООД, 2021.

Гъбюв 1896: Гъбюв, П. По говора въ гр. В. Търново. – В: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XIII. София: Издава Министерството на народното просвѣщение, 1896, с. 443 – 473.

Джурова 2000: Джурова, Г. Преди 150 години русенски учител пръв превежда френска пиеса у нас. – Във: в-к „Бряг“, год. III, бр. 269 (799); Русе, петък, 17 ноември 2000 г., с. 4.

Джурова 2007: Джурова, Г. Какво не знаем за миналото на Русе. Русе: Денница, 2007.

Джурова 2008: Джурова, Г. Възрожденският учител и книжовник Христки Драганович. – В: сп. „Издател“, год. X (2008), № 1–2, с. 39 – 41.

Джурова 2009: Джурова, Г. Възрожденският книжовник и преводач Христки Драганович. – В: сп. „Антиквариат и колекционерство“, год. IV (2009), бр. 1; януари – юни, с. 10 – 11.

Димитров 1984: Димитров, Ст. Към историята на просветното дело в Русе през Възраждането. Русе: 1984.

Драганович (Драганов), Христати (Христо) 1988. – В: Българската възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София: Издателство „Д-р Петър Берон“, 1988, с. 224.

Златарски 1899: Златарски, В. Н. Към въпроса за тъй нареченият преправки на Паисиевата история. – В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София. 1899 г., кн. LIX (59). София, с. 723 – 757.

Йорданова 1981: Йорданова, К. Насоки на българската драматургия през Възраждането. София: Наука и изкуство, 1981.

Орловски 1906: Орловски, Ст. Из историята на учебното дѣло въ г. Русе до освобождението. – Сп. «Училищен прѣгледъ», 1906, кн. XI, с. 1056 – 1092.

Перчеклийски 2013: Перчеклийски, Л. Ахтаровият царственик от 1844: текст и изследване. София: БОЛИД ИНС, 2013.

Сиромахова 1997: Сиромахова, Ж. Русе през Възраждането. Русе: Дунав прес, 1997.

Стойков 2002: Стойков, Ст. Българска диалектология. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2002.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина (Аналитичен репертоар). Т. I. София: Наука и изкуство, 1957.

Стоянов 1962: Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. София: Издателство на БАН, 1962, с. 557 – 597.

Стоянов 1978: Стоянов, М. Букви и книги. София: Наука и изкуство, 1978.

ФОЛКЛОРНИТЕ СБОРНИЦИ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК – ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ ОТ ОНОВА ВРЕМЕ

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
mitzkova@uni-plovdiv.bg; m_mitzkova@yahoo.com

FOLKLORE COLLECTIONS FROM THE 3RD QUARTER OF THE 19TH CENTURY – A SOURCE FOR STUDYING BULGARIAN DIALECTS FROM THE SAME TIME PERIOD

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The current research focuses on the folklore collections from the 3rd quarter of the 19th century and their role as one of the main sources for studying Bulgarian dialects from the same time interval. The scientific approach laid down in their compilation in view of classifying and arranging the available material according to certain criteria as well as the guiding principle of correct and accurate reflection of the speech features determine their high value regarded as a treasure-house of the Bulgarian folklore genius and Bulgarian folk speech.

Keywords: folklore collections, dialectological description, gathering of dialectological material, Bulgarian dialects from 19th century, history of Bulgarian dialectology

Повикът да се събере наедно пръснатият по всички краища български език, да се представи неговото богатство, но и неговото единство в многообразието, като се състави общобългарски „песенник“ [Кифалов 1842: 112], който да се издаде като „особенна книга“ [Екзарх 1853: 4], намира своята реализация през третата четвърт на XIX век. Това са десетилетията, в които дълго издирваните образци на българската народна словесност и създадените сборки започват да се отпечатват в отделни фолклорни сборници със „стари песни и проповеди, коя ся са сахранили правилно у говоримия днес в България език“ [Раковски 1857: 7]. Целящи да начертаят миналото на езика, което се е пренесло в настоящето на говоримия език, или да отбележат стойността на публикувания материал като народописание и народоописание, в което се отразява българският дух, тези сборници са извор за изучаване на българските диалекти от онова време.

Ценен опит – началото, което е дало повод на други наши книжовници за нови издирвания, разяснения и тълкувания на устната словесност не сама за себе си, а във връзка с условията на битовия и стопанския живот [Пенев 1977: 246], е съчинението на Г. С. Раковски „Показалец или ръководство, как са се изискват и издирят най стари чърти нашего бития, языка, народопокoления, старого ни правления, славного ни прошествия и проч. Чяст първа“, което той издава през 1859 г. в Одеса. В този фолклорен по своята същност сборник Раковски не само задава модела, по който да се водят неговите следовници при събирането и систематизирането на образци от българското народно творчество, но очертава и сюжета, по който да се разгадае българският код.

Създаден „да покажими народу си най стари чърти бития му, народпоколения, языка, правления, славного му прошествия и проч., как то и сам и наслов показва“ [Раковски 1859: III], сборникът цели да представи пред учения свят българската гледна точка „за такова важно предприятие“ [пак там], погледа отвътре към българското наследство и българския език. Но също така и да запознае чуждите езиковеди със старостта на българския език, с неизследваните и непознатите все още съкровища на българската традиционна култура и фолклорно богатство, защото „за много време, както више рекохми, от учения славинисти нито помян е било за Българи“ [Раковски 1857: 7].

Следвайки отъпканите пътеки, по които „тии учени постъпвали са обично в свои изискания“ [Раковски 1859: VIII], в предговора на „Показалеца“ Раковски представя първото систематично ръководство по българска етнография и фолклористика. В същото време то е и личното указание на книжовника как да се изследва домашната духовна и веществена култура, народното предание и народното минало чрез езика „или свойства, коих е говорил и говори един народ“ [Раковски 1859: IX]:

„Наш най голям и най верен източник е българский жив и говорим язык, кой твърде малка разлика има от Самъськритаго и Зендскаго языка, коих учений свят е мислил за мъртви язици!“ [Раковски 1859: X].

Именно фокусът върху езика на народните песни, приказки и умотворения, вниманието, което му се отделя като „важен предмет“ [Раковски 1858 (1880): VII], определя стойността на публикуваните материали. Макар „Показалецът“ на Раковски да е далеч от чисто диалектоложкия ракурс към говоримия език от онова време, той запазва и до днес значението си с богатството на записания фолклорен (диалектен в същността си) материал. Самият автор, не без определена гордост, нарича делото си принос „на ползу роду си“ [Раковски 1859: X] и извор за българското езикознание.

60-те години на XIX век са особено наситени с книжовни събития, които отразяват осъзнатата необходимост за събиране и изследване на българската говорима реч и на българската народна словесност. Това е времето, в което идеите и почините на предходните десетилетия придобиват ясна форма, материализират се в движение, зад чиято основна цел – да се запознае научната общност с българския характер, българската душевност и българския език „изотвътре“, от гледната точка на самите нас като носители и наследници на езиковото си минало – лежи стремежът за самовглеждане и самопознание, свързан с усещането за гордост, значимост и равнопоставеност с останалите славянски народи.

Трите големи фолклорни сборника, които излизат в това десетилетие – на Ст. Веркович, братя Миладинови и Л. Каравелов – са продукт тази тенденция. Създадени от книжовници, получили високо филологическо образование и запознати с достиженията на европейската славистика, тези трудове представят българската национална самобитност, своеобразието на българската традиционна култура и пъстротата на живия език. Научният подход, заложен при съставянето им, за класифициране и подреждане на наличния материал по определени критерии и водещият принцип за правилно и точно отразяване на говорните особености определят високата им стойност като „съкровищница на българския народопоетичен гений и българската народна реч“ [ИНБКЕ 1989: 207].

В този период академичното любопитството и интересът към българския език и българското културно наследство от страна на европейската славистика се задълбочават. За това особен принос има и

хърватският учен Стефан Веркович, в чиито изследвания, публикации и книги представянето на българския песенен фолклор, българския бит, българските традиции и народни обичаи и особеностите на българските говори се превръща в мисия, която той следва през целия си живот. На прага на десетилетието, през 1860 г., бъдещият следовник на романтическите концепции на Раковски за древното българско минало [Богданов 1991: 17] публикува в Белград сборника „Народне песме македонски бугара“. Погледът отвън, с който Веркович, уж чужденецът, изгражда и защитава българската гледна точка, представя „този славянски клон“ с „най-нещастната съдба“ [Веркович 1860, по Леков 1992: 205], но и високия му дух и способността му да оцелява въпреки тежките условия. С известно учудване и с дълбоко преклонение книжовникът отбелязва:

„Но въпреки това този селски народ и до днес е запазил своя език и своята славянска народност и го е съхранил през вековете такъв, какъвто му е завещан от прадедите като най-скъпоценно наследство“ [Веркович 1860; по Леков 1992: 205–206].

В националистичната „митология“ на Възраждането езикът е онзи жив извор, от който българите черпят сили, за да устояват на времето и да продължават да съществуват като народ. Воден от тази представа, Ст. Веркович защитава тезата, че езикът и традициите са твърдите и неизменни устои, които са поддържали и продължават да крепят единството, устойчивостта и вътрешната сила на „българските славяни“, населяващи Македония [Веркович 1860, по Леков 1992: 203]:

„Фактът, че този славянски народ и до днес не е изчезнал и не се е претопил в друга народност, може да се обясни единствено с това, че българинът е дълбоко предан на своя език и своите народни обичаи“ [Веркович 1860; по Леков 1992: 205–206].

Коментирайки събраните образци, Веркович оценява високо „тяхната поетическа красота и полет“ [Веркович 1860; по Леков 1992:

206] и нарича българите равни на останалите свои братя по богатство и изящество на народните си песни. Но освен фолклориста, у него проговаря и филологът, който вижда двуединството между народната словесност и нейния език – език „твърде богат с коренни славянски думи“ [Веркович 1860; по Леков 1992: 205], чиито местни говорни особености са запазили през времето чисти останките от Кирило-Методиевия език.

Особената важност на това негово разбиране прозира и в опита му да предаде „вярно езика на тези песни, така както са чути от устата на певиците и певците, без ни най-малки изменения“¹ [Веркович 1860; по Леков 1992: 207]. Именно през призмата на езика като пазител и носител на общото наследство и на живия език като възплъщение на Хердеровия дух на народа Веркович разглежда своя принос към науката и към славянската диалектология:

„Всички тези песни са интересни и важни за езикознанието заради чистия български език на македонското наречие, така и за археологията, историята и народописа, изобщо заради тяхното митологическо съдържание и значение за миналото и настоящето на народа“ [Веркович 1860; по Леков 1992: 207].

Същата философия на преклонение пред народния гений следват и братя Миладинови в своя сборник², отпечатан през 1861 г. в Загреб. В научната литература сборникът е оценяван като „забележителен паметник на българската фолклорна култура“, който заема важно място в развитието не само на българската, но и на

¹ Въпреки заявеното от Веркович намерение, основна слабост на сборника е неточността на предаване на формалните и езиковите особености на песните – срещат се сърбизми, на места са променени ритмиката и метриката [Енциклопедия 1997: 473].

² Книгата започва с посвещение към благодетеля на изданието – хърватския епископ Й. Щросмайер, и предговор, написани от К. Миладинов. Неслучайно тя завършва с кратък речник, предназначен за хърватските читатели. Както е известно, редакторската работа при подготовката на сборника принадлежи на К. Миладинов, а народните умотворения са събирани от Д. Миладинов, който като търговски служител и учител има възможността да пътува и да работи по различни места – Охрид, Драч, Струга, Кукуш, Битоля, Прилеп [Енциклопедия 1997: 120; Възрожденска интелигенция 1988: 412].

славянската фолклористика [Енциклопедия 1997: 120]. Наред с това, той е ценен извор за устната реч от средата на XIX век не само от западните, но и от източните краища на българското езиково землище. В началото на предговора на книгата К. Миладинов специално отбелязва, че от поместените песни „седмата от тях част се собрани од восточните, и другите от западните стърни, имено: От Панагюрище, София, Струмишко, Кукушко, Воденско, Костурско, Велешко, Дебарско, Прилепско, Охритско, Струшко и Битолско“ [Миладиновци 1861: III].

Всъщност предговорът представя не само фолклористичните възгледи на съставителите, но и филологическите им разбирания. Дори принципът на излагане и класифициране³ на образците съчетава тези две гледни точки към езиковите особености и съдържанието на песните:

„Това раделение по строга смисл не ѝе довардено. Од неколку песни сме избрали похарната. Еднакви песни се кладени едни пъти две или три, кога обете или трите по поднаречието или содержанието им се любопитни“ [Миладиновци 1861: VI].

Съобразявайки се с целите на такъв тип издания, в които е възприет научният метод говорните особености да се отбелязват възможно най-вярно и да се следват грижливо, К. и Д. Миладинови създават цяла система за фонетично записване, в чиято основа стои правилото за точното отразяване на „народното произношение“:

„Правопис употребихме по възможността найлесен и найсходен со произношението од словата“ [Миладиновци 1861: III].

³ Сборникът съдържа 660 песни, групирани в 12 дяла: „Самоливски, Църковни, Юначки, Овчарски, Жальовни, Смешни, Любовни, Свадбени, Лазарски и Жетварски [...], Овчарски [...] и „други стари“, во кои повике се представят да говорат дървата, птиците и други животни“ [Миладиновци 1861: VI].

За братя Миладинови вярното и точното отразяване на диалектните особености не е просто придържане към научните изисквания за създаване на подобни фолклорни сборници. В техните виждания живият език е естествен, природен, той трябва да се изследва и съхранява, защото в него се оглежда самата същност на живота, на вселената – това, което ни прави единствени и значими сред останалите народи:

„Народот наш в найголемата простота развил в себе си божевата умствена дарба; той чрез земледелието приближен до природата, живот в 'сакогашни сношения со неа, така да речиме, се разговорит со неа, се одушевяват от неа, и църпит тие богати изрекувения, кои така силно поражаваат нас со необикновената им хубавина и виразителност“
[Миладиновци 1861: VII].

От предговора на сборника прозира и патриотичната гордост от богатствата на българския песенен фолклор и на българския поетически гений, който трябва да бъде разкрит пред света, а и пред самите нас. За К. Миладинов народните песни са неугасващото свидетелство, че „народот ѝе 'секогашен и велик певец“ [Миладиновци 1861: VII], те са доказателство, че чрез тях той пази „свето своя език и своята националност, чиито особености тъй ясно са изразени в събраните песни“ [Пенев 1977: 532].

Идеята другите славяни да се запознаят по-отблизо с особеностите на нашия език и нашите народни песни, се превръща в основна мисия на сборника. Дори преди излизането му съставителите успяват да привлекат стотици спомоществователи от над 40 европейски града. Той получава висока оценка от съвременниците си и привлича вниманието на учените слависти и българисти, като още през 60 – 70-те години части от него са преведени на чешки и сръбски език [Енциклопедия 1997: 120].

На свой ред, тази цел води и Л. Каравелов при съставянето на неговите „Памятники народного быта болгар“, публикувани в Москва през същата 1861 г., в които са отпечатани 3000 пословици, народен календар, легенди, списък с лични имена. Сборникът неслучайно

излиза на руски език и е снабден с кратък българско-руски речник. Събирането и представянето пред очите на европейския научен свят на българската старина и многообразието на говоримия език, съхранено в българския фолклор, е дело, което в идейния контекст на времето си Каравелов осмисля като принос за развитието на славистиката и за напредъка на славянството. Започвайки книгата си с преглед на постигнатото преди него в „другите трудове, посветени на България и известни в Русия от 1829 до 1861“⁴ [Каравелов 1861: II], което за разгърнатата широта на неговата мисъл е недостатъчно, за да обрисова цялостното лице на българското културно и езиково наследство, копривщенският книжовник поставя тази амбициозна задача пред себе си:

„Ето почти всичко по-забележително, което досега е можело да сближи и запознае русите с техните родни братя, забравено зад Дунава, но от които някога руската земя получила и свещените книги, и просвещението. Когато започваме изданието „Памятники народного быта болгар“, ние сме готови според силите си да служим на славянското дело“⁵ [Каравелов 1861: II].

В книгата ясно може да се види зародишът на авторовата концепция, в основата на която лежи познаването и изучаването на живата езикова действителност и на миналото, запазено в паметта на българина чрез народното творчество:

„В съдържанието на „Паметниците“ ще влязат: баснени сказания (митове), предания, описания на различни обреди, легенди, песни, пословици и изобщо всичко, което може да служи като указание за древните народни вярвания“ [Каравелов 1861: II].

⁴ В своя предговор Каравелов отбелязва приноса на Венелин и на неговата книга „Древните и сегашните българи“ (1829) за „нравственото възраждане на българския народ“ [Каравелов 1861: II], говори за изследванията и изданията на Чертков, Срезневски, Безсонов, Хилфердинг на българско устно творчество и българска история, но също така споменава, че на руския читател са познати и сборниците на Раковски (1859) и Веркович (1860).

⁵ За целите на настоящата работа се възползвам от превода на Д. Леков на предговора към сборника. [Вж. Леков 1992: 222–224].

И докато в предговора на сборника тази идея все още е представена в бъдеще време, то десетина години по-късно, в прословутата статия „За езикът“ (1870), намерила място на страниците на букурещкия му вестник „Свобода“, Каравелов окончателно я оформя, развивайки тезата за връзката между език и народ и за песенния фолклор като огледало на българската душевност и духовност:

„В езикът, като в огледало, са види самият народ, с своите достойнства, с своите погрешки, с своето образование и понятия, с една дума, езикът и народните песни са копие, което изобразява самият народ и неговата история“ [Каравелов 1875: 128].

Сборникът представлява интерес и от още една гледна точка, в която може да се проследи развитието на Каравеловото схващане „да се пише с толкова букви, с колкото е потребно: нито с повече, нито с по-малко“ [Каравелов 1870: 128], влязло по-късно в основата на неговия правописен модел. Подчинявайки своите разбирания на идеята за точното отразяване на диалектните особености при събирането и публикуването на произведенията на народната словесност, в „Паметниците“ книжовникът предлага своя система за фонетично записване на говорния материал, която се основава на принципа „Пишем така, както говори народът, и запазваме всички местни отлики на езика“ [Каравелов 1861: IV]. Този негов опит може да се разглежда като един вид упражнение, стъпка на осъзнаване, която впоследствие ще доведе до окончателния вид на идеята му за българския книжовен правопис.

С благодарност към своите съмишленици и благодетели, както и към българите, които са му донесли материали за съставянето на сборника, преди да изложи бележките си за „правописанието, към което се придържа“ [Каравелов 1861: IV], Каравелов отправя емоционален призив към своите читатели с надеждата, „че няма да откажат своето братско участие и при издаването на следващите томове“, които всъщност така и не виждат бял свят:

„Нека всеки, който има присърце благото на народа, да допринесе, каквото може, каквото знае: за нас трябва да бъдат драгоценни всяка дума на народа, всяка черта на неговия бит“ [Каравелов 1861: IV].

Тази ревност към народното творчество и българския език известният писател, революционер и книжовник носи през целия си живот. В своята литературна и езикостроителна дейност до смъртта си той проявява нескрит интерес към произведенията на устната словесност „не като дилетант, но с разбиране каква цена имат изобщо народните творения на един народ за науката“ [Попстоилов 1918: 14].

Същите разбираня водят и В. Чолаков при съставянето на неговия „Български народен сборник“, който излиза от печатницата на Централното училище в Болград през 1872 г. В него Чолаков не само публикува събраните по време на обиколките си из българските краища⁶ „Български народни песни от всякакви старни, които могат да послушат за разработването на нашият език и даже за Историята Българска“ [Чолаков 1861: 768]. С тънкия усет на книжовник, който се опитва да вникне в същината на езика и неговите проявления, той коментира и анализира в своите бележки пъстротата на българските диалекти, отбелязва разликите в езиковите явления както между отделните „наречия“, така и между отделните диалектни особености и установената книжовноезикова нормативност [Мицкова 2017: 77]. И докато наблюдава и описва през очите на фолклориста „общия народен характер, народния общ живот, народия бит“ и обръща внимание на всичките „по видимо и най-противоречиви особености“ [Чолаков 1872: VIII], в своя „Български народен сборник“ Чолаков събира и „частностите“ [Чолаков 1872: XIV] на общия народен език. С проникателността на филолог, който успява да изобрази спецификите на разнolikата българска реч като различните проявления на едно цяло, той предпочита да не се включи във водещия за периода на разгърнато изграждане диспут за установяването на конкретните вече книжовноезикови и правописни норми на базата на определени, наложили се в практиката и осъзнавани като общобългарски говорни

⁶ По въпроса вж. [Шопов 1965: 278 – 282].

особености. Но в бележките и в коментарите си представя многообразието като богатство и важен материал за изследване от науката.

Фолклорните сборници от третата четвърт на XIX век са ценен извор за изучаването на българските диалекти от онова време. Но те са оценявани като важен принос за развитието на българската филологическо познание и познаването на българския език и неговите говори още от своите съвременници. Това мнение е изказано от Л. Каравелов в една негова статия от 1875 г., посветена специално на темата. В нея той излага своите размисли за мястото на сборниците в движението на филологическите идеи и осъществените намерения за събиране на богатствата на устната словесност и на „местните наречия и отделните думи“ в тяхната „естествена красота“ [Каравелов 1875: 159]. В своята критика той дава висока оценка на „драгоценният сборник на братия Миладинови“ [пак там] и сборниците на Веркович и Чолаков, но освен добрите им страни, не пропуска да подчертае и техните пропуски – не като нападки, а като езикови бележки и препоръки за бъдещи събирачи и съставители:

„В сборникът на братия Миладиновци ние намираме един малак недостатък, т. е. в оние песни, които ме са биле дадени от някои си Панагюрци и Коприщенци, братия Миладиновци са направили някои важни погрешки, а особено в езикът. И сичко са види, че тие, като македонски българи, не са могли да разберат някои места в гореказанните песни и „изменили са ги“ по своето наречие. У Верковича недостатъците са малко по-големи. Като сърбохърватин, Веркович не е можел да вникне както трябва в тънкостите на българският език, и ние намираме в сборникът му множество сърбизми. (...) Сборникът на Чолакова заслужва голяма похвала, освен някои маловажни недостатъци, за които ние мислиме да поговорим след време на друго място“⁷ [Каравелов 1870: 159 – 160].

⁷ Запознат с начинанието на Чолаков, още през 1870 г. на страниците на в. „Свобода“ Каравелов изказва своето положително отношение към предстоящия сборник с пожеланието за „добър успех на това важно за българският народ предприятие“

Източници

Екзарх 1853: Екзарх, Ал. От редакцията. // *Цариградски вестник*, 21.11.1853, № 148, с. 4.

Каравелов 1861: Каравелов, Л. Памятники народного быта болгар, издаваемые Любеном Каравеловым. Книга первая. Москва: В типографии К. Андерса, у Тверских ворот № 27, 1861.

Каравелов 1870: Каравелов, Л. За езикът. // *Свобода*, I, № 16, 19.02.1870, с. 128.

Каравелов 1870а: Каравелов, Л. Книжевни известия. // *Свобода*, I, № 4, 4.01.1870, с. 71.

Каравелов 1872: Каравелов, Л. Книжевност. // *Свобода*, II, № 51, 3.06.1872, с. 413.

Каравелов 1875: Каравелов, Л. Книжевност. – В: Знание. Издание за наука и литература, I, № 10, 31.05.1875, с. 159–160.

Кифалов 1842: Кифалов, М. Заради възрождение новой болгарской словесности или науки. С притуряние няколко песней и истории заради полу-славяне или румуне (молдо-власти), и некоих достопамятств и мудрих изречении/ Сочинение или книжица рускаго историописателя Венелина. Москва, 1838; превел губернский секретар М. Кифалов тетевенец. Букурещ: Напечатана у Йосифа Копайнига сос букви Питаря К. Пенковича, 1842.

Миладиновци 1861: Български народни песни собрани од братья Миладиновци Димитрия и Константина и издани од Константина Въ Загреб В книгопечатница-та на А. Якича. Загреб: Печатница на А. Якича, 1861.

Раковски 1857: Раковски, Г. С. Понятие о болгарском языке. // *Дунавский лебед*. Любословный български народен лист за наука и забава, Нови Сад, 1857, с. 1 – 7.

Раковски 1858 (1880): Раковски, Г. С. Ключ болгарского языка. От Г. С. Раковского. Написан в Букурещ, 1865. Започнат же в Одеса 1858. Издава гу Киро Стоянов, премяникът на Раковски. Одеса. Печатано в типографии г. Ульриха, Красный переулок, дом № 3, 1880

Раковски 1859: Раковски, Г. С. Показалец или ръководство, как да са изискват и издирят най стари чърти нашего бития, языка, народопокновения, старого ни правления, славного ни прошествия и проч. От Г. С. Раковского. Част първа. Одеса. В типографии П. Францова. 1859.

Чолаков 1861: Чолаков, В. Загреб (Аграмъ). 1861 год. Януарія 17-ий. // *България*, II, № 102, 1/13.03.1861, с. 767 – 768.

Чолаков 1872: Чолаков, В. Българский народенъ сборникъ. Собранъ, нареденъ и издаденъ от Василия Чолакова. Част I. Болград: Печатницата на Централното училище, 1872.

[Каравелов 1870а: 71]. През 1872 г., веднага след излизането на сборника, в бр. 51 на вестника помества подробна рецензия, в която, въпреки че има забележки относно публикуваните последици и отправя известна критика към Чолаков заради забелязаната непоследователност при фонетичното отразяване на някои говорни особености, „ръкомандува“ книгата, като казва: „Нашата книжевност са обогати още с един етнографически сборник“ [Каравелов 1872: 413].

Цитирана литература

Богданов 1991: Богданов, И. Веда Словена и нашето време. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Възрожденска интелигенция 1988: Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съставители Н. Генчев, Кр. Даскалова. София: ДИ Д-р Петър Берон, 1988.

Енциклопедия 1997: Енциклопедия на българската възрожденска литература. Отговорен редактор проф. Иван Радев. Велико Търново: Абагар, 1997.

ИНБКЕ 1989: История на новобългарския книжовен език. Отг. редактори Ел. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков, София: Издателство на БАН, 1989.

Леков 1992: Леков, Д. Родолюбивий и благоразумний народе болгарский. Възрожденски преговори. Книга първа 1806 – 1865. София: УИ Св. Кл. Охридски, 1992.

Мицкова 2017: Мицкова, М. Книжовната дейност на Васил Чолаков в контекста на диалектоложките проучвания през Възраждането. – В: Научни трудове на Пловдивския университет. Филология, Т. 54, Кн. 1, Сб. А, 2016, Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2017.

Пенев 1977: Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 3. Под ред. на акад. Пантелей Зарев и Иван Сарандев. София: Български писател, 1977.

Попстоилов 1918: Попстоилов, Ант. Показалец на печатаните през XIX век български народни песни. Част II. 1861 – 1878. София: Царска придворна печатница, 1918.

Шопов 1965: Шопов, П. Васил Д. Чолаков (Бележки за живота и дейността му с оглед на работата му като фолклорист и етнолог). – В: Известия на Етнографския институт и музей, Т. VIII, 1965, с. 263–292.

КРИМСКИ СЕЛИЩА С БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ В СВЕТЛИНАТА НА ЕЗИКОВАТА АРХЕОЛОГИЯ: АРМЯНСК, ЕВПАТОРИЯ, ЖЕЛЯБОВКА, КЕРЧ, ФЕОДОСИЯ

Марияна Парзулова
Университет "Проф. д-р Асен Златаров"
mparzulova@yahoo.com

CRIMEAN SETTLEMENTS WITH BULGARIAN POPULATION IN THE LIGHT OF LINGUISTIC ARCHAEOLOGY: ARMYANSK, EVPATORIA, ZHELYABOVKA, KERCH, FEODOSIA

Mariyana Parzulova
University Prof. d-r Assen Zlatarov

Abstract: In the present work, the Crimean settlements of Armyansk, Evpatoria, Zhelyabovka, Kerch and Feodosia are described by using the methods of linguistic archeology. Today, there are living Bulgarians, who are descendants of settlers from the Bulgarian lands in the 19th century. The paper has made an attempt to restore the history of these settlements through the means of language.

Keywords: Crimean peninsula, linguistic archaeology, Bulgarians, onomies

На територията на Кримския полуостров има селища, в които днес живеят българи, които са потомци на преселници от Османската империя през XIX в. В настоящата работа чрез методите на езиковата археология ще бъдат описани пет от тях: Армянск, Евпатория, Желябовка, Керч и Феодосия.

Терминът „езикова археология“ е въведен сравнително късно в българската езиковедска терминология във връзка с конструирането и отделянето на едноименната лингвистична дисциплина като раздел на ономастиката. Научната дисциплина „езикова археология“ в българската лингвистика е разработена от Т. Балкански [вж. повече при Парзулова 2013: 145–149]. Тя се базира на основния принцип, залегнал в трудовете на осетинския иранист В. Абаев: „От историята на езика към историята на обществото!“ [Абаев 1967: 18]. Езиковата археология възстановява историята както на езика, така и на обществото, по специфична фактология, записана в петрифицираните езикови форми, били те ономи или оними.

В езика, по-конкретно в лексиката и фразеологията, са регистрирани различни факти от развитието на историята на езика и на историята на обществото. Езиковата археология разчита тези факти по специфична методика, която се основава на:

- безизключителността на историческите фонетични закони;
- на историческата интерференция между контактуващите езици;
- на екстралингвистичната информация у носители на езика на съседни.

Основната цел на българската езикова археология е да допише българската история по данни на езика в онези нейни моменти, за които липсват исторически документи. В този аспект е разработена и тази работа.

При описанието на селищата са използвани следните ономастични термини: **топоним** (географско название), **катоиконим** (жителско име), **етноним** (название на етническа група), **антропоним** (име на лице), **ойконим** (име на селище), **ороним** (име за издатина от земната повърхност – планина, хълм, плато и т.н.), **кастелоним** (име на крепостно съоръжение), **хидроним** (име на воден обект), **агроним** (име на нива, земя и т.н.), **гефуроним** (име на мост), **школоним** (име на училище), **мемоароним** (име на паметник, паметна плоча), **астроним** (име на звезда), **еортоним** (име на празник), **дромоним** (име на път), **ергоним** (име на организация от хора; дружество) и др. [Подолска 1978].

Всеки един от типовете оними носи съществена информация, която се разчита от ономастическия анализ. Онимията, т.е. съвкупността от собствените имена на едно населено място, дава представа за историята му, за неговите жители, за техния етнически състав, за езика и типа говор, за живота им. С други думи, онимията е езиковоархеологически извор за възстановяване на историята на всяко селище и на народите, които са го населявали.

Ономастичният материал е ексцерпиран от различни енциклопедически и статистически справочници, от пътеводители, от описания, направени от пътешественици, от теренно проучване на авторката чрез анкетиране на местни жители през 2006 г. Допълнение

към информацията е направено през настоящата година. Онимите се изписват така, както присъстват в упоменатите източници – на руски език или както са произнесени от информаторите. Някои от имената са само посочени, без да се съпровождат с анализ и допълнителни разяснения, тъй като за тях не е открита повече информация. За всяко селище има кратка географска и историческа справка. Навсякъде са упоменати информаторът и библиографията, която е ползвана.

Преди това е важно да се кажат няколко думи за българите в Крим.

Преселването на българите в Крим е по време на турското робство и се осъществява на два етапа. Според статистиките на някогашната Руска империя, първият етап е в периода 1801–1804 г., когато се изселват българи от Странджа (от селата Мързево, Граматиково и Стоилово), Бургаско. Те са пътували по море до Одеса, а от там са заселени в Крим – в колонии Стари Крим, Кишлав и Балта Чокрак. Вторият етап на масовото преселване на българи на полуострова се свързва с жители на 32 села от Видинско, Белоградчишко и Ломско, като голяма роля в това имат руските консулства по българските земи, чиято политика е била да се преселват българи, които са „единоверци и ще донесат полза на руското правителство”. Тази група българи, наречена *видински българи*, пристигнали по море в Одеса, са били разквартировани в български и в немски колонии в домовете на местни жители [Носкова 2002: 40].

През 20-те години на XX в. българите живеят в седем града и 26 района [Крим 1988: 70–72]. През 1939 г. те са наброявали 15353 души, което е представлявало 1,4% от населението на Крим. Най-голям е бил броят им във Феодосия – 2862 [Крим 1988: 69–71].

След юни 1944 г. на Кримския полуостров не е имало българи. Те са били изселени в периода от 24 до 27 юни 1944 г. от Й. В. Сталин в различни републики на СССР (Казахска, Таджикска, Узбекска, Башкирска, Киргизка и др.), тъй като са били обявени за „врагове на народа”, когато България става съюзник на хитлеристка Германия [Шапошников 1999: 119]. На полуострова са останали само тези българи, които по различни причини преди това са били записани като

„руснаци” [за преселването на българите в Крим и депортацията им вж. повече при Парзулова 2011: 100–123].

Началото на завръщането на българите на полуострова е поставено след смъртта на Й. В. Сталин през 1956 г., а по-активно е след обявяването на независимостта на Украйна през 1991 г. Днес кримските българи отново живеят в границите на Русия след анексирането на Крим през 2014 г.

Както бе упоменато по-горе, тук ще бъдат описани пет от селищата с днешно българско население, намиращи се на територията на Кримския полуостров, по данни на езика. Селищата са въведени по азбучен ред на техните названия.

АРМЯНСК

Селище с днешно българско население.

География. Селище от градски тип, разположено е на Перекопския пролив. Намира се на разстояние 20 км от районния център. Има ж. п. гара на линията Херсон – Джанкой [История 1974: 364].

Население – 16, 4 хил. души. Не притежавам статистика за българите.

История. Възникването на *Армянск* е свързано с основаването на град Перекоп, който е имал важно стратегическо и търговско значение като единствен пункт по суша между Кримския полуостров и материка. Точната дата на основаването на града не е известна. Упоменаването на селището е във връзка с *Тафгрос (Перекоп)*, който е разположен в най-тесната част на пролива, според сведения в писмени документи от I в. През 1730 г. това селище е било назовано *Армянский Базар* (на рус.). То е станало център за събиране на овце, вълна и сол. В края на XVIII в. е наброявал 1190 жители, голяма част от които се занимавали с търговия, а даже и с добив и транспорт на сол [вж. повече в История 1974: 364 и сл.].

Липсва информация за първото заселване на българи там. Знае се само, че сега в Армянск живеят българи, които са обединени в дружество с председател *Александър Михайлович Крясков*.

Ойконимия:

- *Арм'янский базар* – в руските документи име на *Ени* : *Яни* базар след 1730 г.;

- *Енй базар* : *Енй пазар* – кр. татар. име на Армянск. Срв. кр. татар. *Ени базар* : *Ени пазар* ‘нов пазар’ [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 155];

- *Янй базар* – от татар. ‘нов пазар’ [Кондараки 1875: 17]; народната етимология обяснява с наличието на *арменци* като търговци, което едва ли е така. Татарите са наричали селището апелативно *Гермен* с гортанно *г*, което русите чуват като *Ермин*, рус. *ярмяне*. Всъщност татарите са казвали на селището си *Гермён* ‘градъ’, така, както жителите наричат всеки свой град, срв. геогр. термин *кермен* ‘град’;

- *Арм'янск* – ново руско име на града, което субстантивира със –ск: *Армянски базар* // по същество *Армянский базар* и *Армянск* са и м е н а - п р и з р а ц и по отношение на оригинала *Гермен*.

Хидронимия:

- *Каркинйтский залив* – обширен залив, отделящ Кримския полуостров от СЗ от материка [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 64].

ДИ: *Каркинйтский залив*, *Карсинйт*, *Тарханский залив*, *Голфоди Негрополи*, *Тамираки*, *Некротила*, *Олу Денгисй*.

ДИ: *Каркинйтский залив*, срв. *Каркинитида*, гр. град в Херсонес Таврически; срв. гр. *каркинион* ‘малък рак’.

Карсинйт – ДИ на Керкинитския залив. И. Л. Белянски и др. [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 64] неточно поставят името като етимологически дублет на Керкinitида. По-скоро булгарски или тюркски вариант на *Херсонес* (Кримски).

Тарханский залив – така се назовава, защото е ограничен от юг от *Тарханкутския полуостров*. И. Л. Белянски и др. свързват с *Тарханкутския полуостров* [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 64]. Тогава името щеше да бъде *Тарханкий залив*. Следователно, по *Е тархан* на много народи. Племя *тархан* са имали и *булгарите*, сега и *башикирите*. Характерно е, че в името от по-старо **Тархан лиман* се

пази етнонимът на българите *тархан*, защото при туркмените пригласява в *дархан* [Лезина, Суперанска 1994: 366].

Голфо ди Негрополи, Некропила – итал. *голфо* ‘залив’; от гр. *некропили* ‘мъртъв проход’, по изоставения канал, съединяващ в древността Каркинитския залив с Азовско море. И. Л. Белянски и др. обясняват с гр. *некрополи* ‘мъртъв’ и итал. от генуезкото *голфо* ‘залив’ [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 65]. Обяснението не е ономастично. Точното би било ‘залив до Некропола’.

Олу Денгис – ДИ на Каркенинския залив. Името е от тюрк. *улу денгиз* ‘голямо море’ [Белянски, Лезина, Суперанска 1998: 64].

Топонимия:

- *Гагът мейдан* – местност между Армянск и Перекоп; свързва се с кр. татар. *мейдан* ‘мекдан, празно място’ и Е *кака (т)* на казахи [Лезина, Суперанска 1994: 201].

- *Перекопский вал* – С от Армянск, в най-тесната част на пролива; простира се от Каркинитския залив до Сиваша [Морженков 2005: 108]. Старинен запущен вал, чието българско или татарско име тук не е регистрирано. По ойконим *Перекоп*.

- *Уз хър* – местност; името е без характеристика при В. Х. Кондараки [Кондараки 1875: 17]. Може би се свързва с Е *уз(и)*. Този народ после влиза в състава на българската народност, срв. *Уз (и)* ‘вилает в българските земи’.

Кастелоним:

- *Ор капу* – турска крепост, служила е за врата на Крим. Това е бил единственият път, по който е можело да се влезе в Крим. През 1771 г. е била завзета от руските войски под командването на ген. Дългоруков и е била разрушена, а по-късно отново възстановена [Морженков 2005: 108]. По името на тази крепост татарите са нарекли и града *Ор калеси*, днес *Перекоп*, по кр. татар. *ор* ‘вал, ров’, букв. ‘врата на вала’ [Бушаков 2003: 121].

Дромоним:

- *Автомодорога Кахдовка-Симферопол* – пътят преминава през селището.

Ергоним:

- *Общество болгар* – местно дружество на българите [Кр. д-во 2004: 20].

Мемоаронимия :

- *Паметник на братской могиле вдинов (771 человек), отдавших жизнь в боях за освобождение Армянска и Перекдона в годы Великой отечественной войны* – построен в 1946 г. [История 1974: 364].

- *Паметник краснофлотцам* – на мястото, където са разстреляни седем моряци от белогвардейците през 1919 г. – улица Школьная [История 1974: 364].

ЕВПАТОРИЯ

Селище с днешно българско население.

География – градът се намира на брега на Каламитския залив, на 78 км от Симферопол. Има ж. п. гара и пристанище на Черно море [История 1974: 260].

Население – 108 хиляди жители [Ковтун, Степаненко 1990: 138].

Катойконимия: *евпаторийци; евпаториец; евпаторийка.*

История. В края на VI – началото на V в. до н. е. по време на гръцката колонизация тук възниква античният град *Керкинитиди*. Първите писмени сведения за него принадлежат на Хекатей Милетски, а по-късно за него споменават Херодот, Птоломей, Ариан. В края на XV в. на мястото на древната Керкентиди турците основали град-крепост *Гезлев* (в руски документи – *Козлов*). През XVII – XVIII в. е бил един от най-значимите градове на Кримското ханство.

С присъединяването на Крим към Русия (1783 г.) *Гезлев* е бил преименуван на *Евпатория* (1784 г.), а Гезлевското каймаканство е преобразувано в Евпаторийски уезд.

От 1788 г. чрез пристанището на Евпатория в продължение на пет години се разрешавал превоз на стоки, без да се плаща мито, а през 1798 г. на града, на неговите жители, на прииждащите чужденци са предоставяни редица привилегии: на преселниците се е давала земя за застрояване, разрешавало се е да търгуват в града, да строят фабрики и

т.н. Чужденците се освобождавали от служене в армията. През 1825 г. на гърците и пришълците от Анадола, които не са били записани в търговската гилдия, е била разрешена безмитна търговия, а на еснафите – да откриват заведения за кафета и бани [вж. повече в История 1974: 260–262].

Българи се заселват в Евпатория през май 1861 г. Те са пристигнали по море от Одеса [Носкова 2002: 39]. Броят на българите през 1939 г. в Евпатория е бил 72, а в Евпаторийски район – 20 [Крим 1988: 70–71].

Ойконимия:

- **Гѐзлев** – тур. крепост (рус. *Козлов*). Съществуват няколко версии за това название. Според едни, нар. етим. означава ‘цел към дома’ или ‘насочвай се към сградата’, което обяснява това наименование като съвет за идващите от морето да се насочват към сградите, към зданията. Според други, названието произхожда от думите: *гезли-вели*, т.е. ‘скрит или таен светия’. Трети – от думата *гъоз юва*, т.е. ‘очите на гнездото’, а четвърти образуват от “развалената” турска дума *хъз ев*, означаваща ‘дом на девицата’, станало вследствие на това, че някакъв паша похитил прекрасна девица и за да я запази, я затворил в нарочно създаден замък, наречен „дом на девицата” [Кондараки 1875: 2];

- всъщност от начално турско *güzel ev* ‘красив дом’, срв. едно от оригиналните имена *Гъозльов*, рус. *Гѐзлѐв* [Никонов 1966: 133];

- **Евпатѐрия** – в 1784 г. по името на *Евпатор Диофант* (владетел на Понтийското царство през 132 – 63 г. до н. е.) [Кондараки 1875: 25]. Така е при В. Никонов [Никонов 1966: 133], срв. гр. *εὐπατῶρ* ‘роден от знатен’ [по Бушаков 2003: 64], често в Крим;

- **Керкинтѐда** – гръцки град в края на IV – началото на V в. до н. е.;

В едни източници фигурира като *Коронѐтис* или *Киркѐнта* [Семьонов-Тян-Шански 1910: 685], а в др. източници – като *Каркинтѐта* [Кондараки 1875: 20-23] от *καρκίνος* – гр. ‘рак, морски рак’; ЛИ *Καρκίνος* – античното селище *Καρκινίτις, -ίδος* [Бушаков 2003: 65]. Според В. Никонов [Никонов 1966: 18] е от *Е керкети*;

- **Киркинѝта** е някогашен град, който се е намирал в околностите на Евпатория, на 3 версти от Евпатория, в блатото Юртлук у Айрчинския лиман. Като град е изчезнал преди появата на татарите [Семьонов-Тян-Шански 1910: 685];

- **Кѝзлов** – руски паронимен деформатив по ФИ *Козлов на Гьозлев* [вж. и при Никонов 1966: 133].

Антропонимия: *Аврамѝдис, Аврамѝдис-Перѝнкова, Арнаѝтова, Базѝрова, Божѝнов, Бѝндарева, Блезнякѝв, Букарѝв, Горбоѝнко, Днелѝва, Дженжѝра-Гайнѝва, Зонѝва, Ивѝнов, Илѝев, Карагѝца, Каракѝшев, Лихтѝнко-Найдѝнова, Маргѝцкиѝ, Панѝв, Пѝшев, Поесѝцкиѝ, Селивѝрстова-Панѝва, Тѝнчева, Соколѝва, Стѝнчев, Угарѝва, Фѝдорова, Фастѝвец.*

Ергоним:

- *Евпаторѝйское ѝбщество болгѝр „Извор”* (1995 г.)

Информатор: *Мария Трофимовна Лихтенко (Найденова).*

ЖЕЛЯБОВКА

География: *Желябовка* е село, център на селски съвет. Разположено е на бреговете на р. Большая Карасовка, на 6 км от районния център и от ж.п. гара Нижнегорская. На километър от селото минава големият път Симферопол-Нижнегорск [История 1974: 410].

Населението е 2740 души [История 1974: 410].

История. До присъединението на Крим към Русия на територията на сегашното село е съществувало малко татарско селце *Орус Коджа (Урус Коджа)*. То е влизало в състава на Карасубазарското каймаканство. През 1816 г. е наброявало 22 двора.

След Кримската война голяма част от татарското население е емигрирало в Турция, респективно в България. Околните земи са били дадени на участниците във войната – на помещика Андрей Нелидов и на морските офицери – братя Соичи. Започнали да се заселват селяни от вътрешните губернии на Русия. Квартал, махала на това село става българското селище *Чая*.

Българите се заселвали на левия бряг на Биюк Карасу в периода 1861 – 1864 г., като основали малко селище – *Чая*, което, разраствайки се, постепенно се е сляло с Орус Коджа. Обединеният населен пункт се

е назовавал *Чая*. След двадесет години то е било преименувано в *Андреевка*, а през 1925 г. – в *Желябовка* [История 1974: 410–414].

Днес има дружество на българите в с. Желябовка с председател Татьяна Ивановна Пиронко.

Ойконимия:

- *Андреевка* – названието (1884 г.) е по името на помещика Андрей Нелидов, който е притежавал голяма част от земите на територията на днешното село. Селището е възникнало в резултат на обединението на с. *Орус Коджа* и с. *Чая* (*основано от българи през 1861 – 1864 г.*). Било е окръжен център (рус. волостной центр) [История 1974: 413];

- *Жел`ябовка* (от 1925 г.) по името на *А. И. Желябов*, жител на селото, червеноармеец, убит в 1919 г. от белогвардейците (административно име) [История 1974: 410];

- *Орұс Коджа* или *Урұс Коджа* – кр. татар. *Urus~Rus* ‘руски’ и *коджа* – кр. татар. *qosa, kosa* ‘човек, дружина; стар; голям’. Възниква като малко татарско село до присъединяването на Крим към Русия, като се е числяло към Насъвския кадилак на Карасубазарското каймаканство [Бушаков 2003: 134; 155].

Антропонимия: *Гажев, Дучев, Найдёнов* (до 1944 г.), *Пиронко, Степанов, Урумбегликов, Чёбишев, Чёндев, Чипринови, Шеврикуко*.

Ороним:

Планина: *Опук* – руини от античния град Кимерик.

Хидронимия:

- *Большая Карасёвка* (рус.) – калка от татар. *Биук Карасу* ‘голяма черна река’.

- *Александров геран* – кладенецът на Александър.

- *Арининия геран* – кладенецът на Арина.

- *Настеф геран* – кладенецът на Настьо.

Кладенците са били на различни места в селото до 1944 г.

Агронимия:

- *Зельднъй хутор* – някогашна градина с много плодове.

- *Лозето на д`ядо Иван*.

- *Кирильчките лоз`я*.

На руски също са назовавали лозята – *виногра̀дник*
Найдьонових, виногра̀дник Чипри́нових.

Гефуронимия:

- *Кладка на совхòза* – мост за хора от совхоза.
- *Мост на Ешкйнè* – живели са татари в малко селище.
- *Мост через р`яката Карасу́* – дървен мост.
- *Чеёнски мост* – на 12 км от Чая (дървен мост) по Сели Чая.

Дромоним:

автoдoрòгa Симфeрòпoль – Нижнeгòрский

Астронимия:

Звезди: *Гол`ямата мèчка, Мèлката мèчка.*

Информатор: *Анна Александровна Чебишева.*

КЕРЧ

Селище със старо и ново българско население.

География – градът е разположен на изток в Керченския полуостров, на 210 км от Симферопол. Важно пристанище на Черно и Азовско море, крупен железопътен възел [История 1974: 280].

Територия – 107,63 ха [Ковтун, Степаненко 1990: 139].

Население – 174 хиляди жители.

Етнонимия: *руснаци, украинци, белоруси, арменци, татари, българи, гърци, чехи.*

Катойконимия: *керчàнци: кèрчeнeц, керчàнка.*

История. В VI в. до н. е. на склона в подножието на планината е основан населен пункт *Пантикапей* от преселници от Милет. От първата четвърт на VI в. до н. е. е сечал собствени монети. *Пантикапей* е столица на Боспорската робовладелска държава. Той е бил най-крупният занаятчийски и търговски център на Северното Причерноморие. Известно време са го назовавали *Боспор*. Българският вариант е *Босфор*. През VI в. става византийска крепост.

Руските исторически варианти на името са: *Корчевъ* (X – XII в.) и *Кръчъвъ* (XII – XVIII в.). По време на Кримското ханство – малко татарско градче.

През 1897 г. в Керч са живели представители на 21 националности и градът е наброявал 33347 жители [История 1974: 280].

За българи, пристигнали в Керч в периода 1828 – 1834 г., споменава И. Мешчерюк [Мешчерюк 1965: 93]. Други сведения за българите няма. Век по-късно – през 1939 г., броят на българите, живеещи в Керч, е бил 289 [Крим 1988: 70].

В Керч има българско дружество, което се нарича *Хоро*, чийто председател е Зоя Ф. Позняк. То е основано преди повече от десет години. Влиза в републиканското дружество на депортираните българи „Братя Стоянови“. Дружество *Хоро* е известно със своята дейност в града. То провежда редица мероприятия, свързани с българските празници и обичаи. На много от техните тържества присъстват представители на различни националности, живеещи в града. Така напр. *Баба Марта*, по думите на Зоя Позняк, се отбелязва съвместно с дванайсет национални дружества в града. През 2003 г. кметът на града О. В. Осадчий е връчил на д-во „Хоро“ медал за активна културно-просветна работа и огромна торта, символизираща дружбата на всички народи. В Керч има и друго българско дружество, с което не успях да осъществя никаква връзка, както и да запиша ергонимията.

Ойконимия:

-**Боспор** – византийско име на града – гр. *βόσπορος* 'брод за преминаване на бикове', срв: *Κίττιερίος*, *βόσπορος* за Керченския пролив и *θρακίος βόσπορος* за Босфора, витамански език за генуезци *vosporo* [Бушаков 2003: 62];

- **Кръчев, Кърчевъ** – в руски летопис от 1068 г. В руската ономастика се допуска, че е калка на историческо име със значение *къркъ* 'гърло'; явно русите са предали име, което са чули от булгарите, после от хазари. Деформатив на булгарски или хазарски етноним *кърча*: *карча*, срв: *карча* при казахите [Лезина, Суперанска 1994: 224];

- **Пантикопѐм** – столица на Босфорската робовладелска държава; основана е 480 години преди н. е. от малоазийски гърци. В. А. Бушаков [Бушаков 2003: 60] го обяснява с гр. *Παντίκαππη* 'рибен път'; иран. *panthi* 'път' и *kapa* 'риба' (VI в. до н. е.). За В. Никонов

вторият компонент е неясен. Тук има и друга етимология: иран. *панта* ‘път и *ап* ‘вода’ [Никонов 1966: 296];

- **Чёркио** – така генуезците са назовавали града през XIV – XV в. – от итал. *cerchio* ‘кръг, окръжност’.

Антропонимия: *Арабаджиева, Арнаутов, Бастанжиева, Бойчева, Върбова, Георгиев, Гор`яева (Гаджиева), Груева, Димитрова, Димов, Дучева, Кехаева, Крижанова (Шеврикѹко), Нешев, Николова (Гажева), Паничев, Пеев, Радев, Радѹлов, Тодорачко, Тричев, Ургачев, Чебанова, Чебишева, Чендева, Шимов, Янакова.*

Школоним:

Керченская воскресная школа – Керченското неделно училище, в което се изучава български език (открито в 1995 г.), учител Анна Бодягина [вж. Кримско д-во 2004: 10].

Ергоним:

Болгарская община Хорѹ – дружество на българите в Керч.

Еортоним:

Баба Марта – етноразличителен празник на българите.

Информатор: *Зоя Позняк.*

ФЕОДОСИЯ

Селище с някогашни и сегашни българи.

География. Градът е разположен в югоизточната част на Крим. Намира се на брега на Феодосийския залив, на 116 км от областния център. От юг и от запад е заобиколен с възвишението Тепе Оба, на североизток се простира степ. Пристанище е на Черно море [История 1974: 482].

Население – 84,3 хил. жители [Ковтун, Степаненко 1990: 142].

Катойконимия: *феодосийци: фео̀досиѹец, фео̀досиѹка.*

Етнонимия: *руснаци, украинци, татари, гърци, българи, арменци, немци, караими.*

История. Градът е основан в VI в. до н. е. от преселници от малоазийския град Милет на мястото на съществуващо селище. Отначало Феодосия е била неголяма колония, но скоро се е превърнала

в типичен гръцки полис (град-държава). Водила е оживена търговия с Мала Азия и Гърция, особено с Атина [История 1974: 482].

По-важните дати в историята на града са: през 1239 г. влиза в състава на Златната Орда; през 1745 г. е окупиран от Турция; от 1783 г. влиза в състава на Русия; от 70-80-те години на XIII в. до 1783 г. е известен с името *Кафа*. Бил е важно пристанище на генуезците. Утвърден е като град през 1787 г. [Ковтун, Степаненко 1990: 142].

Българи са пристигнали на феодосийското пристанище още в периода на руско-турската война от 1828 – 1834 г. Не разполагам със сведения дали някои от тях са живели във Феодосия. Известно е само, че във Феодосийски уезд са живели най-много българи в края на XIX в. Според преброяването от 1897 г.: от общ брой на населението (руснаци, татари, немци, гърци, евреи, арменци, българи) – 115 858 души в този уезд, българите са били 5 840 души [Тройницки, ред. 1905: 23–24], а през 1939 г. – 2862 души [Крим 1988: 71].

Днес във Феодосия има дружество на българите, чийто председател е Александра Демяновна Бокариус (Мавродиева). Членовете на дружеството често се събират в дома на г-жа А. Бокариус, за да отбележат българските празници.

Ойконимия:

- *Арда̀ абад̀*, *Арда̀ бда̀* е името на града в скитско време. Иранско име с II част *абад* ‘град’ [вж. и при Никонов 1966: 442];

- *Ка̀фа* – назован от генуезците. При някои изследователи се среща в латинска транскрипция *Gaffa*. За първи път *Кафа* се упоменава от византийския писател Константин Багрянородни (913 – 959 г.) в повествованията му за произшествията през IV в. от н. е. [Лихотворик 2004: 9–10]. В. А. Бушаков свързва името с осетинското *kaef* ‘риба’ [Бушаков 2003: 42];

- *Кѐфа* – назован от турците по сходство с името *Кяфѝр* или *Ки́афир*, т.е. в рус. ‘поганый’, бълг. ‘неверник, този, който не е мюсюлманин’ (рус. ‘мръсен, нечист, отровен’) [Кондараки 1875: 131–139];

- *Кучу̀к Стамбу̀л* – от тур. ‘Малък Константинопол’, назоваван от татарите и турците [Кондараки 1875: ч.14, 106]. Така са го наричали до присъединяването на Крим към Русия, след което отново градът

възвръща името си *Феодосия*. Прилича на българско име, срв.: множеството *Кючук стамбул* като дигнитоними на бълг. селища;

- **Феодосия** – по името на император *Феодосий*, който е възобновил града, разрушен от тавро-скитите; всъщност е основан с това име от колонисти от Милет в VI в. до н. е. по гр. ЛИ *θεοδοσίος* ‘роден от бога’ [Никонов 1966: 442]. Вж. у В. А. Бушаков: *Феодосия* (*θεωνδοσία*, *θευνδοσία*), средновековното название – *Καράς* [Бушаков 2003: 42].

Антропонимия: *Бокариус* (*Мавродиева*), *Григораш* (*Кустадинчева*), *Зеленин*, *Зеленина* (*Чебишева*), *Калабина* (*Михова*), *Каранец*, *Качков*, *Клинчев*, *Колпакчи*, *Куртев*, *Ли* (*Станкова*), *Марченко*, *Пиронков*, *Саньков*, *Станов*, *Станков*, *Фоменко*.

Ергоним:

Феодосийское общество болгар „Другари“ – тук по бълг. другар ‘приятел’.

Медия:

Болгарский вестник – излиза в електронен вид от 2014 г. по инициатива на Българския информационен културно-просветен център в гр. Феодосия. Издание е на Републиканското обединение на депортираните българи от Крим „Братя Стоянови” с поддръжката на Държавния комитет на международните отношения на република Крим, както и със съдействието на Медиацентър „И. Гаспрински“.

Информатори: *Александра Демяновна Мавродиева-Бокариус* (70-годишна), *Анна Александровна Чебишева-Зеленина* (84-годишна).

В заключение може да се каже, че наличието, макар и на малко български оними (антропоними, ергоними, еортоними и др.) след 1991 г., във всяко едно от изследваните селища, свидетелства за желанието и за стремежа на българите там да възкресят българското и да заявят по-силно своето присъствие на полуострова. Ярко доказателство на това са българските дружества, които са имали за цел, освен да популяризират българския език, но и да възобновят традициите и обичаите, както някога са били отбелязвани от техните предци до периода на Депортацията през 1944 г.

След анексирането на Крим към Русия през 2014 г. условията, при които протича животът на българите там, се променят. Създадените в някои от селищата на полуострова след 1991 г. неделни училища вече не съществуват. Това важи и за Керченското неделно училище, в което се е изучавал български език.

Днес българите отбелязват единствено Баба Марта и Коледа най-вече там, където са останали представители на по-възрастното поколение.

Описаната онимия на посочените селища свидетелства за етническата пъстрота на полуострова някога и сега. Най-ярки са следите от татари, гърци, генуезци и различни племена, а най-малко са белезите, останали от някогашните българи, живели по тези места.

Може да се обобщи, че свидетелствата за българското присъствие на полуострова и за тежката съдба на сънародниците ни са следните: информацията за тях в статистическите справочници в миналото и днес; документите за обезбългаряването на полуострова след 1944 г.; завръщането на българите в Крим след 1956 г. и животът им по-късно като украински граждани; съвременните български оними, както и документите на Кримското републиканско дружество след 1991 г.; животът им след анексирането на Крим към Руската федерация през 2014 г., отразен в тамошните български вестници.

Искрено се надявам, че съществуващите до днес доказателства за българското присъствие в Крим ще останат и в бъдеще.

Цитирана литература

Абаев 1967: Абаев, В. Этногенез осетин по данным языка. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, 1967.

Белянски, Лезина, Суперанска 1998: Белянский, И. Л., И. Н. Лезина, А. В. Суперанская, Крым. Географические названия. Краткий словарь. Симферополь: Таврия-плюс, 1998.

Бушаков 2003: Бушаков, В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ, 2003.

История 1974: История городов и сёл Украинской ССР. Крымская область. Симферополь. Киев: Ин-т истории АН УССР, 1974.

Ковтун, Степаненко 1990: Ковтун, В. В., А. В. Степаненко, Города Украины (Экономико-географический справочник). Киев: Выща школа, 1990.

Кондараки 1875: Кондараки, В. Х. Универсальное описание Крыма. ч. 14, ч. 15. Санкт Петербург: В. Веллинг, 1875.

Крим 1988: Крим многонациональный. Вопросы. Ответы. Вып.1, Симферополь: Таврия, 1988.

Кримско д-во 2004: Кримско републиканско дружество „Паисий Хилендарски“. 10 години. Симферопол, 2004.

Лезина, Суперанска 1994: Лезина, И. Н., А. В. Суперанская. Ономастика. Словарь справочник тюркских-родоплеменных названий. часть I и II. Москва: РАН И-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1994.

Лихотворик 2004: Лихотворик, Р. Путешествие со старой открыткой: Феодосия, Старый Крым, Отузы, Кизилгаш на рубеже XIX – XX столетий. Феодосия: Арт Лайф, 2004.

Мещерюк 1965: Мещерюк, И. И. Из истории развития русско-болгарских дружеских связей. Кишинев, 1965.

Морженков 2005: Морженков, Р. Знакомьтесь: Крым. Симферополь: Світ, 2005.

Никонов 1966: Никонов, В. А. Краткий топонимический словарь. Москва: Мысль, 1966.

Носкова 2002: Носкова, И. Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура. Симферополь: Сонат, 2002.

Парзулова 2011: Парзулова, М. Булгарите и българите в Крим. Езиковоархеологическо изследване. Бургас: Димант, 2011.

Парзулова 2013: Парзулова, М. Българска езикова археология. Начало. Развой. Езиковоархеологическо пространство. – В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков. Благоевград: УИ Неофит Рилски, 2013, с. 145–149.

Подолска 1978: Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука, 1978.

Семьонов-Тян-Шански, ред. 1910: Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Новороссия и Крым. т. XIV. Ред. П. П. Семенов-Тян-Шанский. Санкт Петербург, 1910.

Тройницкий, ред. 1905: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей. Ред. Н. А. Тройницкий. Санкт Петербург: Изд. центр Стат. Комитетом М-ва внутренних дел, 1905.

Шапошников 1999: Шапошников, А. К. Старый добрый болгарский Коктебель. Симферополь: Амена, 1999.

Съкращения

булг. – българско

бълг. – български

гр. – гръцко, гръцки

ДИ – друго име

диал. – диалектно

ДФ – друга форма

Е – етноним

иран. – иранско, ирански

итал. – италианско, италиански

кр. татар. – кримско-татарски

ЛИ – лично име

пер. – персийско
рус. – руско, руски език
РФИ – родово фамилно име
СелИ – селищно име
срв. – сравни, сравнете
стб. – старобългарски
татар. – татарски
тур. – турско, турски език
тюркс. – тюркски
УФ – успоредна форма
ФИ – фамилно име

**PROFESOR ŠTEFAN TÓBIK (1909 – 1969) – VÝZNAMNÝ
SLOVENSKÝ¹ DIALEKTOLÓG**

*Júlia Dudášová-Kriššáková
Prešovská univerzita v Prešove, Slovensko
julia.dudasova@unipo.sk*

**PROFESSOR ŠTEFAN TÓBIK (1909 – 1969) – LEADING SLOVAK
DIALECTOLOGUE**

*Júlia Dudášová-Kriššáková
University of Prešov, Slovakia*

Abstract: Prof. PhDr. Štefan Tóbiik, CSc., a leading Slovak linguist, pedagogue, and organiser of university education in Eastern Slovakia, is a member of the founding generation of Slovak linguists and dialectologists, formed in the 1930s from the members of the dialectological commission of the Šafárik Learned Society (Učená spoločnosť Šafárikova) headed by the Czech Professor Václav Vážný. This generation was endowed with an honourable task – to lay the foundations of modern Slovak linguistics.

Keywords: Slovak linguists, Slovak dialectologists, founding generation, modern Slovak linguistics

Prof. PhDr. Štefan Tóbiik, CSc., popredný slovenský jazykovedec, pedagóg a organizátor vysokého školstva na východnom Slovensku, patrí medzi zakladateľskú generáciu slovenskej jazykovedy a dialektológie, ktorá sa formovala v tridsiatych rokoch minulého storočia z radov dialektologickej komisie Učenej spoločnosti Šafárikovej pod vedením českého profesora Václava Vážneho. Tejto generácii pripadla čestná úloha: položiť základy modernej slovenskej jazykovedy.

Narodil sa 7. februára 1909 v Hnúšti, okres Rimavská Sobota, vo viacdetej rodine kováča. Základné a stredoškolské vzdelanie absolvoval vo svojom rodisku, v susednom Tisovci a v Rimavskej Sobote. V týchto gemerských mestečkách sa narodili alebo pôsobili viacerí významní slovenskí dejatelia, ktorí sa svojím dielom zapísali zlatými písmenami do dejín slovenského národa. To nemohlo nevplývať na formovanie osobnosti mladého adepta jazykovedy, ktorý sa rozhodol pokračovať v štúdiách na Univerzite Komenského v Bratislave. V septembri 1928 sa zapísal na

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantovej úlohy projektu agentúry VEGA (Vedecká grantová agentúra) Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky *Dynamické procesy v súčasnej jazykovednej slavistike IV* č. 1/0236/20 (2020—2022).

štúdium československej a nemeckej filológie na filozofickej fakulte.² Z rodného kraja si odniesol živý záujem o slovenský jazyk, o slovenské nárečia, o ktorých sa už v dvadsiatych rokoch vedelo, že majú mimoriadny význam pre štúdium najstarších dejín slovenského jazyka, o dejiny slovenského národa a o rozvoj slovenskej vzdelanosti. V akademickom roku 1930/1931 absolvoval jednosemestrálny študijný pobyt na Karl-Franzens-Universitet v Grazi v Rakúsku.

Od roku 1933 pôsobil ako stredoškolský profesor na Štátnej československej obchodnej akadémii v Košiciach, v rokoch 1938–1945, keď Košice, celé južné a časť východného Slovenska obsadilo horthyovské Maďarsko, sa celá akadémia presťahovala do Prešova, a v rokoch 1945–1952 pôsobil opäť v Košiciach. Od roku 1950 začína externe spolupracovať s filologickým ústavom na košickej pobočke Pedagogickej fakulty Slovenskej univerzity v Bratislave a od roku 1952 sa stáva interným pracovníkom spomínanej pobočky Pedagogickej fakulty SU v Bratislave so sídlom v Prešove. Od roku 1952 až do svojej predčasnej smrti roku 1969 zasvätil svoj život rozvoju vysokého školstva v Prešove, kde prešiel mnohými akademickými funkciami (vedúci katedry, prodekan, dekan) a kde v priebehu krátkeho času obhájil všetky vedecké hodnosti vysokoškolského učiteľa: 1951 PhDr., 1955 docent, 1967 CSc., 1968 mimoriadny profesor pre odbor slovenský jazyk.

Hneď po skončení vysokoškolských štúdií sa v rokoch 1933–1938 zúčastňoval na dialektologickom výskume počas prázdnin, ktorý

² Termíny *československý národ*, *československý jazyk* sa používali v období prvej Československej republiky (1918 – 1938), ktorý vychádzal z koncepcie jednotného československého národa a jednotného československého jazyka (s dvoma zneniami: českým a slovenským), zakotveného v preambule Ústavy ČSR. Autorom tejto koncepcie bol Tomáš Garrigue Masaryk, prvý československý prezident (1918 – 1935). Túto koncepciu odmietli slovenskí jazykovedci a historici, najpodrobnejšie to zdôvodnil zakladateľ modernej slovenskej jazykovedy prof. Ľudovít Novák v monografii *Jazykovedné glosy k československej otázke* (1935, 1936).

Historickým paradoxom je, že výskum slovenských nárečí, ktorý na Slovensku v medzivojnovom období organizoval český profesor V. Vážný, ukázal na neudržateľnosť tejto koncepcie ako z jazykovedného, z historického, tak aj z archeologického hľadiska. Výskum slovenských nárečí potvrdil, že slovenský jazyk je osobitný, samostatný, autochtónny jazyk, ktorý sa vyvinul z praslovanského jazyka, t. j. z praslovanskej prabázy, situovanej na východ od Karpát. Porov. Ľ. Novák (1980), E. Paulíny (1963), R. Krajčovič (1988).

organizoval jeho učitel Václav Vážný, profesor na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě a organizátor dialektologického výskumu na Slovensku. V dvoch ročníkoch časopisu *Carpatica* (1936, 1940), ktorý vydával *Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze*, publikovali účastníci tejto akcie správy o využití prázdninových stipendií. Zo správ uverejnených v rokoch 1933–1935 a 1936–1938 sa dozvedáme, že stipendium bolo poskytnuté členom dialektologickej komisie Jazykovedného odboru Učenej společnosti Šafárikovej, medzi ktorých patrili: Š. Tó bik, J. Halaša, J. Štolc, E. Pauliny, A. Rakus, E. Jóna, A. Arany, L. Šimovič, J. Laubert, J. Enderle, J. Szabó-Orlovský. Jazykovedný odbor Učenej společnosti Šafárikovej (1932) v Bratislavě a v spolupráci so Slovanským seminářom Univerzity Komenského „si vytýčil ako jednu zo svojich najdôležitejších úloh vychovávať slovenský univerzitný dorast ako budúcich spolupracovníkov pre prípravu monografického spracovania jednotlivých krajov Slovenska z hľadiska dialektologického.“ (V. Vážný. Úvod. In: *Carpatica* 1936, s. 1)

Štefan Tó bik zostal verný tejto náročnej úlohe a celý svoj tvorivý život sa venoval výskumu gemerských nárečí. Na svojom novom pôsobisku v Prešove (na Pedagogickej fakulte, na Filologickej fakulte Vysokej školy pedagogickej a na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika) podobne ako jeho bývalý učiteľ Václav Vážný organizoval dialektologický výskum na východnom a strednom Slovensku, získaval z radov svojich poslucháčov záujemcov o štúdium slovenských nárečí a o onomastický výskum. Pod jeho vedením boli napísané desiatky diplomových, rigorózných a dizertačných prác venovaných štúdiu slovenských nárečí, vychoval niekoľko generácií stredoškolských učiteľov slovenského jazyka, ako vedúci katedry slovenského jazyka a literatúry (1952 – 1969) rozvíjal spoluprácu s Jazykovedným ústavom L. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislavě, s Katedrou slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě a so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri Slovenskej akadémii vied v Bratislavě (starší názov znie Združenie slovenských jazykovedcov). Prof. Š. Tó bik mal veľkú zásluhu na tom, že prešovská slovakistika sa v priebehu niekoľkých rokov etablovala ako druhé univerzitné pracovisko na Slovensku, zamerané na výskum

slovenského spisovného jazyka, slovenských nárečí, dejín spisovnej slovenčiny a vývinu slovenského jazyka.

Vo svojej vedeckovýskumnej činnosti sa venoval výskumu slovenských nárečí, dejín slovenského jazyka, odbornej terminológie, jazykovej kultúry a jazykovej výchovy. Od roku 1934, t. j. už o rok po absolutoriu, uverejňuje v Bratislave, časopise Učenej spoločnosti Šafárikovej, svoju prvú štúdiu *Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera* a o rok neskôr vychádza v tom istom časopise druhá časť tejto štúdie (1935). Roku 1936 uverejňuje v Sborníku Matice slovenskej príspevok *Kvantita gemerských nárečí* a o rok neskôr v matičnom zborníku publikuje prácu *Prechodná oblasť stredoslovensko-východoslovenská* (1937). S jeho menom sa každoročne stretávame až do roku 1940/1941 aj v ďalších časopisoch (Carpatica, Bratislava, Slovenská reč, Linguistica Slovaca), či v zborníkoch (Sborník Matice slovenskej, Jazykovedné štúdie), kde publikuje štúdie o slovenskej obchodnej terminológii, o striedniciach za praslovanské skupiny *ořt-*, *ořt-* v gemerských nárečiach, príspevky ku gemerskej dialektológii.

Vo vojnových rokoch, ale aj v povojnovom období sa Š. Tóvik na istý čas odmlčal a jeho publikačná činnosť sa naplno rozvinula až od roku 1956, keď svoje vedecké aktivity rozširuje o štúdium Štúrovej jazykovej a pravopisnej normy, o dejiny slovenského jazyka, o štúdium slovenských jazykových pamiatok, o štúdium jazyka P. J. Šafárika a J. Kollára, o výskum jazyka presídlencov zo Zakarpatskej oblasti Ukrajinskej republiky, o výskum východoslovenských nárečí, o otázky jazykovej výchovy a toponomastický výskum.

V druhej polovici šesťdesiatych rokov publikoval monografiu *Šafárikov a Kollárov jazyk. Príspevok k vývinu českého a slovenského jazyka v období národného obrodzenia* (1966), ktorá prináša charakteristiku doby a jazykových pomerov na Slovensku v období Šafárikovej a Kollárovej mladosti, názory týchto veľkých Slovákov na slovenčinu a na jej miesto v rodine slovanských jazykov, na vzťah slovenčiny a češtiny, na jazykovú prax v ich období, rozbor jazyka ich diela podľa jednotlivých období, diel, vrstiev a štýlov, charakteristiku Šafárikovho a Kollárovho jazyka z hľadiska dynamiky jazykového vývinu v období národného obrodzenia.

Žiaľ, iba titul tejto knižnej publikácie sa uvádza v hesle pod názvom **Tóvik, Štefan (1909 – 1969)** uverejnenom v *Encyklopédii jazykovedy* (1993, s. 445), hoci sa v jazykovedných kruhoch vedelo o stratenom rukopise rozsiahleho dialektologického spisu. Zrejme už vtedy nikto nepredpokladal, že rukopis sa raz nájde a že napokon vyjde ako päťdielne kompendium, ktoré obohatí slovenskú, slovanskú i karpatskú dialektológiu.

Centrálne miesto vo vedeckovýskumnej činnosti autora patrilo gemerským nárečiam. Štefan Tóvik niekoľko rokov pripravoval rozsiahlu monografiu *Gemerské nárečie I. Gemerská nárečová čítanka (s členením, charakteristikou a mapami)*, v ktorej sumarizoval svoje bohaté znalosti týchto nárečí, predstavujúcich pre slovenskú dialektológiu, pre dejiny slovenského jazyka, ale aj pre slavistické štúdium mimoriadne dôležitý objekt výskumu. Podľa PhDr. Tatiany Matlovičovej, rod. Tóvikovej, mladšej dcéry prof. Š. Tóbika, Gemerská vlastivedná spoločnosť postúpila rukopis monografie na recenzovanie Jozefovi Orlovskému. Tu na dlhé roky končí stopa rukopisu, lebo v dôsledku rôznych subjektívnych i objektívnych príčin sa vydanie tohto veľdiela oddialilo o takmer päť desaťročí, keď už mnohí predstavitelia slovenskej jazykovedy prestávali dúfať, že sa nájde.

Predpokladáme, že táto rozsiahla monografia vznikala postupne v priebehu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov, lebo syntéza nových i starších záverov z predchádzajúceho výskumu ako aj prepisovanie nárečových textov, či už z magnetofónových záznamov alebo starších, ručne zapísaných textov, si vyžadovali veľa času i pozornosti. Rukopis napísaný na stroji na firemnom papieri vydavateľstva Obzor v Bratislave, Š. Tóvik stihol pripraviť do tlače tesne pred svojou predčasnou smrťou 2. 9. 1969.

Túto syntetickú prácu sme z pragmatického hľadiska rozdelili do dvoch častí a obidve vyšli vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove ako prvý a druhý zväzok kompendia: **Gemerské nárečia I. Časť prvá. (Úvod – Členenie – Charakteristika).** (2018. 176 s.).³ **Gemerské nárečia I. Časť druhá. (Gemerská nárečová čítanka).**(2018. 448 s.).

³ V uvedenej prvej časti prvého zväzku dialektologického spisu **Gemerské nárečia** (Úvod – Členenie – Charakteristika) je uverejnená *Súborná personálna bibliografia Štefana Tóbika* [2018: s. 155 – 158].

Súčasťou prvej knihy mali byť aj jazykové mapy, ktoré sa zachovali v rukopisnej pozostalosti (celkove sa zachovalo 42 máp rôznej kvality) a ktoré sme po dôkladnej analýze vydali ako osobitnú publikáciu pod názvom **Gemerské nárečia III. (Krátky jazykový atlas gemerských nárečí)**. (2019. 92 s.). Je to vlastne prvý regionálny atlas v slovenskej dialektológii.

Keď si prečítame prehľad funkcií a povinností, ktoré na Štefana Tóbika čakali po jeho prechode zo strednej školy na vysokoškolské pracovisko, ľahšie pochopíme, prečo po úspešnej obhajobe svojej rigoróznjej práce *Nárečia juhozápadného Gemera* v roku 1950 nereflektoval na viacnásobnú výzvu vedenia vtedajšej Slovenskej akadémie vied a umení, aby rukopis pripravil na vydanie vo vydavateľstve SAVU v Bratislave. Boli to najmä vonkajšie okolnosti, ktoré neumožnili autorovi pokračovať vo svojej vedeckovýskumnej činnosti v takom tempe a v takom rozsahu, ako to bolo doposiaľ. Preto rukopis nepredložil na vydanie. Ba o existencii rukopisu pôvodnej rigoróznjej práce *Nárečia juhozápadného Gemera* (728 rkp.) sa v kruhoch slovenskej jazykovednej obce nevedelo.

Predmetom tejto rozsiahlej práce je diachrónno-synchrónny opis základných izoglos na zvukovej, morfolologickej a lexikálnej rovine, na základe ktorých sa vyčleňujú juhozápadogemerské nárečia ako najväčšia skupina gemerského nárečového areálu. Autor získal materiál metódou priameho terénneho výskumu najmä počas letných prázdnin v 30-tych a prvej polovici 40-tych rokov v 49 lokalitách svojho rodného kraja. V roku 1950 ju predložil na svojej alma mater ako rigoróznzu prácu a na základe jej úspešnej obhajoby mu bol 29.06.1951 udelený titul PhDr. (Philosophiae Doctor) v odbore slovanská filológia – porovnávacía jazykoveda na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave.

Práca vyšla ako druhý zväzok kompendia **Gemerské nárečia I – III** (2018 – 2021) pod názvom **Gemerské nárečia II. Časť prvá. (Nárečia juhozápadného Gemera. Hláskoslovie – Historická časť)**. (2020. 384 s.) a **Gemerské nárečia II. Časť druhá. (Nárečia juhozápadného Gemera. Hláskoslovie – Synchronická časť)**. (2021, 464 s.)

Dialektologické dielo profesora Štefana Tóbika sa vďaka svojmu obsahu a rozsahu ako aj metodickému a metodologickému postupu zaraďuje medzi moderné a aktuálne diela slovenskej dialektológie. Jeho kvalite neublížilo ani takmer päťdesiatročné a v prípade jeho rigoróznjej práce až

sedemdesiatročné čakanie na vydanie. Preto môžeme konštatovať, že dielo Štefana Tóbika patrí do základného fondu slovenskej dialektológie i slovenskej jazykovedy.

Celkove ide o päťdielny dialektologický spis prof. Š. Tóbika, ktorý sa takmer po päťdesiatich rokoch dočkalo vydania vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove. Prešovská univerzita v Prešove sa po delimitácii vyčlenila z Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v roku 1997, čím sa Prešov stal novým univerzitným centrom na východnom Slovensku. Profesor Tóbič stál pri začiatkoch budovania vysokého školstva na východnom Slovensku a patrí ku zakladateľskej generácii Katedry slovenského jazyka a literatúry (1952), Filozofickej fakulty v Prešove (1959) ako aj Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove a v Košiciach (1959).

Literatúra

Buffa 1978: Buffa, F. Atlas slovenského jazyka. III. Tvorenie slov. Časť prvá – mapy. 424 s. Časť druhá – Úvod – Komentáre – Dotazník – Indexy. 248 s. Vydanie prvé. Ved. redaktor J. Ružička. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1978.

Dudášová-Kriššáková 1993: Dudášová-Kriššáková, J. Goralské nárečia (Odras slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine). Bratislava: Veda 1993, s. 21 – 22.

Dudášová-Kriššáková 2020: Dudášová-Kriššáková, J. O karpaticizmoch v gemerských nárečiach z aspektu jazykových kontaktov v karpatskom jazykovom areáli. In: Slované dialekty v jazykovom kontakte. Edit. M. Jankowiak, M. Vašíček. Praha: Slovanský ústav Akademie věd ČR, v. v. i., 2020, s. 213 – 229.

Habovštiak 1984: Habovštiak, A. Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť prvá – mapy. 464 s. Časť druhá – Úvod – Komentáre – Dotazník – Indexy. 368 s. Prvé vydanie. Ved. redaktor J. Ružička. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1984.

Krajčovič 1988: Krajčovič, R. Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

Novák 1935: Novák, E. Jazykovedné glosy k československej otázke. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1935; 2. vyd. 1936.

Novák 1980: Novák, E. K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1980.

Pauliny 1963: Pauliny, E. Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963.

Tóbič 2018: Tóbič, Š. GEMERSKÉ NÁREČIA I / Časť prvá / Úvod – Členenie – Charakteristika. Edit. J. Dudášová-Kriššáková. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 176 s.

Tóvik 2018: Tóvik, Š. GEMERSKÉ NÁREČIA I / Časť druhá / Gemerská nárečová čítanka. Edit. J. Dudášová-Kriššáková. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 448 s.

Tóvik 2020: Tóvik, Š. GEMERSKÉ NÁREČIA II / Časť prvá / Nárečia juhozápadného Gemera / Hlásokoslovie – Historická časť. Edit. J. Dudášová-Kriššáková. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2020. 384 s.

Tóvik 2020: Tóvik, Š. GEMERSKÉ NÁREČIA II / Časť druhá / Nárečia juhozápadného Gemera / Hlásokoslovie – Synchronická časť. Edit. J. Dudášová-Kriššáková. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2021. 464 s.

Tóvik 2019: Tóvik, Š. GEMERSKÉ NÁREČIA III / Krátky jazykový atlas gemerských nárečí. Edit. J. Dudášová-Kriššáková. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2019. 92 s.

Vážný 1923: Vážný, V. Slovenské nárečia v Orave. In: Sborník Matice slovenskej. 1. Turč. Sv. Martin, Matica slovenská 1923, s. 74 – 78.

Vážný 1936: Vážný, V. Zprávy členů Dialektologické komise Učené Společnosti Šafaříkovy o studiu slovenských nářečí v letech 1933 – 1935. In: Carpatia I, sv. 11. Podává Václav Vážný. – Nákladem „Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi“ při „Slovanském ústavu“ v Praze – v Generální komisi nakladatelství „Orbis“ v Praze 1936. 82 s.

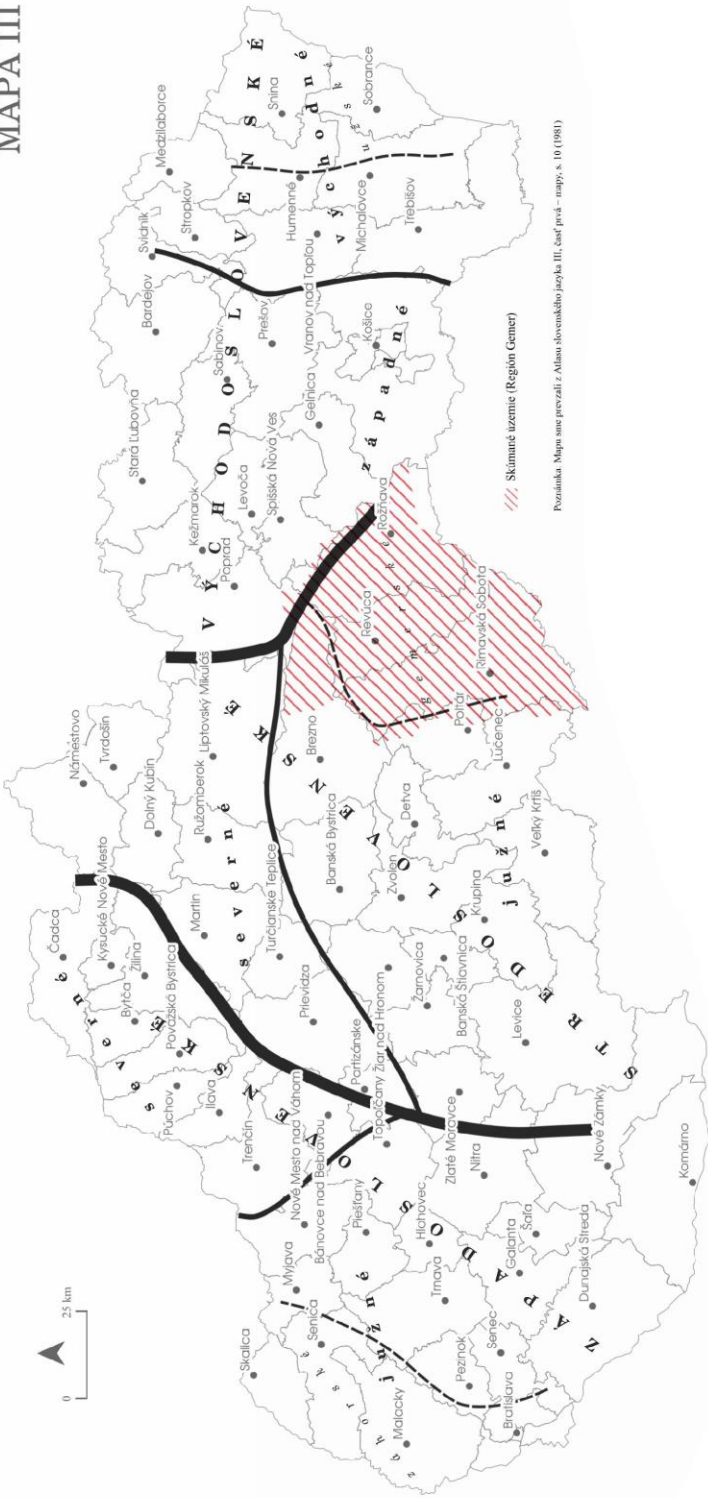
* * *

Poznámka k mape č. III: Mapu *Členenie slovenských nárečí* sme prevzali z Atlasu slovenského jazyka. III. Časť prvá – mapy, s. 10 (1978).

Územie vyšrafované červenou farbou predstavuje areál gemerských nárečí, do ktorého spadajú nárečia v okresoch Revúca, Rimavská Sobota a Rožňava.

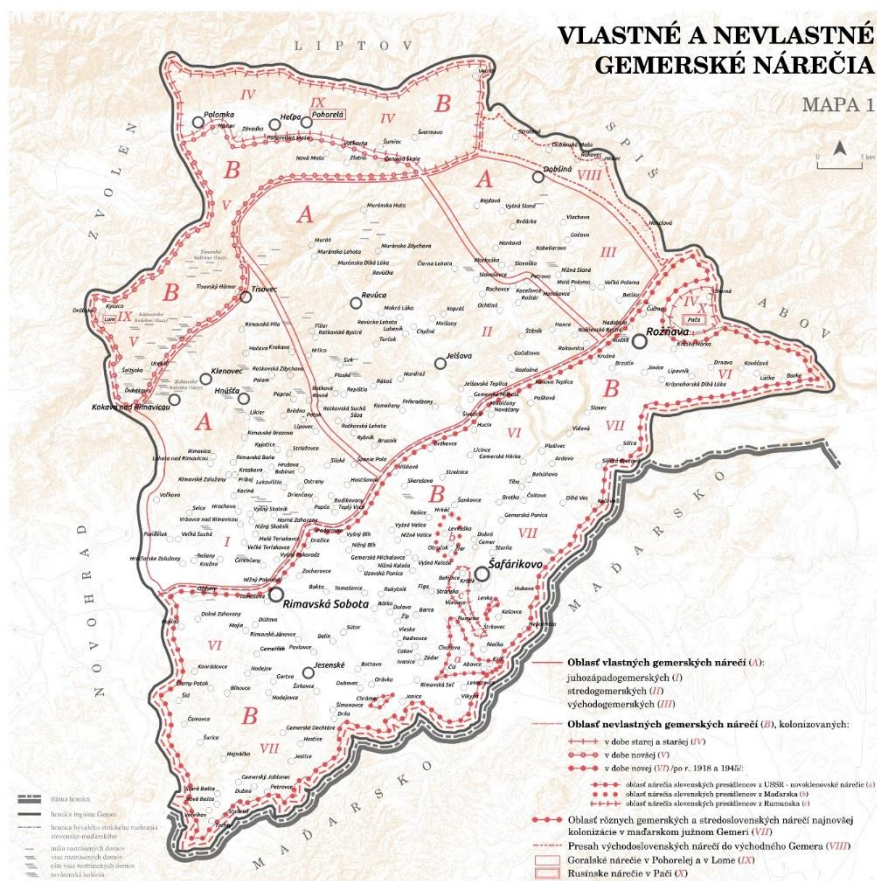
Poznámka k mape č. IV: Mapu *Členenie slovenských nárečí z lexikálneho hľadiska* sme prevzali z Atlasu slovenského jazyka. IV. Časť prvá – mapy, s. 10 (1984).

ČLENENIE SLOVENSKÝCH NÁREČÍ
MAPA III

MAPA IV

Členenie gemerských nářečí alebo nářečí v Gemeri⁴

A. VLASTNÉ

⁴Text sme prevzali z knihy Štefan Tóbiš: **GEMERSKÉ NÁŘEČIA I / Časť prvá. (Úvod – Členenie – Charakteristika).** (2018, s. 30 – 32). Ide o komentár k mape č. 1 *Vlastné a nevlastné gemerské nářečia*, ktorá je uverejnená v knihe **GEMERSKÉ NÁŘEČIA III / Krátky jazykový atlas gemerských nářečí** (2019, s. 17) a predstavuje najpodrobnejšie členenie gemerských nářečí v slovenskej dialektológii. Prof. Štefan Tóbiš patrí k tej generácii slovenských dialektológov, ktorí pracovali *metódou priameho terénneho výskumu* a ktorí si zapisovali nářečové texty priamo v skúmanej lokalite. Autor navštívil niekoľkokrát každú gemerskú dedinu a uvedené delenie sa opiera o jeho výskum v štyridsiatych a päťdesiatych rokoch minulého storočia.

I. v **juhozápadnom** Gemeri (juhozápadogemerské nárečia)

1. na **Sušianskej** doline (sušianskodolinské nárečia)
2. na **Rimavskej** doline (rimavskodolinské alebo dolinské nárečia)
3. na **gemerských vrškoch**, alebo len vrškoch (vrškovské nárečia)
4. na **Blžskej** doline (blžskodolinské nárečia)

II. v **strednom** Gemeri (stredogemerské nárečia)

5. na **Ratkovskej** doline (ratkovskodolinské nárečia)
6. na **Muránskej** doline (muránskodolinské nárečia)
7. na **Štítnickej** doline (štítnickodolinské nárečia)

III. vo **východnom** Gemeri (východogemerské nárečia)

8. na **Slanskej** doline (slanskodolinské nárečia)

B. NEVLASTNÉ (kolonizované nárečia)

a) v dobe **starej** (staré kolonizované nárečia)

IV. v **severnom** Gemeri (severogemerské nárečia)

9. na **gemerskom Horehroní severnom** (severohorehronské, resp. hronské nárečia)

b) v dobe **novšej** (novšie kolonizované nárečia)

10. na **gemerskom Horehroní južnom** (južnohorehronské nárečia)

V. v **severozápadnom** Gemeri (severozápadogemerské nárečia)

11. v skupine **kysucko-šoltýskej** (kysuckošoltýske a d'ubácke nárečia)

12. v **Tisovskom Hámri** (tisovskohámorské, resp. hámorské nárečia)

c) v dobe **novej** (po roku 1900)

VI. v **juhozápadnom** Gemeri

a) slovenskom

(aa) s vnútornou kompaktnjšou gemerskou kolonizáciou

(ab) s mimogemerskou kompaktnjšou, ale najviac rôznorodou kolonizáciou

b) neslovenskom, maďarskom

(bb) s vnútornou kompaktnjšou kolonizáciou gemerskou

(bc) s mimogemerskou rôznorodou kolonizáciou

VII. v **južnom** Gemeri strednom, maďarskom

- a) šafárikovsko-chrámecká oblasť **novoklenovského** nárečia⁵
- b) šafárikovská oblasť slovenských presídlencov z Maďarska
- c) šafárikovská oblasť slovenských presídlencov z Rumunska
- d) južnovýchodogemerská oblasť s roztrúsenými rôznorodými gemerskými, najmä mimogemerskými stredoslovenskými nárečiami

VIII. kolonizovaná oblasť **neslovenských** nárečí kolonizovaných v staršej dobe v ojedinelých obciach, a to:

- a) **goralské** nárečie v Pohorelej na Horehroní a v Lome nad Rimavicou⁶
- b) **rusínske** nárečie v Pači pri Rožňave⁷

Oblasť nárečí **juhozápadného kúta** tvoria dialekty

celej Sušianskej doliny
strednej a južnej doliny Rimavskej
stredných a južných vrškov a
strednej a južnej doliny Blžskej

⁵ Názov **Šafárikovo**, okres Revúca, sa používal od zmien v názvosloví obcí realizovaných na základe prijatej Vyhlášky z 11. júna 1948, číslo 964. V roku 1990 došlo k zmene a na základe výsledkov referenda sa obec vrátila k pôvodnému názvu **Tornaľa** (podľa županov Tornallyayovcov).

⁶Š. Tóvik používa starší názov poľské nárečia, ktorý nahradil V. Vážný termínom *poľské* čiže *goralské nárečia* v štúdiu *Slovenské nárečia v Orave* (1923, s. 74 – 78).

Porov. J. Dudášová-Kriššáková: *Goralské nárečia* (Odras slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine). (1993, s. 21 – 22).

⁷ Autor používa starší, neaktuálny názov ukrajinské nárečie.

ДУМАТА *DZIAD* В СЪВРЕМЕННИЯ ПОЛСКИ ЕЗИК. СЕМАНТИКА, ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ДЕРИВАТИ – ИЗБРАНИ ПРОБЛЕМИ

Виргиния Мирославска
Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий”
v.miroslavska@ts.uni-vt.bg

THE WORD *DZIAD* IN THE PRESENT-DAY POLISH. SEMANTICS, PHRASEOLOGISMS, DERIVATIVES – SELECTED ISSUES

Wirginia Mirowska
St. Cyril and St. Methodius University of VelikoTarnovo

Abstract: The article analyzes the semantics of the word *dziad* in the Present-Day Polish. Its older meanings are briefly presented. Selected derivatives of this word, as well as phraseological units in the composition of which *dziad* participates, are presented and analyzed as well. The paper also sheds light on the lexical units in which the older meaning of the word has been preserved. The analyzed material was extracted from dictionaries of the Polish language, published after 2000, as well as from the National Corpus of Polish.

Keywords: the word *dziad*, kinship terminology, conversational style, emotional load

Интересът ми към тази тема е следствие от наблюдения върху семантичното развитие на лексемите *dziad* и *дядо* в полския и в българския език, които, макар да имат еднакъв произход и да са фонетично близки, съществено се различават по значение. Семантиката им в двата езика само частично съвпада, но дори и в този случай стилистичните им характеристики са различни. По време на дългогодишната си практика като лектор във Великотърновския университет забелязах, че погрешното използване на полската дума от страна на студентите често става причина за недоразумения в езиковата комуникация.

Следва да се отбележи, че в статията се анализира единствено посочената в заглавието дума, избрани нейни деривати и няколко фразеологизми и пословици, в чийто състав участват. Анализът се опира основно на материали от най-новите тълковни и етимологични речници на полския език. При необходимост са използвани и материали от Националния корпус на полския език (NKJP).

Думата *dziad* е праславянско наследство, а употребата ѝ в полски език е потвърдена за пръв път в писмени източници от XIV век. Първоначално тя функционира с праславянското си значение ‘възрастен член на семейството’ и ‘баща на бащата или майката’ [Boryś 2006: 138, Bańkowski 2000: 321]. Позната е на всички славянски езици като наименование на родствена връзка, напр. в български *дядо*, в сръбски *deda/deda*, в словашки *dedo*, в украински *did*.

В съвременния полски език думата частично е съхранила значението ‘баща на бащата или на майката’, но това значение е остаряло, книжовно. Електронният *Wielki słownik języka polskiego PAN* (wsjp.pl) цитира следните примери за употреба на лексемата *dziad* в това ѝ значение: *Chodziło Kadłubkowi o Lestka [...]¹, dziada Mieszka I, który wywiódł w pole Aleksandra Wielkiego* [NKJP: Krzysztof Pawłowski, *Retoryka starożytna w kronice Kadłubka. Sztuka narracji*, 2003]². Тъй като това е научен труд, разглеждащ реториката на латински текст от XII век, използването на относително архаична форма, характерна за книжовния стил, е напълно разбираемо.

Вторият пример е следният: *Mówię „moja huta”, bo w niej pracował mój dziad, moja matka, ta huta wrosła w to miasto od 100 lat* [NKJP: *Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 28.03.2001*]³. Цитираният текст се отличава със силна експресивна натовареност. Говорещият е емоционално свързан с металургичния комбинат, в който са работили неговите близки, и който е част от историята на неговия роден град. Това е типичен пример за реторичен стил, а използването на думата *dziad* увеличава неговия книжовен характер.

Друго остаряло значение на думата *dziad* е ‘някой от предците’, цитирано във *Wielki słownik języka polskiego ze słownikiem wyrazów bliskoznacznych PWN* [Dubisz 2018: *dziad*], без да се посочва ясно степента на родство. И в този случай се забелязва, че употребата му е характерна за писмени текстове и изказвания с книжовен характер, като в цитата: *Miał, jak powszechnie sądzono, niemieckie korzenie*.

¹ С оглед на ограничения обем на статията някои цитати са съкратени.

² По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/5572/dziad

³ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/5572/dziad.

Przyjaciołom zdradził, że jego dziadowie pochodzą z Flandrii. [NKJP: G. Wawoczny: Imię dla biblioteki, Nowiny Raciborskie, 2006-06-06]⁴.

Старото значение има своето отражение в семантиката на фразеологизма *z dziada pradziada* ‘отдавна, от поколения наред’. *Wielki słownik języka polskiego PWN* квалифицира този фразеологизъм като книжовен, но примерите за неговата употреба не потвърждават напълно това [Dubisz 2018: *dziad*]. Тук посочваме цитат от телевизионен репортаж от 2001 г.: *To piękny i zadbany dom, mieszkanie tutaj państwo od pokoleń właściwie, z dziada pradziada [...] [Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 395]*. Изречението не притежава характеристиките на книжовния стил, което сочи, че квалифицирането на фразеологизма като типичен за този стил може да бъде определено като не напълно точно.

В съвременния полски език бащата на майката или на бащата се нарича *dziadek*. Сега тази форма не е нито деминутивна, нито хипокористична, както може да се предположи поради наличието на суфикс *-ek*. Използваните днес умалителни форми са *dziadziusь, dziadzio, dziadzia, dziadunio, dziadziunio* и много други, създавани често като оказионализми. През XVI и XVII век думата *dziadek* постепенно измества формата *dziad* [Długosz-Kurczabowa 2008: 166, Handke 2008: 104]. Лексемата *dziad* остава да функционира с второто наследено от праславянски език значение ‘възрастен мъж’ и понастоящем принадлежи към разговорната лексика.

Още през XVI и XVII век тази дума придобива пренебрежително значение – *dziad* започва да означава не само възрастен, но и беден човек, а с течение на времето се добавя и значение ‘просяк’ [Bańkowski 2000: 321, Długosz-Kurczabowa 2008: 166]. *Wielki słownik języka polskiego PWN* посочва още следните дефиниции: ‘просещ, беден човек’, ‘просяк, който обикаля събори, свързани с църковни празници и пее, за да му дадат милостиня’, с квалификатор: разговорно [Dubisz 2018: *dziad*]. Това значение се е запазило във фразеологичните единици *dziad kościelny*,

⁴ Както по-горе.

dziad kalwaryjski, считани от лексикографите за остарели [Dubisz 2018: *dziad*; Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 91; Drabik, Sobol, Stankiewicz 2006: 8]. И двете лексикални единици са свързани със стари реалии – просяците са се събирали в празнични дни най-често пред църквите⁵. Прилагателното *kalwaryjski* произхожда от съществителното *kalwaria*, което в този контекст означава ‘параклиси или църкви, разположени обикновено на хълмист терен, представляващи спирките на кръстния път’ [Dubisz 2018: *kalwaria*]. По тази причина пространството пред църквите или спирките на кръстния път са били местата, където най-често е било възможно да се срещнат просяци. *Dziad* като просяк е също и “антигерой” в поговорката *Przemówił/mówił dziad do obrazu, a obraz do niego ani razu*, със значение ‘да говориш с някого напразно, без никакъв резултат, защото този, на когото говориш, не те слуша’ [Dubisz 2018: *dziad*]. Съществуват няколко версии на тази поговорка: *Gadał dziad do obrazu, (a) obraz do niego ani razu*; *Gadał dziad do obrazu, (a) obraz ani razu*; *Gadał/mówił dziad do obrazu* [Dubisz 2018: *dziad*, *wsjp.pl: dziad*]. Тук *dziad* олицетворява просяка, който се моли на религиозен образ (икона), но без резултат. Фразеологизмът *kochać/lubić kogoś jak psy dziada (w ciasnej ulicy)* ‘никак не обичам някого’ [Dubisz 2018: *dziad*; Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 91] препраща към образа на просяка-скитник, по когото в този случай кучетата лаят или го нападат.

Необходимо е обаче да се даде отговор на въпроса: дали *dziad* и в наши дни означава ‘просяк’? Дали младото поколение и поколението на средна възраст използват думата именно с това ѝ значение? Моите езикови наблюдения сочат, че това не е така, *wsjp.pl* не отбелязва такова значение, а посочва единствено ‘беден мъж’. Един от примерите, с които илюстрира това значение, е: *Zniszczono klasę średnią, co doprowadziło do tego, że prawie 5 mln ludzi dzisiaj jest bez pracy. A krótko mówiąc, doprowadziliście do tego, że z narodu polskiego zrobiliście dziadów w środku Europy*. [NKJP: *Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia*

⁵ Понеже в Полша населението е изповядвало и до днес изповядва предимно католицизъм, става дума за католически църкви.

17.10.200]⁶. Лексикалната единица е дефинирана по подобен начин и в *Słownik polszczyzny potocznej* [Anusiewicz, Skawiński 2000: 103], като е добавен коментар: презрително. Тази емоционална натовареност се потвърждава и от формата за именителен падеж множествено число, използвана в цитираното в речника изказване: *A ty nauczyciele co? – Z naszymi pensyjkami dziady jesteście i lachmyty* [Anusiewicz, Skawiński 2000: 103]. В този случай думата има окончателното, характерно за съществителните от мъжки род, които не означават лица. Това е граматичен способ да се изрази пренебрежение към мъжа, назован по този начин.

Dziad със значението ‘беден човек’ участва в състава на фразеологичната единица *zejść/schodzić na dziady* ‘да се превърна/превръщам се в бедняк, просяк, да остана без средства за живот’ [Dubisz 2018: *dziad*]. Един от примерите, с които *wsjp.pl* илюстрира употребата на този фразеологизъм, е: *Rolnicy w tej chwili schodzą na dziady [...], cena skupu żywca jest tak niska, a koszty tak wysokie, że przestało się opłacać*⁷.

Друго значение на тази дума е ‘мъж, към когото говорещият изпитва негативни чувства’. Това значение отбелязват *Wielki słownik języka polskiego PWN*, *wsjp.pl* и *Słownik polszczyzny potocznej*, 2000. Не е важно дали човекът е стар и беден или не; това е разговорно, пренебрежително или дори презрително определение за мъж. Това значение и емоционална натовареност на думата отлично илюстрира примерът: *Niechęć do Rudzkiego odczuwał w sposób nieomal fizyczny. Co za tchórzliwy dziad, myślał* [NKJP: Zygmunt Miłoszewski, *Uwikłanie*, 2007]⁸. Интересно е да се отбележи, че всички речници, до които имах достъп, реализирайки анализа, отбелязват това значение като предпоследно. Според проучванията и личните ми наблюдения, днес думата *dziad* по-често се използва именно с това си значение, отколкото със значение ‘просяк’ или ‘беден човек’. Това се

⁶ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/5572/dziad.

⁷ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/42735/ktos-schodzi-na-dziady.

⁸ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/5572/dziad.

потвърждава от примерите в NKJP, цитирани от търсачката PELCRA⁹.

Тук трябва да бъде споменат и общоизвестният пример за употребата на тази дума с намерение събеседникът да бъде обиден. През 2002 г. Лех Качински, тогава кандидат за кмет на полската столица, а по-късно президент на Полша, реагира на критиката на варшавски минувач с думите *Spieprzaj, dziadu!*¹⁰ Това емоционално изказване бе широко коментирано и използвано в политически дебати от опонентите на партия Право и справедливост (PiS).

От словообразователна гледна точна лексемата *dziad* мотивира много деривати. Тук се ограничаваме до краткото представяне само на някои от тези, чието значение е близко до по-новата семантика на словообразователната основа.

Dziadyga и *dziadzisko* са презрителни определения за мъж, най-вече възрастен. *Wielki słownik języka polskiego PWN* посочва като второ тяхно значение ‘просяк’. Употребата им илюстрирам със следните примери от NKJP:

– *A słyszałeś, że jeden poseł, no, ten dziadyga z Samoobrony, co jeździ hummerem, mówił, że powinniśmy sprzedać Włochom prawa do Euro?* [NKJP: *dziadyga*, Tomasz Konatkowski, Wilcza wyspa, 2006].

– *Stare są z nas dziadziska [...]. – Stare, ale jare i dosyć krzepkie* [NKJP: Piotr Zaremba, Plama na suficie, 2004]¹¹.

Два от дериватите – *dziadzina* и *dziadowina* (вторият от тях е отбелязан само в *Wielki słownik języka polskiego PWN* и няколко интернет източника с ненаучен характер) – означават възрастен мъж. Тяхната емоционална натовареност може да изразява нежелание, пренебрежение или положителни чувства – съчувствие, симпатия. Изключително малкият брой примери за употребата на тези думи в NKJP е вероятен признак за тяхното оттегляне от активния лексикален фонд на младото поколение носители на полски език.

⁹ <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>.

¹⁰ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Spieprzaj, dziadu!](https://pl.wikipedia.org/wiki/Spieprzaj,_dziadu!),
https://en.wikipedia.org/wiki/Spieprzaj_dziadu!

¹¹ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/58276/dziadzisko.

Нови деривати заемат местата на остарелите вече такива. Към новите се причислява и съществителното *dziaders*. То не е включено във *Wielki słownik języka polskiego PWN*, отбелязва го обаче wsjp.pl – ‘лице, което се отнася към младите хора по неуважителен и снизходителен начин и често има архаични възгледи по социални въпроси, особено по отношение на ролята на жените’, квалифицирано е като разговорно, пейоративно [wsjp.pl: *dziaders*]. Тази лексема често се реализира в политическия дискурс, както и в изказвания със силна емоционална натовареност, като в следния пример: [...] *nie zgadzamy się, żeby jakieś dziadersy mówiły nam, jak tamy żyć* [Protesty w Szczecinie, 2020-11-06, 24kurier.pl]¹².

Структурата на този дериват е чужда за полската словообразователна система. Той е образуван с помощта на суфикс *-er*, приет от английски език, и има характерното за английски език окончание за множествено число на съществителните *-s*. В полски език формата за множествено число е *dziadersi* или *dziadersy*, като второто окончание е типично за съществителните от мъжки род, не означаващи лица, което изразява допълнително пренебрежително отношение към назованите по този начин лица.

Женското съответствие на *dziad* в значение ‘беден мъж, просяк’ е дериватът *dziadówka*. Думата принадлежи към разговорната лексика и има пейоративен характер. *Wielki słownik języka polskiego PWN* [Dubisz 2018: *dziadówka*] и wsjp.pl [wsjp.pl: *dziadówka*] посочват като първо старото – според мен – значение ‘просякиня’. Примерите в NKJP свидетелстват, че думата се използва по-често със значение ‘бедна жена, към която се отнасят с пренебрежение’: *Dziadówką ją wziął, a teraz na całą wieś pani* [NKJP: Wiesław Myśliwski: *Kamień na kamieniu*, 2008]¹³. Функционира и съществителното с по-силна негативна натовареност, *dziadówka*, което обаче не се отбелязва в нито един от посочените по-горе речници, нито в NKJP. Може да бъде открито в онлайн речника *Słownik języka polskiego*¹⁴, където

¹² По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/104377/dziaders.

¹³ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/57453/dziadowka.

¹⁴ <https://sjp.pl/dziad%C3%B3wa>.

едно от значенията му е: ‘обидно: възрастна жена; старица’ и не са посочени примери за употребата му. Макар и рядко съществителното се появява с различни значения и в други интернет страници, без да бъде прецизно дефинирано и без да бъдат цитирани достоверни източници, но контекстът винаги сочи силна пейоративна окраска.

Думата *dziad* служи като мотивационна основа и за съществителното *dziadostwo*, използвано за назоваване на група бедни хора, просяци, както и за назоваване на живот в бедност, недоимък. Като илюстрация може да послужи следният цитат: *Mamy dość tego dziadostwa, trwającego przeszło ćwierć wieku, chcemy też żyć, nakupować, jeść do woli [...]*. [NKJP: Jerzy Stawiński: Piszczyk, 1997]¹⁵.

Dziadostwo се използва и като презрително определение за хора, ‘които според мнението на говорещия са лишени от принципи, морал и лична култура’: *Ludzie, zróbcie wreszcie porządek z tym dziadostwem. Jak można w ogóle dopuścić, żeby taka holota wyjechała za granicę* [NKJP: Internet]¹⁶.

Може да бъде използвано и за назоваване на ‘предмет, който по мнението на говорещия е грозен, стар, с лошо качество или непотребен’¹⁷.

Пример за такава употреба е посочен в NKJP: [...] *bo to nie są kafelki, to jest dziadostwo! Położone byle jak, to tu, to tam, nieco krzywo, no i bez żadnego gustu [...]*. [NKJP: Sławomir Shuty, Cukier w normie z ekstrasbonusem, 2005].

Поредното значение на думата – ‘определение, изразяващо негативна оценка за нечие действие, считано от говорещия за неподходящо или за смущаващо’ – е отбелязано само в *wsjp.pl*, често като част от глаголни съчетания *robić dziadostwo*, *narobić dziadostwa*: *jesteście władzą w tym mieście i jeśli ktoś na tym terenie robi dziadostwo, to powinniście wymusić działania z jego*

¹⁵ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/25337/dziadostwo.

¹⁶ Както по-горе.

¹⁷ Както по-горе.

strony [NKJP: Zapowiadają blokadę, Gazeta Krakowska, 2003-08-08]¹⁸.

Единствено по изключение това съществително няма пейоративна окраска. Може да бъде използвано шеговито със значение ‘да си дядо’ по аналогия със семантиката и строежа на думата *ojcostwo* ‘да си баща (на дете, деца)’ [Dubisz 2018: *ojcostwo*].

Прилагателното от съществителното *dziad* е *dziadowski*. *Wielki słownik języka polskiego PWN* отбелязва като първо по-старото значение, свързано с просяк [Dubisz 2018: *dziadowski*]. Примери за употребата му са *torba dziadowska*, *kij dziadowski* – предмети, използвани от просяците; *pieśń dziadowska*, *wiersz dziadowski* (с квалификатор: книжовно) ‘стихотворение, песен, създадена по образец на автентични песни, пети от просяците’. Изразът *rymy dziadowskie*, квалифициран като остарял, препраща към друга речникова статия, където са дефинирани като ‘рими, банални, прости стихове, лишени от художествена стойност’ [Dubisz 2018: *częstochowski*]. Посочени са и синоними: *rymy*, *wiersze częstochowskie*, *kalwaryjskie*. Значението на думата *kalwaryjski* вече бе обяснено в началото на статията, но следва да бъде изяснено защо като синоним на *rymy dziadowskie* са посочени *rymy częstochowskie*. Ченстохова е най-известното средище на религиозния култ в Полша и в продължение на столетия е привличало не само поклонници, но и просяци, които с наивните си песни и стихове прославяли Божията Майка, очаквайки милостиня от вярващите.

Прилагателното *dziadowski* именно със значение ‘просяшки’ участва в два фразеологизма. *Ktoś jest rozpuszczony jak dziadowski bicz* означава ‘някой е буен, не спазва никаква дисциплина, не се съобразява с околните’ [Dubisz 2018: *bicz*; Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 15]. *Dziadowskie nasienie* (със синоними *diabelskie*, *podłe*, *złodziejskie*) отбелязват двата цитирани речника [Dubisz 2018: *nasienie*; Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 271] дефинирано кратко като ‘вид ругатня’. *Nasienie* е изоползвано с архаичното си значение ‘род, племе, потомство, дете’ и с това си значение днес функционира единствено

¹⁸ Както по-горе.

като част от фразеологични единици; wsjp.pl не цитира фразеологизма *dziadowskie nasienie*, а само негови синоними с прилагателни *czarcie*, *czartowskie*, *diabelskie*, *psie* [wsjp.pl: *nasienie*].

Друго, метафорично значение на това прилагателно е ‘направен некачествено, изглеждащ като евтин боклук, струващ малко, нищожен, без особена стойност’ [Dubisz 2018: *dziadowski*]; ‘такъв, който говорещият оценява негативно’; ‘такъв, чието количество или стойност са твърде малки в сравнение с очакваното’ [wsjp.pl: *dziadowski*]. Примерите ясно показват пейоративния характер на тази лексема: *Możliwe, że przysłali nam jakiś dziadowski węgiel o niskiej kaloryczności, stąd bierze się tak intensywny dym* [NKJP: Корпи як локомотива, *Gazeta Krakowska*, 2007-02-10]¹⁹; *W 2030 roku nasze emerytury będą dziadowskie*. [NKJP: Internet]²⁰; *A co to za dziadowski film?* [NKJP: Корпусу јѣзыка мѳвionedо PELCRA]²¹.

Единствено във *Wielki słownik języka polskiego PWN* намираме и старото значение на това прилагателно: ‘принадлежал на дедите, на предците, произлизащ от тях’, с квалификатор: остаряло [Dubisz 2018: *dziadowski*].

Глаголните деривати на съществителното *dziad* също имат негативна емоционална натовареност и са свързани със значението ‘възрастен човек’ или ‘беден човек’, ‘нещо с лошо качество’.

Глаголът *dziadzić* означава ‘1. остарявам; 2. обеднявам’ [Dubisz 2018: *dziadzić*]. Повече значения и примери посочва wsjp.pl:

1. ‘остарявам и по тази причина ставам физически или умствено недееспособен’: *Nie dziadzieją! Seniorzy w Poznaniu okupują siłownie, kluby fitness i biegają!* [Internet: pozn.naszemiasto.pl]²²;

2. ‘променям се към по-лошо с течение на времето’: *Miasto jest brudne i nieciekawe. Kiedyś było tu lepiej [...]. A teraz coraz bardziej dziadzieje*. [NKJP: Ryszard Parka: *Nie złość się - porozmawiaj*, *Trybuna Śląska*, 2003-01-08]²³;

¹⁹ По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/93060/dziadowski.

²⁰ Както по-горе.

²¹ Както по-горе.

²² По https://wsjp.pl/haslo/do_druku/57508/dziadziec.

²³ Както по-горе.

3. ‘ставам все по-беден’: *Ludzi poznaje się po ich śmieciach [...], można by więc wysnuć wniosek, że ludzie obecnie zamieszkujący nasz kraj są zamożniejsi niż dawniej, skoro na śmietniku ląduje aż tyle rzeczy [...]. Z drugiej jednak strony widzimy dziś znacznie więcej ludzi buszujących w śmietnikach niż przed kilku laty. Czy jesteśmy więc bogatsi, czy dziadziejemy?* [NKJP: O porządkach, Dziennik Polski, 1999-12-10]²⁴.

Друг дериват, *dziadować*, означава ‘живея в бедност, недоимък’ – речниците го дефинират по този или по подобен начин, а *Wielki słownik języka polskiego PWN* посочва и значение ‘прося’ [Dubisz 2018: *dziadować*]. *wsjp.pl* формулира това значение по начин, който отговаря на съвременните реалии: ‘моля другите за парична помощ или за друга материална подкрепа’: *Z tego, co wiem, to pieniądze mu się już skończyły i chodzi gdzieś po okolicy, dziadując* [NKJP: Piotr Kozłowski: Randka z Bogiem i z człowiekiem czyli Kochaj i rób co chcesz... i z kim chcesz!, 2009]²⁵. Същият речник регистрира и значение ‘живея в бедност, стараейки се да спестя колкото може повече пари’: *Ktoś powie, że tam jest drogo? Po to pracuję i zarabiam, aby na wczasach nie dziadować i nie oszczędzać* [Internet: *turystyka.wp.pl*]²⁶. Като най-сполучлива определям дефиницията от *Słownik polszczyzny potocznej*, 2006 ‘живея в бедност, в недоимък; както и ‘отказвам се от нещо, не искам да споделям нищо с другите’. Във втората част се посочват актуални значения, които липсват в другите източници, както и примери за тяхната употреба: *Może wreszcie przestaniecie dziadować? Udawać, że jesteście biedni?* [Czeszewski 2006: 85].

Прегледът и сравнението на дефинициите на думата *dziad* в най-новите речници на полския език позволява да се твърди, че днес основните му значения са ‘негативно определение за мъж; беден човек; възрастен мъж’. Лексемата се използва с тези значения в разговорния полски език и има експресивна натовареност – от леко пренебрежително до силно пейоративно. Илюстрация на твърдението

²⁴ Както по-горе.

²⁵ По <https://wsjp.pl/haslo/podglad/57211/dziadowac>.

²⁶ Както по-горе.

са цитатите от речници и от Националния корпус на полския език, а потвърждение намираме в многобройните изказвания в интернет форумите. Употребата с първоначалното му значение ‘възрастен член на семейството’ и ‘баща на бащата или майката’ е изключително рядка и се ограничава до книжовния стил.

По-старото значение на думите *dziad* и *dziadowski* – ‘просяк’ и ‘просешки’, с характерна негативна натовареност – се е запазило във фразеологичните единици. Много от тези фразеологизми вече излизат от употреба и фразеологичните речници ги квалифицират като остарели.

Анализираната тук дума с нейното актуално значение и негативна натовареност е словообразователна основа на голям брой производни думи, повечето от които са съществителни. Всички представени в статията деривати принадлежат към разговорната лексика и почти без изключение имат пейоративна окраска. В продължение на столетия *dziad* претърпява семантични промени, които го превръщат в негативно определение за мъж и в мотивираща основа за думи с пейоративна натовареност.

Превод: Станка Бонова

Цитирана литература

Anusiewicz, Skawiński 2000: Anusiewicz, J., Skawiński, J. Słownik polszczyzny potocznej. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

Bańkowski 2000: Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 1, A – K. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

Boryś 2006: Boryś, W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.

Czeszewski 2006: Czeszewski, M. Słownik polszczyzny potocznej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.

Długosz-Kurczabowa 2008: Długosz-Kurczabowa, K. Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

Drabik, Sobol, Stankiewicz 2006: Drabik, L., Sobol, E., Stankiewicz, A. Słownik idiomów polskich. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.

Dubisz 2018: Wielki słownik języka polskiego ze słownikiem wyrazów bliskoznacznych PWN. Red. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2018. (pendrive)

Handke 2008: Handke, K. Socjologia języka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: Kłosińska, A., Sobol, E. Stankiewicz, A. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.

Интернет източници:

NKJP: <<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>>

Słownik języka polskiego: <<https://sjp.pl>>

Wielki słownik języka polskiego PAN: <<https://wsjp.pl>>

Wikipedia: a) <<https://pl.wikipedia.org/wik>>

b) <<https://en.wikipedia.org/wiki>>

ПЕРФОРМАТИВНИЯТ ХАРАКТЕР НА ГЛАГОЛИТЕ *EXCUSE* И *PARDON* В ПРЕДСТАВЯНЕТО ИМ ОТ БЪЛГАРИ, ИЗУЧАВАЩИ АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Деяна Пенева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“,
d.peneva@shu.bg

THE PERFORMATIVE CHARACTER OF THE VERBS *EXCUSE* AND *PARDON* AMONG BULGARIAN LEARNERS OF ENGLISH

Deyana Peneva
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The article dwells on the linguistic analysis of two speech acts verbs, *excuse* and *pardon*, with respect to their semantic meanings, syntactic patterns and pragmatic implications when realized in spoken language discourse. The paper aims at highlighting the crossing points and disparities between two sets of data (a Reference corpus versus a Learner corpus) that could be beneficial for language learners when mastering their communicative skills in a foreign language environment in contexts which require adequate manners of linguistic politeness.

Keywords: excuse, pardon, pragmatics, politeness, syntax

Introduction

In the light of developing performative expertise regarding communicative behavior in a foreign language setting, an essential prerequisite for language learners is to possess the relevant theoretical and verbal prowess into the appropriate use of language in performing accurate speech acts. In view of this, the paper makes an attempt to shed light on the expressive verbs *excuse* and *pardon* in the domain of remedial communicative utterances in view of their syntactic structuring, semantic reference and pragmatic usage. This, in turn, will prove beneficial for foreign language acquisition among advanced learners of English (Bulgarian, specifically) when adopting the non-native interactive formulas and speech acts in English. In view of this, the paper features both the analogous and different models concerning the ways the native speakers of English and Bulgarian learners of English express remedial interactions.

Theoretical implications

The research into the remedial nature of the performative entries *excuse* and *pardon* cuts across different aspects of speech acts analysis, which illustrate and clarify the notions of semantic attitude, syntactic patterning and illocutionary perspective of the exact illocutionary force indicated devices (IFIDs)¹ into the domain of expressive communicative acts. In this context, two sets of communicative acts undergo a detailed examination, in a comparative mode, divided into a Reference corpus (RC) extracted from the British national corpus (BNC) of spoken language in formal situations and a Learner corpus (LC), a collection of utterances produced by foreign language learners. The Reference corpus comprises 89 *excuse* communicative acts and 124 *pardon* utterances (213 in total) while the Learner corpus is presented with 31 *excuse* and 5 *pardon* cases respectively (36 in total).

Considering the RC *excuse* corpus, 89 utterances were separated though 532 were identified in BNC. This comes as a result of the fact that not all of them refer to remedial interactive utterances, that is, bearing the inferred meaning of the apologetic speech acts.

According to the *Communicative Grammar of English* [Leech, Svartvik 1994] and *Oxford Advanced Learner's Dictionary 8th edition* [2013] *excuse* as a verb becomes explicit in remedial speech acts in its main imperative form: *Excuse me, Excuse my behavior, Excuse myself for being late*.

Semantically, the verb *excuse* has 6 basic meanings but only three of them can be counted as expressing a remedial meaning. *Excuse* is further dwelt upon pragmatically as an entry expressing apologetic behavior. On the other hand, the entry can function as a noun as well, implying the same semantic meaning as the verb itself.

As to the verb *excuse*, semantically it becomes explicit with the following six main dictionary meanings [Oxford Dictionary 8th edition]:

- 1) explain a fault or offense in the hope of being forgiven or understood:

¹ illocutionary force indicated device - formulaic, routinized forms of speech act. It is always presented by words or an expression that contains a performative verb, such as *apologize, forgive, excuse, regret* [Austin 1962].

- ex.** ... *Excuse my ignorance...* (RC)
- 2) apologize for a wrongdoing that has been done:
ex. ... *Greta, excuse me for interrupting, I'm sorry. We've got to switch over now ...* (RC)
- 3) forgive, grant pardon to:
ex. *We had to excuse the absent members of the committee.*
- 4) serve as justification for:
ex. *Cleverness does not excuse rude language.* (RC)
- 5) exempt from a task or obligation:
ex. *Those students who have regularly attended my lectures are excused from doing their reviews today.* (RC)
- 6) give permission to leave, release.
ex. *May I be excused from the meeting?* (RC)

As a noun *excuse* shares the same semantic meaning as the verb:

- an explanation offered in defence of some fault or offensive behavior.
ex. *There can be no excuse for any further delay.* (RC)
- a pretext or subterfuge.
ex. *He had to find an excuse for his absence.* (RC)
- the act of excusing.
ex. *Where's the corkscrew?' and he'd answered – dead straight – 'What do you want a corkscrew for?' and so I'd made an excuse and left quickly.* (RC)

We mainly focus on the verbal character of the entry *excuse* since no data were found in BNC for the noun connoting the aspect of remedial or corrective behavior. With respect to the verb, the study dwells on its first, second and fourth meaning as they refer to an offensive act which the speaker personally has done and feels obliged to apologize or excuse him/herself for. To some extent, *excuse* in these meanings can serve as an apology or can take the form of an apologetic act that could be illustrated by an expression of explanation or justification [Aijmer1996].

In view of the **syntactic patterning** the performative verb, *excuse* becomes explicit in one basic syntactic group of complement constructions which have the property to realize themselves as remedial apologetic interactions:

Excuse can be followed by a complement NP (nominal phrase) which falls into three basic patterns:

- ***excuse* + [me]:**
ex. ... I mean that's why I messed around with Jude (cough) excuse me , now that's what I ... (RC)
- ***excuse* + [my + noun].**
ex. Excuse my intolerance.
- ***excuse* + [me/myself] + [for-noun/V-ing].**
ex. ... Excuse me. The guilt is mine, though – not because I came to excuse myself for any failure, but because I came to excuse myself for being so impatient ... (RC)

Analysis

I. The verb *excuse*

In BNC **89** *excuse* utterances were extracted only from spoken discourse interactions, in which the verb *excuse* and *excuse* structures occur with reference to remedial speech acts, justifying or explaining an act which has been offensive or could have caused inconvenience or embarrassment.

The data were collected, counted and classified with regard to the frequency of occurrences of *excuse*. The overall number of *excuse* utterances and their percentage rate is presented below considering the basic classifications of constructions:

Reference corpus – *excuse* patterns (number – percent)

Pattern	Number of utterances	Percent
1.1. <i>excuse</i> + [me]	65	30.52%
1.2. <i>excuse</i> + [my+ _{noun}] (denoting an act)	9	4.22%
1.3. <i>excuse</i> + [me/myself] + [for- _{noun} /V- _{ing}]	15	7.04%

/In calculating the percentages I follow the standard procedures, namely, as the total RC corpus of *excuse* and *pardon* utterances amounts to 213 utterances, we divide the number of occurrences of *excuse* by the total number, which is then multiplied by 100/.

As a remedial act the construction *excuse* + [me] occurs 65 times (the repetitions of the construction in an utterance have not been counted), that is 30.52% of the total number of occurrences. In 9 out of 89 cases, which is 4.22% of the total, *excuse* is used with the nominal phrase – *my* + *noun* (denoting an act). *Excuse* + [me/myself] + [for-noun/V-ing] construction is used 15 times (7.04%).

Going further into the analysis, syntactic pattern 1.3. falls into two sub-classifications:

1.3.1. *excuse* + [me] + [for-noun/V-ing] (11 out of 213 utterances, that is 5.16%), and 1.3.2. *excuse* + [myself] + [for-noun/V-ing] (in four utterances (1.88%)).

Form and function of the verb *excuse*

Excuse is one of the basic lexical units which as a complement carrier can open up slots for its complements/syntactic extensions [Herbst et al 2004; Downing, Locke 2006]. It is also a transitive verb which requires a direct object and is manifested in different syntactic structures. In view of the pattern 1.1. *excuse* + [me] the object pronoun (*me*) functions as a direct object in the construction, whereas in the pattern 1.2. *excuse* + [my+noun] the direct object is presented by the possessive *my* and a noun (denoting an act). In the third syntactic pattern 1.3. the direct object is revealed under the form of an objective pronoun followed by a prepositional complement nominal phrase or a gerundial complement. There are cases (1.3.2.pattern) in which the direct object becomes explicit in the form of the reflexive pronoun *myself* which refers to the doer of the remedial act though not to the subject of the clause. Regarding the fact that the remedial act is demonstrated by the imperative form of the verb *excuse* the antecedent of the reflexive pronoun is not the subject of the clause. In the sentence ***I*** *excuse myself* for ... ***I*** is the antecedent of ***myself*** but the utterance does not bear the propositional meaning of offering apology or remedy. The grammatically correct syntactic pattern is considered to be *excuse* + *objective pronoun* (*me*) + *for*.

Using *myself* is inaccurate [Kibble 1997]. Additionally, in the pattern 1.3. the direct object is followed either by a prepositional nominal phrase (denoting an act) or a gerundial complement (denoting an event).

Semantic and pragmatic meaning of the verb *excuse*

As for the lexico-semantic meaning of the verb *excuse* it refers to a state of seeking pardon/forgiveness or exemption for one's mistakes or transgressions though the propositional content connotes mainly the state of attenuated responsibility for the offending act [Olshtain 1989]. In the sentences *Excuse me*, *Excuse my ignorance*, *Excuse me for being absent* the semantic meaning is encoded in what is uttered and the proposition (sentence meaning) can refer to an offensive act or inconvenience, though this is not the only meaning the sentence can reveal. Since the utterances are contextually dependent the implicatures derived from them are not the same.

In the case of *excuse* structures the pragmatic meaning refers to the utterances as communicative acts which serve as remedies for a past or a forthcoming breach of a social rule on the part of the speaker; they more or less serve as accounts, explanations or justifications rather than acts of taking total responsibility [Arundale 2010]. Pragmatically, unlike the other performatives, *excuse* patterns are considered to be sub-types of one of the main remedial types, namely, the type of taking responsibility [Aijmer 1996] which is further subdivided into the type of expressing lack of intent and the type of expressing self-deficiency. These sub-types invoke reduced competence, admission of carelessness, when interrupting someone for example. Indeed, the speaker tries to give his/her reasons for an act which could cause certain inconvenience or an embarrassing moment.

The first basic pattern 1.1.*excuse* + [me] is not succeeded by any other remedial utterance type in the given corpus of examples, only in one set of remedial utterances the pattern in question is followed by another performative structure:

ex. ... *The business which we take active part of is in (cough) excuse me, is in ... Sorry about this. I've dashed across here. (RC)*

It is obvious that the interlocutor does not feel any need to go further into his/her account or simply justify him/herself for the act of awkwardness

or embarrassment that he/she could initiate. It is more likely that the speaker could cause inconvenience or disappointment rather than an offence or a real transgression. What is more, the pattern mainly stands for a social norm when redefining a potentially offensive act so as to make it acceptable. In regards, the pattern is not associated with someone's admission of fault or responsibility (as they are essential components when there is an offence done) but is associated mainly with socially polite behavior when one is causing minor offences or rather disturbances of the socially acceptable rules. In this respect, as remedial acts are defined as a kind of apology speech acts which is intended to provide support for the hearer as s/he can be affected by an offence, *excuse* + [me] pattern can be recognized as a face-threatening act and if it is - it either threatens the hearer's positive face or rather the speaker's negative self-image. Since the strength of the face-threatening act is determined by the social power, social distance and rank of imposition in the case of *excuse* structures the act to some extent threatens the speaker's positive face [Brown, Levinson 1987]. The speaker performs an utterance about his/her own shortcomings damaging his/her own positive self-image [Brown, Levinson 1987] so that they could be treated as an educated member of society belonging to the same social group. Along with that, *excuse* structures can be considered face-threatening acts oriented to the speaker's negative face needs as the speaker shows concern for the hearer by making an excuse for the interruption or imposition. The issue is rather problematic and cannot be stated clearly as to which positive or negative self-image is threatened.

The analysis of the second and third syntactic patterns 1.2. *excuse* + [my_{+noun}] and 1.3. *excuse* + [me/myself] + [for_{-noun/-V-ing}] is discussed on a similar basis. The performative form is succeeded by a phrase which provides an explanation or account in the event of disturbance.

ex. ...Minister Hurley, *excuse me for interjecting*, but it's easy for you to say no, when you chair the meeting ... (RC)

It can also be said that in all examples the wrongdoing is considered minor, trivial and the level of severity – low. Though the level of formality is high and the social power and rank of the participants can differ, the risk

for the remedial act not to sound sincere is slight as the structures are rather conventional and routinized, less emotional than the other performative patterns which, in turn, will not breach the successful performance of the pattern.

It is evident that *excuse* + [me] pattern is the most favourable of all four constructions as the results show that it is used more as a social ritual and a cliché in conventional circumstances (for instance, being late, being absent, interrupting someone). However, it is not as emotional or emotive and its lack will not lead to any detrimental issues regarding the balance between the speaker and the hearer. What is more, it is often mistaken with *Sorry* and *Pardon (me)* [El Hiani 2015; Jucker 2019]. While *sorry* mainly implies the feeling of guilt or shame, *excuse me* sounds more neutral, void of strong emotions.

It is interesting to discuss here, though in brief, the difference between *excuse* + [me] + [for-noun/V-ing] and *sorry* + [for-noun/V-ing], which indeed is rather problematic as they are often taken interchangeably by the native speakers of English, let alone by the learners of English. The former utterance is more formal than the second, but less emotional [Olshtain 1989]. In this train of thought, in the process of data analysis it was noticed that the number of *excuse* patterns were gradually reducing through the years (2003-2021), while similar *sorry* patterns were on the increase. The data confirm the tendency that English native speakers tend to use *sorry* instead of *excuse me* as a substitute of apology for minor offending acts but adding the emotional connotation of personal regret and responsibility [Peneva 2015, 2018].

Crossing points and disparities between RC and LC database of *excuse*

In the Learner corpus there are 31 *excuse* utterances compared to 89 RC examples. With respect to LC *excuse* database, the entry becomes explicit both as a verb and a noun while in BNC database no data were found for noun structures.

As for the verb, there is one basic complement pattern – *excuse* + [noun phrase], which falls into three sub-patterns – *excuse* + *objective pronoun (me)*; *excuse* + *personal pronoun (my)* + *noun* and *excuse* +

objective pronoun + prepositional phrase, either a nominal phrase [NP] or verb gerundial form [V-ing]). The three of them are present in RC, but only the first two occur in the Learner corpus. As a verb the entry is present in its imperative form. The complement pattern model presented here is structured on the basis of Herbst's theory [Herbst et al 2004; Herbst, Schüller 2008] which stresses on the complement endings after a performative entry:

Complement pattern 1:

VHC_{verb head complex} (full verb) + noun phrase

Sentence type: imperative

Excuse

me/my words

The main pattern is further divided into P1_a, P1_b and P1_c:

P1_a (m) + [me] *Oops! Excuse me. I didn't notice you.*

Sorry for it. (LC) (9 cases)

P1_b (m) + [my + noun] *Excuse my intolerance. Sorry.* (LC)

(22 cases)

P1_c (d) + [me] + [for-noun/V-ing] (no examples in LC)

In view of P1_a and P1_b patterns, which are monovalent (they take only one complement) and P1_c which is divalent (it takes two complements), the three of them become explicit with a plain performative verbal head complex (VHC).

The most preferred pattern in LC is *excuse* + [NP_{my+noun}] (61.1%) whereas in RC that is *excuse* + [NP_{me}] (30.52%).

P1_a syntactic pattern is present in LC with only 9 utterances (25%) whereas the RC number of *excuse* + *me* utterances is 65. This is a marked difference which shows that the pattern is not that common among Bulgarian learners of English. The results indicate that *Sorry/I am sorry* is more frequently used as a substitute to *Excuse me* with reference to causing inconvenience or disappointment rather than with the connotation of causing offence or a real violation. This can actually support what has already been

said in the aforementioned analysis of RC *excuse me* pattern, namely, the number of *excuse* patterns as a whole has been on the decline in recent years.

With respect to P1_b, the analysis follows a similar trend to the analysis of the same pattern from RC. The entry is succeeded by a phrase which provides an explanation or account for the inconvenience/embarrassing moment, which is also valid for LC examples. Additionally, the performative pattern in LC and RC is typically coupled to indirect remedial acts expressing lack of intent or self-deficiency. Curiously, another type of indirect remedial utterance has been observed in LC data, that is, explicit self-blame, which is quite rare in RC.

ex. *My behavior was extremely inappropriate. Excuse my bad behavior. I really do regret this* (LC) (explicit self-blame, IFID, IFID)

In this example, the set of remedial utterances comprises an explicit self-blame indirect utterance and two performative utterances (including *excuse* and *regret* performative entries). It illustrates that the speaker acknowledges his/her responsibility for the offensive act. What is more, the type is all hearer-oriented and supportive which definitely will affect the speaker's positive self-image.

The following table provides comparative data of LC and RC number of cases and the percent distribution of the three *excuse* patterns:

Table: P1

Learner corpus percent	Reference corpus Percent
(P1 _a) <i>excuse</i> + [me] 25.00%	(P1 _a) <i>excuse</i> + [me] 30.52%
(P1 _b) <i>excuse</i> + [my+noun] 61.1%	(P1 _b) <i>excuse</i> + [my+noun] 4.22%
(P1 _c) <i>excuse me</i> + [me] + [for-noun/V-ing] 0.00%	(P1 _c) <i>excuse me</i> + [me] + [for-noun/V-ing] 7.04%

In all cases the wrongdoing is considered common and less severe along with the level of severity that is considered low. In comparison with RC the level of formality is regarded not that high and apart from the fact that the social distance can differ, the risk for the remedial act not to sound genuine enough is rather slight as the structures are conventional and routinized.

II. *Pardon – the verb and the noun*

In regards to the analysis of the performative verb *pardon*, in BNC of spoken language 169 *pardon* constructions were found but only 124 of them were identified as remedial speech acts. The lexico-semantic and pragmatic analysis of the verb *pardon* is similar to the analysis of the verb *excuse*, though there are slight deviations in syntactic patterns. Two basic *pardon* patterns are taken into account, namely:

Pardon + [me]

I beg your pardon

In both cases the entry is examined with the meaning of feeling sorry for doing something wrong or for being rude (the same resources); asking for forgiveness or excuse for minor offences or inconveniences. In the first pattern *pardon* functions as a verb transitively whereas in the second pattern *pardon* is used as a noun.

The table below illustrates the overall distribution of *pardon* utterances and the respective percent rate with respect to the basic classifications of constructions in RC and LC:

Pattern	Reference corpus number of cases/percent	Learner corpus number of cases/percent
<i>pardon</i>	<i>pardon + [me]</i> 68 - 31,92%	<i>pardon</i> + [me] 2,9%
	<i>I beg your pardon</i> 56 - 26.29%	<i>I beg your pardon</i> 2,39%

In the Reference corpus the construction *pardon* + [me] occurs 68 times (the repetitions of the construction in an utterance have not been counted), that is 31.92% of the total number of occurrences. In 56 out of 124 cases which is almost well under half of the total occurrences *pardon* is used in the pattern *I beg your pardon* (26.29%) which is considered a form of etiquette. Both patterns are used interchangeably, though *I beg your pardon* is more formal than *Pardon me*. Both patterns are slightly more preferred than *Excuse me*, especially when the apology speech situation requires greater formality. Though *Excuse me* is regarded as less expressive, *Pardon me* and *I beg your pardon* are hardly considered showing any emotion at all. They are viewed as polite remedial expressions mostly used as social rituals and sound more British than *Excuse me* [Downing, Locke 2006].

With respect to *pardon* patterns in the Learner Corpus there are only 5 *pardon* constructions in contrast to 124 *pardon* utterances in RC. In LC the utterances follow the same syntactic patterns with *pardon* used as a verb and as a noun.

The results clearly illustrate that Bulgarian learners do not show significant deviations in understanding the grammatical, semantic and pragmatic meaning of the entry but consider both patterns rather archaic which runs counter to RC data.

ex. *I beg your pardon.* *It's my fault.*

ex. *Pardon me.* *I do regret.*

Both patterns are used correctly as remedial speech acts expressing a request for forgiveness.

It becomes obvious that the number of socially routinized formulas in LC is much less than in RC which could undoubtedly lead us to the conclusion that Bulgarian learners lack some markers of politeness which is not quite true. According to Ignatova-Tsoneva and Slavyanova [Ignatova-Tsoneva, Slavyanova 2014], the problem may come from the fact that *pardon* patterns are closely connected to British history where the social distance between the noble and the ordinary people required an etiquette which came more as a ritual than as a sincerity phenomenon. She points out

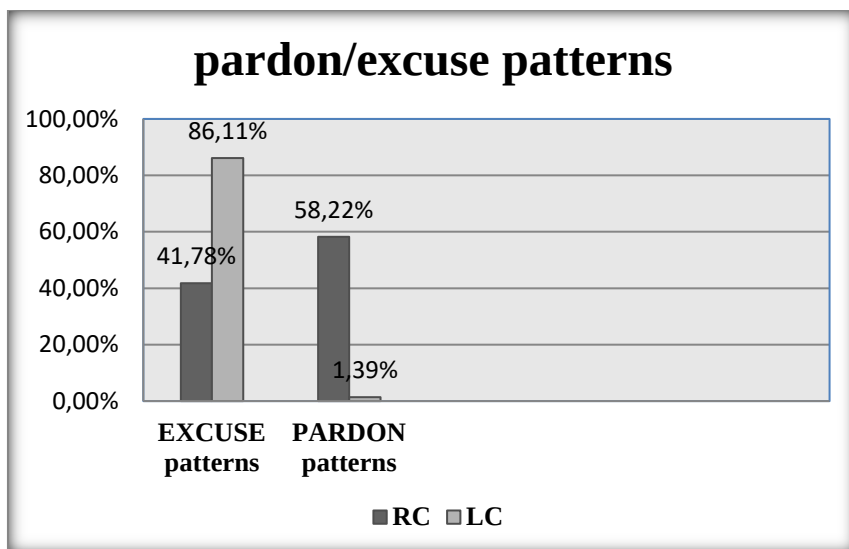
that conventionalized formulas could sound rather hypocritical to Bulgarians and are not among the favoured ways of expression. On the other hand, the Bulgarian learners associate *pardon* with its Bulgarian translation variant *Пардон*, which they consider somewhat obsolete and fussy and will normally use it to alert a person that they have done something impolite or wrong. With respect to *I beg your pardon* which is a set phrase, a form of etiquette, the Bulgarian learners consider it a common way to ask someone to repeat something because you didn't hear what was said, a posh way to say 'What' [Urban dictionary], whereas in RC data the remedial element prevails. We should state here that though the learners were consulted about their communicative intentions they have not shown preference to that expression.

As a whole, it becomes obvious that Bulgarian learners of English deviate substantially in pragmatic competence when compared to the native speakers in relation to *pardon* expressions.

In the train of thoughts exposed in the analytical part, we can say that no generalizations could be drawn with respect to *pardon* utterances as there are only five cases in LC, but this could shed some light on the overall usage of the pattern by the Bulgarian learners.

In all, we can state that grammatically the learners of English rarely indicate any linguistic incompetence for both *excuse* and *pardon* syntactic patterns, though, pragmatically, they are to be further instructed and taught.

The diagram shows the frequency distribution of RC and LC *excuse* and *pardon* cases:

III. Deviations from the set patterns

Up to now we have discussed the basic *excuse* and *pardon* patterns the way they are most frequently used and exploited by both the native speakers and the learners of English. However, it was noticed that another set of utterances, grouping around *excuse* performative utterances, was extracted from LC. Curiously, these utterances do not follow the basic *excuse* patterns. The overall number of these utterances is 19. In them the entry is used either as a verb or a noun. In two of them the remedial act is slightly minimized as the speaker speculates on the level of severity or seriousness of the offence, which can be considered as an evasive utterance, diminishing the remedial force:

ex. *Most probably the teacher will excuse us.* (LC)

ex. *We are good students and the professor will excuse our delay.* (LC)

The focus we place is on the other 17 utterances which are not quite distinct or typical among the British speakers. All sentences are negated by a noun or verb phrase negation in which the negator (the lexical item that expresses negation [Biber, Conrad, Reppen 1998; Grozdanova 1989]) is the quantifying determiner ‘*no*’ in front of a noun phrase or ‘*not*’ after an auxiliary or moral verb or by using ‘*nothing*’ as a subject of a clause.

ex. *Whatever I say will be in vain. Will you ever forget it or no excuse at all?* (LC)

ex. *That does not excuse my words.* (LC)

ex. *Nothing can excuse me.* (LC)

All these sentences refer to utterances which aim at provoking compassion or empathy on the part of the hearer, which in fact is not the case in RC. It can be interpreted as a kind of evading responsibility or the speaker is simply trying to minimize the offence by imposing on the hearer the idea that he/she (the speaker) is the unfortunate one who is to be taken pity on. This definitely refers to the idea that one's native cultural knowledge, no matter how language competent the participants are, plays a crucial role in the choice of remedial structures.

Conclusion

As a whole, it can be argued that the explicit forms and patterns of the exact performative entries comprise mostly established, routinized expressions, which are primarily considered as formulaic communicative interactions of remedial character and they can be only identified through illocutionary force indicated devices (*excuse me, pardon me* and the like). As to the functional aspect of the speech acts in question, it can be assumed that the form in language learning and acquisition is equally important as the inferred meaning of an utterance. The findings show that the majority of the learners have a tendency to properly utilize the conventional formulas and set expressions, however, the learners fail to produce pragmatically appropriate remedial acts when they are asked to express their preferences in a foreign language setting in a different cultural environment. Therefore, teaching linguistic competence should be an inseparable part from pragmatic training so that the learners of English can raise awareness of the other/foreign socio-cultural values and norms of polite structures and exploit adequate interactive formats.

References:

Austin 1962: Austin, J.L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press, 1962.

- Aijmer 1996:** Aijmer, K. Apologies. Conversational Routines in English. – In: *Convention and Creativity*. London, Longman, 18–123, 1996.
- Arundale 2010:** Arundale, R. Constituting face in conversation: Face, facework and interactional achievement. – In: *Journal of pragmatics*, 42 (8), 2078–2105, 2010.
- Biber, Conrad, Reppen 1998:** Biber, D., S. Conrad, R. Reppen. *Corpus Linguistics. Investigating Language Structure and Use*. Cambridge: CUP, 1998.
- Brown, Levinson 1987:** Brown, P., S. Levinson. *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Downing, Locke 2006:** Downing, A., P. Locke. *English Grammar: A University Course*, 2nd ed. Abingdon and New York, Routledge, 2006.
- El Hiani 2015:** El Huani, K. Performing speech acts among Moroccan EFL advanced learners. – In: *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 199, 479 – 485, 2015.
- Grozdanova 1989:** Grozdanova, L. Negation in English and Maltese: Common Rules and Typological Differences. –B: *Съпоставително езикознание* 16 (2), 5–9, 1989. – In: *Journal of Maltese Studies*, 19, 1991.
- Herbst et al 2004:** Herbst, T., D. Heath, F. Roe (eds.). *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*, Berlin, Mouton de Gruyter, 2004.
- Herbst, Schüller 2008:** Herbst, T., S. Schüller. *Introduction to Syntactic Analysis*. Tübingen: Narr. 2008.
- Ignatova-Tsoneva and Slavyanova 2014:** Ignatova-Tsoneva, D., L. Slavyanova. *Characteristics of the Modal Means for Expressing Gratitude in Contemporary English and Bulgarian*. – In: *Annual Proceedings*, Vol. 53, Series 11, Ruse: Ruse University Publishing House, 29-34. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp14/11/11-5.pdf>, 2014.
- Jucker 2019:** Jucker, A. Speech act attenuation in the history of English: The case of apologies. – In: *Glossa: a journal of general linguistics*, 4(1), 45. doi: <https://doi.org/10.5334/gjgl.878>, 2019.
- Kibble 1997:** Kibble, R. Complement anaphora and dynamic binding. – In: *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory*, VII, Ithaca, New York: Cornell University, 258–275, 1997.
- Leech, Starvik 1994:** Leech, G., J. Starvik. *A communicative Grammar of English*, New York: Longman Group Limited, 1994.
- Olshtain 1989:** Olshtain, E. Apologies across languages. – In: Blum-Kulka, S., J. House, G. Kasper, R. Freedle (eds.). *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*, Norwood, NJ: Ablex, IX, 155–73, 1989.
- Peneva 2015.** Peneva, D. The speech act of apology of Bulgarian learners of English. Unpublished dissertation, Shumen, COBISS.BG-ID – 1275199716, 2015.
- Peneva 2018:** Peneva, D. A methodological approach in the comparative analysis of speech act patterns. – In: *Lyuboslovie, Symbols*. Faculty of Humanities, Shumen: Konstantin Preslavsky Publishing House, ISSN 13146033, 252–266, COBISS.BG-ID – 1244285668, 2018.
- Hornby ed. 2013:** Hornby, A. ed. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* 8th edition, 2013. <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
- Urban dictionary**, <https://www.urbandictionary.com/>

НЕПРЕКИ СРЕДСТВА ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ВРЕМЕ В ЕЗИКОВИТЕ ТЕКСТОВЕ

Ивелина Савова
ШУ „Епископ Константин Преславски“
i.savova@shu.bg

INDIRECT MEANS OF TIME REPRESENTATION IN LINGUISTIC TEXTS

Ivelina Savova
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: All time signals beyond the explicit temporal markers with a systematic linguistic nature can be defined as indirect means of time. These means act on the principle of implication. Such means are contextual implications, while others composition techniques, certain stylistic devices, as well as any extra textual indicators – elements from the context of situation, from the wider social and cultural context and information drawn from the participants' encyclopedic knowledge and life experience. Indirect means of time limit their manifestation to certain occasions or to certain texts.

Keywords: text, text time, indirect means of time, implication

0. В тази работа ще стане дума за това как времето индикира своето проявление в цялостните речеве продукти. Ще се обсъдят по-специално т.нар. непреки средства.

Щом има непреки средства, логично е да се предположи, че ще има и преки; щом има представящи времето средства, логично е да се попита какво точно време представят те. Навлизането в същността на основната проблематика изисква подход към нея чрез бърз коментар на посочените аспекти в обратен ред.

1. Всеки текст „говори“ за някакви неща – съобщава факти, разказва случки, представя обекти, явления, процеси, обсъжда теории и хипотези, дава инструкции, идеи, нареждания, оценки, аргументира тези, призовава за нещо или го изисква, проповядва неща, забавлява или манипулира чрез неща и пр. Споменатите неща образуват съдържанието на текста – неговия относително обособен **текстов свят**. Това е светът на затворената в границите на дадения текст текстова „действителност“ – реална или измислена.

Текстовият свят, също както и извънезиковият (физическият) свят, има времето като фундаментална характеристика на своето

съществуване. Когато представя фактите, образуващи съдържанието му, текстът автоматично актуализира тези факти във времето – отбелязва ги като настоящи, минали, бъдещи, ориентира ги един спрямо друг като едновременни или последователни, а в случай на последователност фиксира взаимния им ред (кой преди, кой след) и отбелязва темпоралната дистанция помежду им. Освен това текстът може да ориентира представяните факти и по отношение на определена точка по оста на естественото календарно време, например като станали към 2 часа на 6 септември 1885 г., през лятото на 2014 г., преди Втората световна война и т.н.

Времето, в което текстовият свят битува, се определя като **текстово време** [Савова 2007: 4]². То е някакъв времеви интервал с определени начало и край, в който (интервал) са „положени“ нещата, за които текстът „говори“. В този смисъл текстовото време е *времето на представяния в текста (мини)свят*. То е *времето, в което съществуват обектите, развиват се процесите и следват едно след друго събитията от моделирания в съответния текст „къс действителност“*. За текстовия свят текстовото време е това, което е реалното време за физическия свят.

1.1. За представянето на времевите параметри на конкретната текстова действителност в словесния продукт се изгражда специална **темпорална макроструктура**. Тя е вид смислова структура, разгръщаща времеви аспект на текстовия денотат. Представя съвкупността от времеви връзки между обектите, фактите, действията, събитията от текстовата реалност. Темпоралната макроструктура отбелязва съотнасянето на текстовата действителност с определено хронологично време (с момент или интервал от времето на физическия свят), ориентира фактите от текстовото съдържание с оглед на категориите *настояще, минало, бъдеще, всевремие*, маркира хронологията на съдържателните фрагменти и на единичните факти един спрямо друг, определя начина на времевата реализация на фактите – дава идея как, колко дълго, колко често времевият признак се актуализира. Времевите съотношения между елементите на

² Спецификите на самото текстово време са коментирани в цитирания труд, с. 71 и сл.

текстовия свят се представят чрез различни средства, вплетени в текстовата повърхнина под формата на мрежа (т.нар. темпорална мрежа). По този начин текстовото време се разкрива в езиковата форма на готовия продукт и по обратен ред може да бъде извлечено от нея.

Темпоралната макроструктура има глобалноорганизиращи функции в речевото произведение и конфигурира времето на текстовия свят във формата на: *нулева ориентационна (изходна) точка* на текстовото време, *времеви планове* (настоящ, минал, бъдещ, всевремев), *времеви блокове* (по-малки времеви фрагменти в темпоралните планове), *последователност от единични факти* във времевите планове и блокове (по-пълно у Савова 2007: 99 и сл.).

1.2. Ключов аспект при анализа на времето на текстовия свят е аспектът на *средствата*, с които времевите параметри и съотношения се изразяват в повърхнинната структура на текста. Тези средства могат да се обозначат като преки и непреки. Преките средства са елементи на езиковите равнища – морфологични, лексикални и синтактични средства, които изразяват време с категориалните си значения. Като непреки средства се определят всички сигнализатори на време извън експлицитните времеви изразители със системноезиков характер.

Преките средства действат без ограничения във всякакви условия и във всякакви текстове. Преките средства са на първо място глаголните форми за време, които имат основна задача да изграждат граматично темпоралните планове. Именно те изразяват в текстовия свят ориентацията към настоящето, миналото, бъдещето и всевремието. Следващи по честота и важност са темпоралните пояснения – наречия, наречни групи и именни изрази (тип *вчера, най-напред, отведнъж, малко по-късно, тази година, след Коледа, към два часа по обед*), които посочват местоположението на фактите по линията на времето или характеризират начина на времевата им реализация. Към преките средства се отнасят още изреченията с времева семантика – такива са специализираните подчинени обстоятелствени изречения за време (тип „Тъкмо си легнах, *когато се позвъни*“, „*Преди да кажа нещо*, той излезе“) и изреченията с „чисто“ времево съдържание (тип „*Скоро е 15 септември*“, „*Остават 5 минути до 9 часа*“, „*Беше ранна пролет*“, „*Мина се тъй доста време*“).

Също преки средства са и отделни лексикални елементи с времево значение (тип *седмица, сутрин, лято, днешните момичета, едновременно* филми, *тримесечна* обсада, *праисторически* човек, *сутрешен* блок на БНТ, *зимни* обувки, *предсрочни* избори, *продължителни* дебати, *нощувам, зимувам, вечерям, датирам, разсрочвам, подранявам*, вж. напр. в: „*Месец август* е пиков за бизнеса”, „*Прекара вечерта* в компанията на дъщеря си”, „Скоро ще *запролети*“). После идват определени фразеосхеми с времева семантика (тип „*Почаках, почаках, пък си тръгнах*”, „*Звънецът удари, а тя приказва ли приказва*”; *година след година, от ден на ден*). Отделно стоят фразоредът (подреждането на простите изречения в състава на сложното) и аранжирането на изреченията (подреждането на самостоятелните изречения в текста); взаимното разположение на въпросните изречения може да бъде индикатор за реда на съобщаваните факти.

Непреките средства на времето са лишени от всеобщност и ограничават проявлението си до определени случаи или до определени текстове.

2. Непреки средства е доста общо обозначение на всякакви показатели за време извън групата на посочените морфологични, синтактични и лексикални времеви сигнализатори. Непреките средства действат на принципа на импликацията, като времевите връзки се извеждат логически въз основа на текстови и извънтекстови данни. Към тези средства се отнасят контекстовото подразбиране на времеви параметри и съотношения, средства на композицията, различни стилистични техники, сигнали като актантни конфигурации, природни и материални обкръжения, пространствени разположения и под. „Показанията” на такива средства в по-голямата си част се извличат от езиковата форма на текста. Често обаче сведенията относно времевото битие на моделирания свят имат извънтекстов и дори извънезиков характер. Те се извеждат например от ситуацията на общуването, от данни на социалния и културния контекст, от необятната област на енциклопедическите знания и житейския опит.

2.1. Контекстови импликации

Словесните продукти с оптимален обем (включващи поне няколко изречения) почти винаги предлагат извеждане на времеви връзки въз основа на контекстови индикации. Преди всичко това важи за изреченията с елиптиран глагол и за различните видове безглаголни изречения. В такива конструкции отнасянето на съответните факти към конкретен времеви план или осъзнаването за тях на по-определена времева локализация в рамките на въпросния план става въз основа на наличните в езиковото обкръжение времеви данни. Темпоралните параметри на дадения факт се подвеждат под параметрите, показани в изреченията от близкото обкръжение (чрез морфологични и лексико-синтактични средства), а в някои случаи се извеждат и въз основа на общи контекстови сведения.

За илюстрация може да послужи широко известният като съдържание разказ на Йордан Йовков „По жицата”³. Тук в рамките на сегашния план се наблюдават около десет случая, когато глаголни времеви форми се подразбират в условията на контекстова елипса. В пет от тези употреби контекстът подсказва наличие на имплицитна имперфектна форма, използвана в актуалната реч на фикционалния повествовател в ситуация на описание, вж.: „Ризата му беше само кръпки..., поясът му [беше] орфан, потурите – също [бяха орфани]”, „Толкоз много бяха лястовичките... Много [бяха], но [бяха] все черни”. В диалога на героите от сегашния план пък се наблюдават редица контекстови елипси на сегашни форми, напр.: „– Не си тъдявъшен, отде си? – От Кичук Ахмед [съм]”, „– На колко е години? – Към дващсет [е]. – Е, че младо е момичето. – Младо [е], ами”, „– Ами сега де го водиш? На доктор ли [го водиш]?”. В редица случаи въз основа на контекста е възможно и преосмисляне на времеви форми. Това се проявява ярко например при интерпретацията на факта „Захвърля я” (змията), повторен от Моканина като израз на силна изненада от чутото. В тази употреба фактът се възприема като сегашен (субективна реакция в плана на настоящето), докато при първото си споменаване (в

³ В: Й. Йовков. Разкази. София: Български писател, 1976. Първо издание на творбата 1927 г. Подробен коментар на начините, по които е организирано художественото време в разказа, вж. у Савова 2007: 179.

разказа на Гунчо) той е минал, срв.: „– ...Извикала, па с всичкия си страх я сграбчва и я захвърля! – *Захвърля я!* По жътва става туй”.

От друга страна, в текста има и редица изречения, оформени въобще без глагол (извън изреченията с контекстова елипса). Те са по строеж обикновено неразчленени, показателни, номинативни, често с възклицателен и въпросителен характер, чиято отнесеност към съответен времеви план се извежда въз основа на общия контекст. Така към сегашния план се отнасят няколко такива построения, употребени като речеве реакции в актуални реплики на ситуирани в сегашния план лица, напр.: „– ...По едно време усетих, кай, нещо тежко, нещо студено, ей тук на гърдите си. Като отворих очите си: зъмя! – *Бре!* – *Ами, зъмя.* Навила се и легнала на гърдите ѝ”, „– ...*Ей го,* изсърхна като вейка”, „– *Ама работа, ама работа!* – чудеше се Моканина. – Ами сега де го водиш? На доктор ли? – *Дохтори:* колко дохтори променихме”. По същия начин реплики без граматични и лексикални маркери за време, обменяни обаче в рамките на текстовата миналост, се осмислят като изразители на минали факти, напр.: „– ...Това лято ми се замоли да съм я пуснал да иде да жъне. [...] „Моля ти се, тейко, пусни ме, и аз искам да ида с момичетата”. *Хубаво,* като е тъй, пуснах я”, „– ...Като отворих очите си: зъмя!”, „– ...те казват, че в Манджилари се явила... явила се една бяла лястовичка. *Досуц бяла, като сняг*”. „*Е?*”. Понякога контекстът определя номинации с едно и също съдържание да се отнасят към различни темпорални планове. Например цитираният по-горе факт „бяла, досуц бяла лястовичка” от препредадения разговор на Гунчо и Стоеница, разположен сред факти от плана на миналото, без съмнение също е минал. Същият факт, споменат по-нататък в контекста на сегашния план в речевите участия на Моканина и Гунчо, става при новите условия факт от плана на настоящето, срв.: „– Ама истина ли е? – извика Моканина. – Къде била таз лястовичка? – Нали ти казах, тук се явила, в Манджилари. – *Бяла?* – *Досуц бяла*”, „– ...може да си я виждал, може да си чувал... – Не съм, братко, не съм. *Бяла лястовичка?* Нито съм чувал, нито съм виждал”.

Контекстът е в основата и на логическите импликации относно взаимното ориентиране на единичните факти като едновременни или последователни (извън случаите със специални указания чрез

темпорални изрази или подчинени изречения за време). Описание на хронологията на единичните факти за всеки от плановете в „По жицата” е дадено у Савова 2007: 192 и сл.

Пак от контекста се извличат данни и за времевия компонент на ситуацията на общуването във всички случаи, когато съответната ситуация е вторично пресъздадена – описана е в последващ текст. Тогава всички данни за времето на събитията и за времевите отстояния на отделни факти и епизоди, които при прякото общуване биха се съдържали в ситуативния контекст и биха се извличали от него, при вторичното пресъздаване на ситуацията се описват с думи и се извличат от езиковата форма на речевия продукт. Именно въз основа на съществуващи в текста на „По жицата“ податки за елемента време на описваната ситуация на общуване се установява приблизително календарното и часовото време на сегашния план, времето на случката със змията, интервалът между тази случка и срещата на Моканина със семейството на Нонка, времето на връщането на Никола и Пеньо с вестта за бялата лястовичка и пр. [вж. Савова 2007: 183]. Става въпрос за ситуативни сведения от типа: *„Наближаваше Преображение господне...”*, *„Сега на Богородица ще стори двајсет”*, *„Погледна към овцете, запладнени на поляната”*, *„... замоли ми се... да иде да жъне”*, *„Онази вечер додоха си нашенци от скеля”* и др.

2.2. Композиционни техники

Използването на композиционни техники като средство на текстовото време не е нещо, което се практикува в „масовото” текстопроизводство, не е „ежедневен” или спонтанен похват. Изисква целенасочени усилия, специална обработка на текста и не на последно място авторско въображение и вещина. Проявява се основно в сферата на естетическия трансфер на текстове и най-вече в художествено обработените наративни продукти.

Композицията става средство на текстовото време, когато се осъществява някаква преднамерена „игра” с времето, „напасване” на времеви пластове, мозаечно сглобяване на времеви фрагменти. Такъв характер има например ретроспективното въвеждане на внушителни минали епизоди. Това е случай, в който историята се започва не от естественото ѝ начало, а от някъде по-напред, за да може на

определено място навътре в текста да „се отвори скоба” и да се въведат необходимите за разбирането на актуалния свят и съществени за съдържанието минали факти. Тази композиционна техника е една от най-често използваните и има пряко отношение към изграждането на времевата структура на текста. Тя е отлично проявена в много текстове на различни автори. В разказа „По жицата” е реализирана например чрез обширния разказ на Гунчо за историята на Нонкината болест, включително и покъртителната случка със змията по време на жътвата „това лято“. Възможни са обаче и по-сложни композиционни техники.

Една такава техника е структурирането на съдържанието в няколко времеви плоскости, съществуващи обособено една от друга и разделяни (в различните случаи) по различен признак. Събитията, развивани в тези плоскости, са относително самостоятелни и представляват отделни текстови светове. На пръв поглед тези светове битуват независимо един от друг, но в крайна сметка се оказват свързани. Отделните светове имат свои линии на времето. Сюжетът се развива като непрекъснато „скачане” от едно в друго време, така че времевите линии не се развиват последователно и непрекъснато, нито дори в „правилен” ред. Всяка от тях се структурира на части, като при линейното разгръщане на текста читателят разпознава отделните фрагменти като принадлежащи към съответния тематично-времеви свят и на принципа на филмовия монтаж постепенно поставя на необходимото място тези фрагменти, изграждайки частните времеви структури на всеки от световите. Като резултат се композира и общата времева структура на текста, в която частните линии се оказват относително обособени отсечки.

Илюстрация на такъв тип времева структура, в която отделните „светове” са обособени по чисто времеви признак (разположени са последователно по линията на хронологичното време, но са разделени един от друг с векове и поколения) дава романът „Скитник броди по света” от Андрей Гуляшки⁴. В него събитията се разгръщат в три времеви плоскости – през XIII в. (1204–1258 г.), в средата на XX в. (1939–1960 г.), през 80-те г. на XX в. (април–юни 198... г.). В първата времева плоскост е разположена житейската история на богомила

⁴ А. Гуляшки. Скитник броди по света. София: Български писател, 1982.

Лукан Бугра, син на Рельо; във втората – историята на д-р Лука Шейтанов, очен лекар, интербригадист и антифашист; в третата – историята на д-р Лука Шейтанов, неврохирург, син на първия д-р Шейтанов.

Събитията от първия времев пласт възкресяват времето на Албигойските войни в Южна Франция, когато папата, френският крал и феодалите от север водят жестоки битки с Окситания, за да смажат катарското (бугарското) движение (и, разбира се, да сложат ръка на богатите окситански градове). Тези войни са видени през погледа на българския еретик Лукан, отвлечен от родното му село край Пловдив в юношеска възраст през 1204 г. от латинските рицари. Преминал като паж през дома на солунския дук, съдбата му го води през Италия до Окситания като придружител на Учителя Йосиф, който разпространява и укрепва там богомилското учение. Героят преживява кървавите епизоди на кръстоносния поход срещу катарите, участва в защитата на различни катарски крепости, както и в катарските бунтове в продължение на 40 години. През 1244 г. заедно с 209 катари е обречен на смърт чрез изгаряне, но помилван в последния момент. Прибира го в дома си селянинът Жералд Бернар. След 14 години, вече в преклонна възраст, героят се връща отново в Монферие да се поклони на светите за него места, и тук, в дома на Бернарови, описва на старопровансалски своето житие. Оставя ръкописа у Бернарови и този ръкопис жените от Бернаровия род предават от поколение на поколение като реликва.

Събитията от втория времев пласт започват през юни 1939 г., когато д-р Лука Шейтанов и приятелят му Едмонд Бернар след разгрома на испанската републиканска армия стигат в дома на Бернарови в Монферие. Тук докторът научава за старинния бугарски ръкопис и го преписва, а по-късно в София дава да бъде преведен. Пътят на героя е от Монферие в Париж, после в София, после отново в Париж, където участва във френската съпротива. Преживява годините на култа, когато е инкриминиран, а по-късно е реабилитиран и умира през 1961 г. Неговата история е разказана във вид на дневник, на отделни места в който са внадени преведените страници от старинния ръкопис.

В третия времева пласт се въвежда историята на втория д-р Шейтанов в труден за кариерата му и за личния му живот период. В дома на Шейтанови по време на тежкото си заболяване той намира дневника на своя баща и научава от него двете предишни истории. Като план на настоящето на текстовия свят се разгръща именно третата времева плоскост; в рамките на събитията от тази плоскост през неравномерни интервали непосредствено се вписват извадки ту от дневника на бащата, ту от древния ръкопис. Така действието многократно се прехвърля в България, Латинската империя, Италия и Франция през Средновековието, във Франция и България през Втората световна война и след нея, в София в края на XX в. Миналите истории се разгръщат като напълно самостоятелни, без връзка помежду си и с третата, а в сегашния план липсват специални сигнали за отклонение към миналото. Епизодите от ръкописа и дневника са вътрешно (в техните собствени рамки) експлицитно времево отбелязани. В ръкописа съгласно с летописната традиция всеки запис започва с указание на времето и мястото и с катарската благословия, напр.: „Лято 1258-о, месец VI, Монферие, в дома на Бернарови. Благословете и ни пощадете. Амин”. В дневника също като подзаглавия стоят времето и мястото на отделните записи, тип: „Париж, 20.VI.1939 г.”, „София, юни 1940 г.”, „София, в навечерието на 1961 г. В стария ни дом в Лозенец”. Времето на събитията от сегашния план не се експлицира специално, но въпреки това ориентацията в него е напълно прозрачна.

При възприетото мозаечно (монтажно) изграждане на цялото различното хронологично време би било опознаваемо и без споменатите специални времеви маркери в първия и втория пласт. То се сигнализира и чрез други неезикови средства – постига се на основата на коренно *различните събития* в трите плоскости, свързани с коренно различни *актантни конфигурации, материални обкръжения и места*. Действащи лица в първата плоскост например са самият Лукан, барон Людовик и дъщеря му Инесса, морякът Танас, Учителя Йосиф, дукът на Милано, Мария, Есклармонд, рицари, свещеници, кръстоносци, старият Жералд Бернар. Във втората времева плоскост се подвизават първият д-р Шейтанов, приятелят му Едмонд Бернар, д-р

Бруйя, Мари, Люсиен, Пер Гоше и други участници във френската съпротива, Соня, адвокатът Измирлиев, школьникът Асен. В третата плоскост герои са вторият д-р Шейтанов, жена му Ана, Юла, лекари от престижна столична клиника, секретарка, медицински сестри, заместник-министърката Цветкова, приятели от кварталната кръчма. Различни са и местата на събитията или ако са еднакви, то е различно времето, както и хората, участващи в тези събития. Местата на случките от първата времева плоскост са неизвестното богомилско село край Пловдив, средновековните Солун, Венеция, Милано, окситанските градове и крепости Тулуза, Алби, Каркасон, Безие, Монсегюр, селото Монферие с дома на Бернарови. Случките от втория времеви пласт започват пак от Монферие и дома на Бернарови, но шест века по-късно, продължават в Париж и София. Събитията от третия времеви пласт се развиват само в София на различни места – основно в семейния дом на Шейтанови, но също в неврологичната клиника, на летището, в кварталната кръчма. Във всеки от времевите пластове е различно и материалното обкръжение: отбранителен селски редут, средновековни градове и крепости с техните инвентари, характерно за епохата въоръжение, бойни доспехи, шлемове, пера, рицарски турнири, обсади, еретически клади в първата плоскост; беден селски дом на френско семейство в навечерието на Втората световна война, евтини парижки хотели, нелегални квартири, антифашистки демонстрации, стара София с характерната за тогава атмосфера на булевард „Цар Освободител“, Борисовата градина с езерото Ариана във втората плоскост; старият интелектуалски дом на Шейтанови с огромния му кръгъл салон, предвиден за концертна зала, със старинната му желязна ограда и люлякова градина отпред в третата времева плоскост.

Върху основата на разнородни времеви пластове, но отделени на друг принцип и другояче организирани, е поставен сюжетът и на романа „Фантомът на паметта“ от Александра Маринина⁵. Текстовите „светове“ (два на брой) в този роман са обособени по признака реалност/нереалност – единият е „реалният“ свят на героите от

⁵ А. Маринина. Фантомът на паметта. София: Хермес, 2004. Оригиналят е издаден през 2002 г.

произведението и се ситуира в Русия в ново време, другият е фантазият свят на сюжета на създаваната от главния герой писател книга притча. Всеки от тези „светове“ е „поставен“ в свое собствено време.

Особеното в този текст е, че събитията от романа притча по никакъв начин не са отделени формално от останалите („действителни“) събития и не са по никакъв начин експлицитно сигнализираны. Мозаечното въвеждане на събитията от двете плоскости изгражда паралелно двата времеви свята, а интригуващото съчетаване на тези светове с подвеждащото им смесване в началото, а после с елегантните преходи от единия в другия говори за качеството на писателската работа.

Композицията е водещ похват в организацията на времето и в популярната драма на Георги Данаилов „Краят остава за вас“⁶. Композиционният принцип тук е напълно различен от досега коментираните. В този текст събитията от двете последователни действия на драмата всъщност покриват една и съща времева отсечка, имат едни и същи участници, но различни причини и следствия. Изглежда, сякаш с второто действие авторът връща времето назад, за да „поправи“ нещо, станало не според намерението му. Всъщност той наистина „връща“ времето, но за да започне събитията отново, при други стартови условия. Това специфично времево движение не се експлицира специално, но се извлича лесно във връзка с подобните обстоятелства и действащи лица. Неочакваното връщане на времето е не само изненадващ и въздействащ похват, но и активизира взаимодействието на читателя/зрителя с текста, защото и намирането на крайното решение на представената житейска дилема е оставено всъщност на неговата преценка.

Сложна игра с времето е осъществена и в романа на Клод Мориак „Вечеря в Париж“⁷. Този роман е интересно построен: изградени са два сюжетни плана – план на вечерята с разговорите между сътрапезниците и план на мислите и неизречените коментари на

⁶ В: Г. Данаилов. Избрани пиеси. Велико Търново: Абагар, 2010. Оригинален е от 1975 г.

⁷ К. Мориак. Вечеря в Париж. София: Отечествон фронт, 1965. Оригинален заглавие е „Le Dîner en ville“ (Вечеря в града), а годината на издаване е 1959.

всеки от тях. В романа няма авторска реч, която да въвежда в ситуацията, нито някаква странична идентификация и характеристика на участващите лица, събрани на приятелска вечеря (само графично се отбелязват – чрез многоточие – началото и краят на „включването“ на даден сътрапезник). Всеки сътрапезник се саморазкрива чрез това, което говори или мисли. Отначало читателят е затруднен в идентификацията на безименните участници в общуването, но постепенно въз основа на откъслечни сведения от развивани предходни теми, проявени отношения и под. ориентацията започва да се прояснява. В романа като че ли става дума за множество „времена“ – основно и общо за всички е времето на вечерята, развивано като сегашен темпорален план. Оттам нататък размислите, спомените, кроежите за бъдещето на отделните сътрапезници създават частния свят на всеки от тях, който свят си има свое частно време. Така неявната дейност на ума на всеки от участниците във вечерята представя независими епизоди с отделни времеви отсечки, „подреждани“ обаче от читателя в обща времева верига като паралелни или като последователни с приблизително точно установени взаимни разположения в миналото или бъдещето.

Художествената литература (наша и чужда) съдържа още много и най-различни случаи на специални времеви структури, изградени чрез специфични композиционни средства. Такива са множеството фантастични истории за машини на времето и скокове в хиперпространството на писатели от Хърбърт Уелс до Любен Дилов (баща). Такива могат да бъдат обаче и най-обикновени житейски сюжети на съвременна или историческа тема, композирани нетривиално, с въображение и вкус (като например романите „Преди да се родя и след това“ от Ивайло Петров и „Случаят Джем“ от Вера Мутафчиева)⁸.

2.3. Стилистични похвати

Изразяване на времеви характеристики става и чрез различни композиционно-стилистични похвати. Един такъв похват е например повторението на отделни елементи – изрази, изречения, по-големи

⁸ Различни други „игри с времето“ във фикционалните наративи коментира П. Рикьор във втория том на поредицата си върху времето и разказа [Рикьор 1984: 61].

цялости – на различни места в текста с цел сигнализиране на непрекъснатост на даден процес във времето, на продължителност на представяните факти. Такова продължаващо траене на фактите е добре показано чрез повторение на елементи от ситуацията в обедната и последващата сутрешна картина в стихотворението „Хаджи Димитър” от Христо Ботев⁹, вж.:

*Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече,
жътварка пее нейде в полето,
и кръвта още по-силно тече!*
.....
*Денем му сянка пази орлица
И вълк му кротко раната ближе*
.....
*Но съмна вече! И на Балкана
юнакът лежи, кръвта му тече –
вълкът му ближе лютата рана
и слънцето пак пече ли – пече!*

Също стилистичен характер имат техниките за забавяне или ускоряване на времето. Това е ефектът на „разтегления миг” – кратко време, представяно като продължително, и съответно на „контрахираното време” – кратко и „бързо” представяне на обемен и продължителен период. „Бавното” и „бързото” течение на времето са субективни понятия и най-често са свързани с преживяванията на лица. Свързани са също и с определени типове текстове (напр. художествени, наративни)¹⁰, с конкретни теми и авторски съображения.

Неравномерното темпо на протичане на времето (ефект на забавяне и ускоряване) може да се наблюдава при различни ситуации. Понякога, обикновено при критични обстоятелства, човек получава усещането, че времето спира, че напрегнатият миг сякаш няма край, че

⁹ В: Х. Ботев. Избрани творби. София: Български писател, 1976. Първо издание на творбата 1873 г.

¹⁰ Стилистичните измерения на „неравномерното” време в различни типове художествени повествования коментира М. Велева [Велева 2000: 139, 215, 298].

няколко минути продължават часове. Представянето на такива моменти в текста, по правило през погледа на някое от участващите лица, създава впечатление за забавяне на времето. Такъв в романа „Време разделно“ от Антон Дончев¹¹ например е моментът, когато Венецианеца ужасен преживява неистовата борба на Караибрахим с чановете в нощта на сватбата – борба, продължила в субективното възприятие на героя „може би до сутринта, може би няколко мига“. Такъв е и моментът, когато поп Алигорко като в несвяст бие чановете при смъртта на първенците, а пред вътрешния му поглед минават картини от детството и от времето, когато земята все още е била пуста и само божият дух се е носил над нея. Такива са и ония 15 минути, в които Манол и поп Алигорко стоят на пътя, докато край тях се изнизва редица от 120 спахии, всеки от които може да вдигне ятагана си и да ги съсече. Моментът е видян през погледа на Венецианеца така: „А сто и двадесет ездачи, един зад друг, по пет крачки разстояние помежду си, и всеки кон, дълъг три крачки, това е много нещо, това са хиляда крачки, *четвърт час път в планината, безкрайно много време*“.

Ускоряване на времето пък се постига чрез техниките за свиване на време – за осъществяване на времев „скок“. Това може да стане със специализирани езикови средства, каквито бяха посочени по-напред; става дума за изреченията за отминаване на време от типа „*Минаха тъй няколко години*“. Може да стане обаче и опосредствано. При опосредстваното „скачане“, което се има предвид тук, процедурата е свързана с начина на развитие на темата – като представяне на дадено събитие в прецизната и пълна последователност на отделните му моменти или като сбито съобщение за „ставането“ на самото събитие. В първия случай усещането е, че времето тече едва ли не в естествено темпо, а във втория – че е контрахирано в максимална степен. Например епизодът с убийството на Астаровото момче в романа „Снаха“ от Георги Караславов¹² е описан на над четири печатни страници – от чуването на шума на кършените кочани и виждането на детето, през преследването, паданията, ставанията, през

¹¹ А. Дончев. Време разделно. София: Български писател, 1986. Първо издание 1964 г.

¹² Г. Караславов. Снаха. София: Български писател, 1978. Първо издание 1942 г.

уещанията на Юрталана във всеки един момент на действието, до хвърлянето на камъка и оттичането на последните искрици живот от тялото на удареното дете. Този начин на сякаш кинематографично заснемане на последователните действия води читателя във времето постепенно, в естествен ритъм. Съвсем по друг начин биха изглеждали и случката, и нейното време, ако авторът се беше спрял на следния вариант за представяне на фактите: „Един ден Юрталана завари Астаровото момче да краде царевица на нивата му, подгони го, в яростта си хвърли камък по него и го уби”. Същата случка, със същите герои в този случай би била показана не като детайлно описание, а като дистанцирано, откъснато от вътрешната ѝ същност съобщение за ставането ѝ. Този начин на представяне именно „свива” нужното за случването на нещата време и го фиксира само като един обобщен момент.

2.4. Извънтекстови средства

Ориентацията в текстовото време често разчита и на извънтекстови импликации. Такива са сведенията, извлечени от текстовото обкръжение, от ситуативния контекст, от по-широкия социален контекст, от енциклопедическите знания на потребителите, от осъзнавани интертекстови връзки. Очевидно е например значението на датите, отбелязани в „шапките” на периодични издания. Тези елементи по правило са изходен пункт за ориентация във вътрешнотекстови времеви връзки на множество материали от съответния брой. Например информационна бележка във в-к „Телеграф“ от 18.10.2019 г., петък, описва взломна кражба в Димитровград и уточнява, че „Инцидентът е станал в понеделник“, а за извършителя е казано „Очакваше се вчера да му бъде гледана мярката за неотклонение“. Простата календарна сметка показва, че *вчера* очевидно е 17 октомври, а *в понеделник* – съответно 14 октомври. По аналогичен начин знаенето на актуалната дата (и час) без затруднение семантизира релативните времеви изрази във всяко устно междуличностно общуване, в общуването чрез електронните медии, чрез социалните мрежи и в много други случаи. Тук времена, назовани с форми като *напоследък*, *преди малко*, *днес*, *завчера*, *след няколко дни*,

до седмица, идната пролет и пр., са безусловно опознаваеми въз основа на елемента време от съответната комуникативна ситуация.

От друга страна, знаенето на различни неща за света, за времето и продължителността на събития от различни области на емпиричната и интелектуалната дейност дава възможност вторично да се извеждат времеви сведения за факти, съобщени в конкретни текстове. Например в компания се разказва анекдотична случка, която някой чул или прочел, за това как автомобилният пилот Айртон Сена бил заловен да шофира със силно превишена скорост на магистрала край Лондон. Указание за времето на случката самият текст не съдържа, но „знаещите“ слушатели имплицитно извеждат, че тя (ако е станала наистина) трябва да е станала преди 1994 г., когато Сена загива при злополука на пистата Имола в Италия. И съответно след времето, когато е станал вече достатъчно известен, за да могат слушателите да извлекат вицовия подтекст при споменаването на името му (редом с името на друг световен шампион от Формула 1). Друга любопитна история разказва за огромен питон, пропълзъл в сградата на Софийския районен съд и ужасил служители и посетители. След като влечугото е изолирано и отведено на безопасно място, служителите, коментирайки случката вече откъм куриозната ѝ страна, дават на животното прозвището „Татарчев“, заради, както обясняват, очевидните му юридически интереси. От този факт, дори и без знаенето на точното време на случката¹³, компетентните участници в общуването ще разсъдят, че тя вероятно е станала по времето на Иван Татарчев като главен прокурор на България (т.е. в периода 1992–1999 г.).

Интертекстови връзки също помагат за по-добрата ориентация в текстовото време, за изясняването на факти, отнасящи се към определени „времена“, и то не само на по-късния текст въз основа на по-ранния, но и обратно. Например в кратка вестникарска бележка през 2000 г. се съобщава за смъртта на най-възрастната горила в САЩ на име Уили Б., живееща в зоопарка в Атланта от 1961 г. и кръстена на името на бившия кмет на града Уилям Б. Хартсфийлд („24 часа“, 6.05.2000 г.). Възможно е у някои хора този текст да събуди асоциация

¹³ Тя е оповестена в пресата през септември 1993 г. („24 часа“, 18.09.1993 г.).

за един друг текст, публикуван във в-к „Тайм” на 22.01.1979 г. и съобщаващ за 220-килограмовата горила Уили Б., на която продавач на телевизори, научавайки за самотния ѝ живот в зоопарка, подарява телевизор, който Уили гледа като истински запален телезрител¹⁴. По-късният текст обяснява много неща за първия (например защо горилата се казва Уили Б.), прокарва връзка с 20-годишна дистанция, показва продължението и развързката на една атрактивна история. Установявайки, че става въпрос за същата горила, запознатият и с първия текст читател свързва времево двете съобщени събития и логически извежда, че горилата, която през 1979 г. е била на 20 г., е умряла на 41 г. и си обяснява защо тя е квалифицирана като най-възрастната горила в САЩ и защо съобщаването на този факт представлява медиен интерес (от енциклопедически информации се знае, че тази възраст е почти пределна за горила). От втория текст се научава също, че горилата обитава зоопарка от 1961 г., т.е. самотата на Уили през 1979 г. действително е представлявала проблем и обяснява благородния жест на търговеца на телевизори.

3. Коментиранияте и много други примери от разнородни текстове водят към заключението, че непреките средства на темпоралността най-малко се поддават на систематизация и обобщено описване. Те се проявяват уникално в отделните словесни продукти и извличането им е резултат от всеки път индивидуална интерпретация.

Цитирана литература

Богранд, Дреслер 1981: Beaugrande, R.-A. de, W. U. Dressler. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen: Niemeyer, 1981.

Велева 2000: Велева, М. През огледалото на стила. Стилистична интерпретация на художествения текст. София: Интервю Прес, 2000.

Рикьор 1984: Ricoeur, P. Time and Narrative. Vol. 2. Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Савова 2007: Савова, И. Текст и време. Шумен: УИ Еп. Константин Преславски, 2007.

¹⁴ Текстът е цитиран като примерен под № 3 в книгата „Увод в текстолингвистиката” на Р. дьо Богранд и В. Дреслер [Богранд, Дреслер 1981: 2].

СЕМАНТИЧНАТА ОПОЗИЦИЯ *КРАСИВ* – *ГРОЗЕН* ОТ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧЕН АСПЕКТ

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
vanya.zidarova@gmail.com

THE SEMANTIC OPPOSITION BEAUTIFUL – UGLY FROM A LINGUISTIC AND CULTURAL POINT OF VIEW

Vanya Zidarova
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract: The article examines the semantic opposition beautiful – ugly from a linguistic and cultural point of view. The semantic analysis is based on etymology and lexical meaning of lexemes. The cultural analysis is based on phraseology, constant comparisons, paremias as well as folklore. The cultural stereotypes that are identified in the opposition beautiful – ugly are nationally specific and correspond to the historically formed public consciousness.

Keywords: beautiful, ugly, semantics, phraseology, folklore, culture

Лингвокултурологията е съвременна интегрална научна област, която обединява лингвистиката и културологията, изучавайки връзката между езика и културата, експлицирането на културните значения, съдържащи се в лексеми, фразеологизми, паремии, фолклор, сентенции. Като наука тя възниква и се формира въз основа на трудовете на немския езиковед Вилхелм фон Хумболт. Лингвокултурологията се намира в много близка връзка и с теорията за езиковата картина на света, изградена от немския учен Лео Вайсгербер и развита в множество публикации през XX век. Тази теория пряко кореспондира с американската етнолингвистика и по-конкретно с хипотезата на Сапир-Уорф за езиковата относителност и вътрешната форма на езика. Изучаването на картината на света позволява да се разкрият особеностите на човешкото съзнание в контекста на културата, социалните колективи и етносите като тяхно отражение. В. Иванов и В. Топоров правят предположението, че моделът на света може да се опише като комплекс от основни семантични противопоставяния, които имат универсален характер за различните народи по света. В резултат на това се формира цялостният образ за

света, изграден в резултат на социалния и духовния живот на човека [Иванов, Топоров 1974]. Формираните отделни концепти, характерни за даден език, представляват вид лингвокултурни изоглоси, които насочват към стереотипите на езиковото и културното съзнание.

Идеите, които формират картината на света, са имплицитно включени в значенията на думите. Използвайки думи, съдържащи имплицитни значения, човек приема възгледа за света, съдържащ се в тях. Речникът на даден език включва набор от концептуални мисловни средства, с които разполага езиковата общност. Всеки език е по принцип антропоцентричен и това се проявява най-силно в неговата лексика и фразеология.

Красивото и грозното са естетически категории, в които обективното и субективното са тясно преплетени. Красотата се свързва със симетрия, хармония, наслада от външния вид, които атрибути еволюират в различните социуми и епохи. Това се отнася и за грозното като естетическа категория. Всеки исторически отрязък и всяко общество имат свои естетически императиви за красиво и грозно. Параметрите на красивото и грозното варират индивидуално, социално и исторически.

Разглеждайки семантичната опозиция *красив – грозен*, ще анализираме преди всичко реализацията на тези концепти в речника, фразеологията, паремиологията, фолклора.

От лексикално-семантична гледна точка лексемите „красив“ и „грозен“ представляват контрарни антоними, тъй като опозицията има градуален характер и допуска преходни състояния, между дефинирането на даден обект като красив или грозен съществуват множество междинни положения. От етимологична гледна точка и двете лексеми трайно присъстват в основния набор от изразни средства. Но докато прилагателното име „красив“ не е претърпяло съществени семантични промени, то прилагателното име „грозен“ е семантично трансформирано.

В Етимологичния речник на М. Фасмер не са посочени конкретно прилагателните имена вероятно поради тяхната производност. В речника се включват само онези лексеми, които съдържат етимологичния минимум, необходим за анализ. Лексемата

„гроза“ се свързва със значението страшен, ужасен, а лексемата „краса“ – с великолепиe [Фасмер 1986]. В Българския етимологичен речник отново прилагателното „грозен“ се отправя към „гроза“ – ужас, трепет, страх, а „краса“ – към красота, украшение [БЕР 2012].

В „Малък речник на старобългарския език“ също липсва прилагателно име „красив“, но са дефинирани семантично родствени думи. Например: красота – 1. Красота, хубост, прелест. 2. Украшение, накит. 3. Наслаждение, удоволствие. Прилагателното име „грозен“ има единствено значение „страшен“ [Иванова-Мирчева, Давидов 2001]. Тази семантика се е запазила в русизма „угроза“ (заплаха). Насоката, в която се е развило значението, говори, че физическата характеристика се свързва със заплахата. Назовава се не самото качество, а ефектът от неговото възприятие. Грозното е страшно, заплашително, опасно. И в съвременните речници прилагателното име „грозен“ се дефинира на първо място като физическа характеристика (некрасив), а на второ място като страшен, зловещ, жесток. Дефинирането в съвременните тълковни речници показва, че първичното значение е отстъпило на второ място, възприема се като архаично и е изместено от ново, акцентиращо върху физическата характеристика. Но логическата връзка между двете значения е прозрачна: извършва се интериоризация на физическия атрибут – физически грозният обект (лице или нелице) предизвиква страх.

Съвременните тълковни речници задължително включват двете прилагателни имена, като концентът бива вербализиран чрез дефиницията на лексикалното значение. В Речник на българския език Н. Геров не дава логическа дефиниция, а прибегва до синонимна дефиниция. Освен това той включва архаичната форма на „красив“ – „красный“: хубавый, гыздавый, каматный, красивый, прекрасный. По същия начин дефинира и прилагателното „грозен“, на което приписва три значения. Първо, нехубав, груб, некрасив, безобразен; второ, неприличен, недобър, гаден; трето, страшен. Очевидно по времето на Н. Геров първоначалната семантика „страшен“ е отстъпила на заден план, а като първо значение се приема описание на физическата характеристика [Героу 1976].

В по-новите тълковни речници не се забелязва никакво съществено семантично развитие при дефиниране на лексикалните значения. В Български тълковен речник прилагателното име „грозен“ вече утвърдено се свързва на първо място със семантика, отразяваща физически качества [БТР 1993]:

1. Който има неприятно на вид лице или външност, нехубав) и на второ място с въздействието на тези качества.

2. Страшен.

Прилагателното име „красив“ също има две насоки на семантично развитие:

1. Който се нрави на зрението и слуха ни; който събужда естетични чувства; хубав, приятен, красен.

2. прен. Почтен, нравствен. И тук е налице връзка между физически и духовни атрибути.

В многотомния Речник на българския език [РБЕ 1993, РБЕ 2006] дефинициите са значително по-разгърнати, но по същество не внасят нищо ново в семантичното описание.

Красив -а, -о, мн. -и, прил. 1. Който с външния си вид доставя естетическа наслада, предизвиква възхищение; много хубав, изключително хубав. Противоп. грозен. 2. Прен. За чувства, мисли, отношения, прояви и под. – който по своето съдържание е в много висока степен издържан според съвременните норми на етиката, на морала и предизвиква одобрение, възхищение; възвишен.

Грозен -зна, -зно, мн. -зни, прил. 1. Който с външния вид, изглед дразни естетическото чувство, предизвиква отвращение. Противоп. красив, хубав. 2. За звук, глас, плач и под. – който дразни слуха; неприятен. 3. Прен. За проява, постъпка и под. – който е в рязко противоречие с изискванията на етиката и морала (при изразяване на възмущение, негодувание). 4. Остар. Книж. Който всява страх, предизвиква ужас; страшен, ужасен, зловещ. 5. Прен. Много мъчителен, жесток, тежък, трудно поносим. 6. Прен. Който се проявява в много висока степен (в отрицателен смисъл); извънредно силен, извънредно голям, изключителен. 7. Като същ. грозното ср. Изк. Естетическа категория (противоположна на прекрасното и съотносителна с него), която отразява противоречието с изискванията

на естетическата норма и се характеризира с външно изявено нарушаване на някои вътрешни мерки на битието.

Очевидно е, че още от най-ранните лексикографски описания в семантиката на двете думи се преплитат физическото и духовното. Красотата се свързва с естетическа наслада, одобрение, възхищение, доброта, етичност. Грозотата се свързва с липса на естетическо удоволствие, с неприятни усещания, със заплахата, страх и ужас.

Концептите „красив“ и „грозен“ се срещат и при редица зоометафори, при които е налице асоциативно отъждествяване на човек и животно (или друг обект) чрез приписване на антропоморфни качества на нелица. Например в Речник на българския език качеството „грозен“ се отъждествява с животни или предмети, които будят страх, отвращение:

Крокодил – Прен. Разг. За изразяване на грубо, неприязнено отношение към много грозен или зъл човек. *Моят братовчед си взе грозна и зла жена – същински крокодил.*

Маймуна – Прен. Разг. Много грозен, противен човек; грозотия. *Ето я, че заминува. – Тая ли е ? – Тя. – Как, тая маймуна? Това плашило? Ив. Вазов.*

Плашило – Пък какво е хубавичко [момичето],... – възхити се квартирантката .. – Не е като наша Цоца – цяло плашило. Г. Райчев. **Бостанско плашило** (съкр. плашило). Разг. Пренебр. Грозен, страшен или зле облечен човек. *Първият ден той застана сред нивата и тъй дрипав, прегърбен и съсухрен, с дълга тояга в ръка, приличаше на бостанско плашило. Д. Немиров.*

Караконджул – Прен. За човек, обикн. жена с грозен и страшен външен вид. *„Ами ако срещна мъжа на Пена Делибашовата, дете се връща все в малките часове? Какво ще кажат хората, какво ще каже пустата му Пена. Чунким съм умряла за нейния караконджул, ама на, ако отвори една уста, ако каже, че съм излизала максус да му се покажа в копринената си нощница с белите дантели.“ В. Н.*

Кукумявка – Прен. Руг. За изразяване на подигравателно, пренебрежително и неприязнено отношение към грозна и неприятна жена. *Ганка ми каза, че на първия или на втория ден на Великден цяла*

да иде в града, пък аз да съм седял при Фроса. Много ми е притрябвала тая дърта кукумявка. Й. Йовков.

Следващото езиково равнище, на което може да се проследи опозицията красив – грозен, е фразеологичното, включително и устойчивите сравнения. Доколкото фразеологията се основава на специфични метафорични образи, на това равнище особено ясно се вижда каква е представата за красота и грозота в етнокултурното съзнание на българина. В Нов фразеологичен речник на българския език [Ничева 1993] са посочени сравнително малко на брой (само 13) устойчиви словосъчетания, отнасящи се до признаците „красив“ и „грозен“: *ангел на лице, дявол на сърце (човек с красива външност, но лош, проклет), дали си от бога паднала, или в градинка никнала (народна песен, хубаво момиче), (хубав, красив) като ангел, грозна като Баба Яга, красив като бог, красива като богиня, грозен като влашки гологан, хубава като икона, бяла като кадъна, като гъркиня, хубава като пукал (диал.), червена (румена) като ябълка (нар.-поет., израз на здраве и хубост), сякаш че е златна ябълка (диал.), сякаш че е куна писана (диал.), хубав като на Хубен гъза (диал.) – грозен.* Повечето от тях имат диалектен или фолклорен характер. Категорично преобладават словосъчетанията, свързани с красотата, в сравнение с тези, отнасящи се до признака „грозен“, които са само две на брой. Прави впечатление и фактът, че значително по-голямо внимание се обръща на женската красота, от което можем да направим извода, че за жената физическата красота е важен белег.

В групата на устойчивите сравнения, посочени от В. Кювлиева, се повтарят част от включените в Нов фразеологичен речник примери, което е обяснимо, тъй като К. Ничева отбелязва, че се е съобразила с посочените от В. Кювлиева примери в книгата „Устойчивите сравнения в българския език“ [Кювлиева 1986]. Ето списък на устойчивите сравнения, посочени от В. Кювлиева:

хубав, красив – *хубава като (златна) ябълка, хубава като икона, хубава като куна 'икона', хубава като кукла, хубавец като стамболец, хубав (красив) като ангел (ангелче), хубава като капка, хубава като картинка, хубава като фиданка (в градина), хубав, -а*

като нарисуван, -а, хубав, -а като писано яйце, красив като бог, красива като богиня;

грозен – *грозна като кукумявка, грозна като крокодил, грозен като дявол, грозен като бостан-коркусу, грозен като бостанско плашило, грозен като влашки гологан, грозен като Юда, грозна като Баба Яга, грозна като чума, хубав като Хубен гъза, хубав като прасе в помия, хубав наглед като тиква на плет.*

При някои сравнения е търсен ироничният ефект, като негативното отношение се реализира чрез противоречието между семантичната характеристика на сравняващата част и семантиката на опорната дума, в резултат на което се променя значението на цялото съчетание, срв. *хубав като прасе в помия, хубав наглед като тиква на плет*. Повечето сравнения са родово неутрални, те могат да се отнасят както за лице от мъжки пол, така и за лице от женски пол. Но има и такива сравнения, които са маркирани джендарно – сравнението се отнася само за представителите на един от двата пола, *напр. облечена като кукла* (обикновено за жена или момиче), *момиче (мома) като пъпка, момиче (мома) като кукла, хубава като златна ябълка, плоска като дъска, ходя като поп* (за мъж с набола, необръсната брада). Важни елементи от човешката, особено от женската, красота са очите, тялото, веждите, цветът на кожата. Това ясно личи в сравнения, в които е налице образно поетизиране, характерно за народното творчество: *мъж като канара, мъж като планина, вежди като пиявици, вежди като гайтани, очи като череши, снага като топола, строен, стройна като фиданка, бяла като кадъна, бяло като порцелан лице, червена като ябълка*. Видима е положителната оценъчност на някои цветове, свързани с представата за женска красота. Красивата жена е бяла и червена. Бялата кожа е характерна за жени, които не работят на полето, и е знак за висок социален статус, а червеният, румен цвят на кожата пък е признак за добро здраве. Опозицията Бог – дявол също намира място в устойчивите сравнения, свързани с физическата характеристика: божественото е красиво, грозното е дяволско (*красив като бог, красива като богиня, грозен като дявол*). Някои народни вярвания също оказват влияние върху обекта за

сравнение, например „грозна като чума“. В поверията чумата обикновено е представяна като стара, чорлава, дрипава бабичка.

Както посочихме, част от устойчивите словосъчетания имат връзка с народнопоетичното творчество. В българския фолклор има доста точно установени императиви, определящи женската и мъжката красота. В народното песенно творчество женската красота обикновено е представена чрез отделни физически характеристики. Красивата девойката е *бяла, червена (кръв и мляко), гиздава, тънка върба, пиле шарено, кротко агънце, златна ябълка, яребица, гълъбица*. Има няколко основни белега, свързани с женската красота. Веждите са тънки и извити, описани чрез поетичните метафори: „гайтани“, „черни пиявици“ или „вити планини“. Очите са като „черни череши, „црно грозье“, „два бистри кладенци“, „стамболски финжани“. Зъбите са „бели бисари“. Снагата е тънка, гъвкава и висока, „тънка топола“, „тръстика край море“, „фиданка в градина“. Външният вид почти винаги се свързва с добро здраве, сила, пъргавина, сръчност, изящество. Момата е „гиздава“, което обръща внимание и върху нейното облекло. То е просто, но спретнато; понякога има мънистени или златни, сребърни накити, но най-често част от външния вид е китка цветя в косата.

Ето няколко примера за начина, по който се представя във фолклора, красивата българка. Любовните народни песни са събрани от М. Арнаудов (МА) и Д. Осинин (ДО):

*„снага имам как търска край море,
глава имам Солунска гугувка,
коси имам тура ибришима,
чело имам златна амайлия,
веги имам морски пиявици,
очи имам стамболски финжани,
лико имам грутка шекерова,
уста имам шекерно кутивче“ (ДО);*

*„снага му тънка висока,
лице му бело червено,
вежди му вिति гайтани,
очи му черни череши,
уста му чешка сребарна“ (ДО).*

*„У Недини слънце грее,
то не било ясно слънце,
на ми била сама Неда,
с черни очи еленови,
с дълги клепки босилкови,
с бели зъби бисерови,
с тънка снага самодивска“ (ДО).*

*„Забрадена, мамо, със бял дюлбен,
покрила се ѝ, мамо, с червен чумбер,
по бе бяла, мамо, от дюлбения,
дваж червена, мамо, от чумберя!“ (МА).*

*„Попова керка от Негуш –
она е бяла, цървена,
како тетовско ябълко“ (МА).*

*„Ако го давам, скъпо го давам,
рамната снага за шест хиляди,
бялото лице за пет хиляди,
църните очи за три хиляди,
тенките вежди за две хиляди“ (МА).*

И в някои пословици народът е въплътил своите виждания за красивото и грозното, но те са сравнително малко: *хубостта се на чело не носи, а човецината; работата краси човека, а мързелът го грози; хубавият кон и под скъсан чул се познава; хубавица пазар сбира, грозотия къща върти* [Български пословици и поговорки 2005]. В тях откриваме един по-различен аспект на разбирането за красотата, при който тя се свързва с качества на характера като трудолюбие, човечност, а не само с външни физически белези. Красотата не е достатъчна персонална характеристика, а трябва да е съпроводена с положителни морални качества. Дори понякога се противопоставя красотата на трудолюбието: *„хубавица пазар сбира, грозотия къща върти“*.

Наред с фолклора, възрожденската литература също дава множество примери за представата на българина за красиво и грозно. В „Българи от старо време“ Л. Каравелов подробно описва красотата на балканската жена чрез различни физически детайли: *„черни и*

тънки като гайтан вежди, бяло и умно лице, високо чело, гиздава снага, живост в движенията, която е свойствена само на южните народи, черна или руса къдра главица, дълга като коприна коса, мерджанени устници, големи очи и високи и яки гърди“ [Каравелов 2003: 31].

Образите на Павлин и Лила могат да се приемат за примерни образци на красив момък и девойка от епохата на Възраждането. Лила е описана като лястовица, гълъбица, праскова, гюл, ябълка, бяла и червена; момиченце *„червеничко и беличко като мак, като кръв с мляко, чернооко и черновеждо – вежди като пиявици; очи като вишни-черешии, зъби като маргатар, снага като фидан в градина“*. Л. Каравелов дава подробно описание на физическата красота на Лила: *„черни очи с дълги клепачи, черните му вежди представляли правилен полукръг, мъничките му устца били украсени с алени устни, откритото му и високо чело било ясно и хубаво, ...бяло като хартия лице, бузи като праскови, тъмноруса копринена коса, висок и прав бой, тънка снага“* [Каравелов 2003: 66].

Много по-пестелив е авторът при описанието на Павлин: *сив, ясен сокол; хубаво и гиздаво ергенче, умно лице, високо чело и руси, големи очи, право и гиздаво тяло* [Каравелов 2003: 72]. Видимо описанията на Л. Каравелов следват фолклорната традиция и фолклорните стереотипи. Този начин на описание е типичен за възрожденската литература, която се намира в тясна връзка с фолклорната традиция.

Наблюденията върху устойчивите словосъчетания и сравнения, както и върху фолклорните текстове показват, че съществуват трайно утвърдени естетически и културни стереотипи по отношение на красотата. Те са различни в родово отношение. За жената красотата е важен естетически елемент и се отличава с конкретни физически белези, докато за мъжа е важна не толкова физическата красота, колкото физическата сила. Жената е нежна, но и здрава – бяла, румена, стройна, оприличавана на цвете, гълъбица, ябълка, праскова. Мъжът е висок, здрав, левент, силен, строен, оприличаван на сокол, орел, планина. Това напълно отговаря на патриархалния модел, типичен за българското общество в продължение на векове: за жената

красотата е важна характеристика, докато мъжът е важно да е силен и здрав. Много повече внимание се отделя на красотата и на нейните прояви, отколкото на грозотата. Възможно е това дистанциране от грозното да се дължи и на факта, че то е плашещо, предизвиква страх, което пък ни връща към първоначалното значение на лексемата.

Цитирана литература

Агзамова 2016: Агзамова, Д. Красота в русских пословицах: гендерный аспект. Филология и култура, 2016. 10.08.2022 <<https://cyberleninka.ru/article/n/krasota-v-russkih-poslovitsah-gendernyy-aspekt>>

БЕР 2012: Български етимологичен речник. София: изд. Марин Дринов, 2012, том 2.

Български народни песни 2005: Български народни песни. Лирика. Съст. Михаил Арнаудов. Варна: LiterNet, 2005 01.08.2022 <<https://litenet.bg/folklor/sbornici/lirika/105.htm>>

Български пословици и поговорки 2005: Български пословици и поговорки. Съст. Н. Ангелова, София: изд. Планета, 2005.

БТР 1993: Български тълковен речник. София: изд. на БАН, 1993.

Витанова, М. Външният вид на българина, отразен в устойчивите сравнения. 29.07.2022 <<http://tski.org/SUB/papers/2-2/2-2-40.pdf>>

Геров 1976: Геров, Н. Речник на българския език. София: изд. Български писател, 1976.

Иванов, Топоров 1974: Иванов, Вяч. Вс., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва: изд. Наука, 1974.

Иванова-Мирчева, Давидов 2001: Иванова-Мирчева, Д., Анг. Давидов. Малък речник на старобългарския език. София: изд. Слово, 2001.

Илиева 2016: Илиева, Д. Лингвокултурология. Същност и категориален апарат. София: изд. Софттрейд, 2016.

Илиева 2015: Илиева, Д. Понятието картина на света като основен понятиен термин на лингвокултурологията. April 2015 Conference: Нови информационни технологии в образователния процес.. 01.08.2022 <https://www.researchgate.net/publication/335259995_Ponatiето_kartina_na_sv_eta_kato_osnoven_ponatien_termin_na_lingvokulturologiata>

Каравелов 2003: Каравелов, Л. Българи от старо време. София: изд. ПАН, 2003.

Кювлиева 1986: Кювлиева, В. Устойчивите сравнения в българския език. София: изд. на БАН, 1986.

Народни любовни песни. Съст. Д. Осинин. 01.08.2022 <https://litenet.bg/folklor/sbornici/osinin_3/6.htm>

Ничева 1993: Ничева, К. Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Климент Охридски, 1993.

РБЕ 29.07. 2022 <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>

РБЕ 1993: Речник на българския език. Т. 7. София: изд. на БАН, 1993.

РБЕ 2006: Речник на българския език. Т. 3. 2. доп. и прераб. изд. София: АИ Проф. М. Дринов, 2006.

Фасмер 1986: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Москва: изд. Прогресс, 1986.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА КОМУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИТЕ МОДЕЛИ В МЕДИЕН ДИСКУРС

Добринa Даскалова
ШУ „Епископ Константин Преславски“

ON SOME CHARACTERISTICS OF COMMUNICATIVE-PRAGMATIC PATTERNS IN MEDIA DISCOURSE

Dobrina Daskalova
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The interest in the problems, examined in the proposed research is provoked by the language phenomena in contemporary Bulgarian mass media, which comes as a result of the democratization of the processes and the developing tendencies in similar types of communication. The direction is outlined, the extent of alteration in media discourse norms is further determined and explained as well as the reasons for the selection, in view of the realization of vocabulary units and word combinations respectively with explicit grammar. In that respect, the object of the study are the communicative-pragmatic patterns, realized in the printed media.

Keywords: linguistic pragmatics, communicative patterns, lexical system, media discourse, the media, language tendencies

Интересът към проблемите, разглеждани в предлаганото изследване, е провокиран от езикови явления в съвременните български медии, които са следствие от демократизацията на процесите и от развойните тенденции при такъв тип общуване, както и от търсенето на ефективни методи и начини за въздействие върху читателската аудитория при формиране на мнение за актуални обществени събития. Тези явления очертават посоката, определят степента на изменение на комуникативните норми в медиен дискурс и обясняват основанията за изграждане на речеви модели с ярка прагматика.

Обект на наблюдение са комуникативно-прагматичните модели, реализирани в печатните медии. Езиковият материал е ексцерпиран основно от коментарни текстове, които представят различните гледни точки, свързани със значима като социална стойност информация. Те създават условия за полифоничност и насочват към възможностите за конкуренция, съответно за противоречие между заявените модални оценки. Полемиката, която се ръководи от адресанта на текста, е

заложена в наличието минимум на два субективни плана. Изграждането на комуникативно-прагматичните модели в случая отчита спецификата на зависимост между изходната (денотативната) и актуалната (прагматичната) ситуация, както и характеристиките на анонимната аудитория като колективен реципиент.

Целта на предлаганото изследване е да се представят параметрите на взаимодействие между речевата формация и комуникативната ситуация, която я поражда. Наблюдаваните явления и процеси очертават развитието на комуникативните норми в медиен дискурс. При решаване на конкретните изследователски задачи вниманието е насочено към подбора и специфичната употреба на речниковите единици (в повечето случаи оказионална), която променя тяхната семантика и функционалната им натовареност. Анализираните факти са пряко доказателство за стремежа към изграждане на експресивно маркиран изказ, който дава възможност за изява на лична позиция, за мотивиране на индивидуална оценка и за постигане на търсения от адресанта ефект на въздействие. Смесовите и модалните акценти при структуриране на текста са подчинени на определена манипулативна стратегия – комуникативно-прагматичните модели са изградени от езикови единици с добре изразена конотация. Те включват допълнителни смисли и модални оценки, които не са експлицирани в семантиката на тези единици, а са следствие от тяхната употреба в определен контекст [вж. Българска лексикология и фразеология, том 2. Българска лексикология, 2013 : 630].

Анализират се най-често срещаните комуникативно-прагматични модели, свързани със структуриране на заглавието, съответно с формиране на модалната оценка за достоверност в същинския текст. Представят се речевите механизми, които очертават поведението на езиковия знак в реалните комуникативни процеси и създават специфичен смислов план в текста. В коментара акцентът се поставя върху значението на интерпретацията при формиране на оценъчна позиция за значими събития.

Интересът към заглавието като тематичен израз за експлицитно формулиране и представяне на темата в медийните текстове се определя преди всичко от някои модни тенденции, проявени при

избора и употребата на езиковите единици, които още на паратекстово равнище насочват към спецификата, свързана с оценките на изходната ситуация. В случая комуникативно-прагматичните модели, използвани в заглавието и в същинския текст, на различно ниво и по различен начин постигат един и същ ефект – усложняват смисловото и модалното пространство на текста. Те са функционално равностойни и чрез тях се постига съзнателно търсеното въздействие, установяват се оценъчните особености на конкретната знакова ситуация, осигурява се възможност за многопосочна интерпретация на прагматичните импликации, съдържащи се в ситуативния и в езиковия контекст. Отчита се и съществуващото различие между реализациите на комуникативно-прагматичните модели в заглавието и в същинския текст. На паратекстово равнище се създадат предпоставки за възприемане и осмисляне на основните параметри на пропозицията. В случая акцентът се поставя върху съдържателното и емоционалното ядро на текста [срв. Добрев 1992: 70–72] и в съответствие с позицията на адресанта се формира базата за уточняване на целите на този текст в процеса на общуването [срв. Димитрова 2001: 8]. Комуникативно-прагматичните модели, свързани с изразяване на модалната оценка за достоверност в границите на текста, акцентуват върху основанията за нейното формиране и насочват към различните степени при определянето ѝ. Двата типа реализации дават обективна информация за развитието и промяната на дискурсните практики в съвременните печатни медии. В същото време те осигуряват възможност за очертаване на спецификата при структурирането на няколко основни типа модели.

I. Комуникативно-прагматични модели, изградени с експресивно маркирани речникови единици (думи и фразеологични единици)

Моделите от този тип имат усложнена семантична структура и оказват многостранно влияние върху адресата на текста. Те манипулират неговите възприятия и мотивират оценката му, която е силно повлияна от индивидуалната (интелектуална и оценъчна) позиция на адресанта.

1. Включените в наблюдаваните комуникативни модели фразеологични единици (ФЕ) дават възможност номинациите да бъдат натоварени с образност, чрез която се постига допълнителен ефект на въздействие – при рецепцията на текста се ангажират едновременно интелектът и емоционалността на читателя. Изходна в процеса на изследването е позицията, че в същността си всяка отделна ФЕ е „езиков знак, получен чрез трансформация и комбиниране на лексемите не за да се постигне номинация, а да се изрази оценъчно, експресивно-образно, емоционално, модално или друг тип отношение към определяната реалия” [Вътов 1998].

1.1. Модели с ФЕ в заглавия и в заглавни комплекси

Докладът скъси дните на властта; Янките си стягат багажа; Стискам палци българин да стане нобелист; Филчев вдига завесата; Анкара дръпна шалтера за нашия ток; Вързаха ръцете на съда за големите сделки; Опозицията приема на нож промените; Още двама брат душа в болница; Саддам е издирван под дърво и камък.

1.2. ФЕ и фразеологизирани словосъчетания в моделите за достоверност

Няма съмнение (= знае се), че те ще успеят да се справят с появилите се трудности; Каквото и да разправят те, нямам и капка съмнения (= зная със сигурност), че в този спор моята позиция е обективна; Публична тайна е (= всички знаят за) връзката му с тази партия; Мога категорично да заявя, че 100% съм сигурна (= убедена съм) в неговата невинност; Дума да няма (= несъмнено), това, което направиха, е голямо нещо, хубава работа; Бог ми е свидетел (= зная със сигурност; не лъжа), че той през цялата вечер си беше вкъщи и никъде не е ходил.

1.3. В повечето от представените модели ФЕ се включват с непроменена формална и семантична структура. Употребата на фразеологизми провокира традиционно наследената образност на тези речникови единици и създава условия за възприемане на емоционалния план на текста още чрез неговата текстова рамка. Значително по-рядко, но не като изключение, се реализират ФЕ с трансформация както в план на изразяване, така и в план на

съдържание (*Между чука на Кадафи и наковалнята на Саддам; Православието изяде своя бял хляб; Европа взе пушачите на мушка; Разпъват Генерала (в заглавен комплекс с подзаглавие **Навръх разпети петък**; „Керванът си лае, кучатата си вървят“* е озаглавен коментарът на Борис Данков в сайта *duma.bg*, публикуван на 5 Септември 2015 г.). В последния от представените примери е използвана интересна концепция със запазване на лигвистичния фонд, но с преобръщане на схемата. Целта на окازیоналните употреби на ФЕ е да се актуализира традиционният смисъл на тези езикови единици и да се осигури възможност за интерпретация, която обвързва значението им с конкретни лица, съответно със злободневни събития. Подобна реализация е пряко подчинена на спецификата на извънезиковия контекст и на задачите, които адресантът решава чрез текста. Съзнателно търсените отклонения от книжовноезиковата норма променят силата на въздействие върху адресата. Специфичната речева трансформация на ФЕ в случая разширява и обогатява възможностите за манипулиране на общественото мнение. В много от наблюдаваните медийни текстове окازیоналната употреба на ФЕ се предпочита, защото създава предпоставки за допълнително усложняване на съчетанието между експресия и стандарт [вж. Замбова 2000: 90]. Влиянието на тези текстове е резултат от нестандартни употреби на езиковите единици. От съществено значение в случая е изненадата – изграждат се неочаквани речеви модели, които привличат вниманието на адресата с ярката си прагматика и създават условия за силно въздействаща индивидуална интерпретация на пропозицията. Текстовете са полифонични като модални оценки, а конотацията се постига посредством избора на окازیонални фразеологизми. Осигурява се изграждането на експресивно маркирано, актуално и социално значимо изложение. При сравнение с нормативната употреба на ФЕ се установява, че тези техни речеви реализации разширяват възможностите си за въздействие чрез допълнителна трансформация както на формално, така и на семантично равнище. (*Поигряят си малко на властелини на нацията, **оплетат конците** на тази и тази политика, покрай това **си оплетат и кошницата** за някоя и друга година работа в странство* вм. *Да оплета конците* и *Да си оплета*

кошницата – в-к **Стандарт**; *Крокодилските сълзи* обаче не са добър атестат за искреност в-м. *Лея крокодилски сълзи* – в-к **Дневник**; „Управителят на болницата *"Папур"* *бълва гуцери* срещу Москов в-м. *бълва змии и гуцери* – http://www.frognews.bg/news_95835 и др.). На семантично равнище съпоставката и сравнението между нормата и узуса при отделните окازیонални прояви на ФЕ предлага по-голямо разнообразие. В повечето случаи промяната се свързва с лексикалния състав на фраземата (срв. *Сговорна дружина – цена повдига* в-м. *Сговорна дружина – планина повдига* – в-к **Капитал**; *Жълтата сврака НДСВ – с двата крака* в-м. *Хитрата сврака – с двата крака* – в-к **Сега**; *И президентът сит, и Конституционният съд цял* в-м. *И вълкът сит, и агнето цяло* – в-к **Сега**). Допълнителната смислова трансформация при окازیоналната проява на ФЕ в медийните текстове е съществен фактор, който обогатява конотацията им, респективно обяснява натоварването на номинациите с образност, ангажираща освен интелекта на читателя и неговата емоционалност. Така се усложнява ефектът на въздействие при рецепцията на текста [вж. Даскалова 2004: 205].

2. Реализации и функции на думи с ярко изразен прагматичен аспект в лексикалното им значение

2.1. Комуникативно-прагматични модели в заглавия и в заглавни комплекси

Карък подгони българската ски-звезда Мария Киркова; Не МВР, мутри откриха автоапашите; Социалдемократическият тюрлюгювеч; Гаджето ми кръшка със сестра ми; Скапанякът Нилсен щурее на луната; Лекар наръга с нож 8 души в Мадрид; Жълти депутатки пеят и дивеят край чеверме; Ники Василев кувее с колежка на гръб.

2.2. Комуникативно-прагматични модели за достоверност в същинския текст

За кражба някаква разправяха./ Вятър работа! (=едва ли, съмнявам се), че...; *Акълът ми не го побира* (= струва ми се невероятно); *Не думай* (=надали, едва ли); *Не знам такова нещо / Нали уж си била с тях* (= съмнявам се, че си била с тях); *Не е добре, разбира се, как ще е добре* (= очевидно не е добре).

2.3. Реализацията на лексеми, които имат характеристиките и поведението на експресивно маркирани номинативни единици, доказва, че тяхната конкретна значимост се предпоставя от прагматичния контекст – осигурява се неговата индивидуална оценъчна интерпретация, мотивирана от отношението на адресанта към извънтекстовите комуникативни сигнали. Подобна употреба на думите определя конотацията като основна в съдържанието на текста. Това е обща даденост при реализациите на комуникативните модели в заглавието, т.е. в граничната област между текста и прагматичния контекст [срв. Добрев 1992: 51], както и в същинския текст при формиране на неговите модални характеристики. Постига се въздействие, присъщо на оценъчните изказвания. В повечето от тези случаи полученият ефект, съзнателно търсен, е резултат от контраста между характеристиките на дискурса и стилистичните маркери на използваните лексеми. Преднамереността е следствие от целта на адресанта още в модалната рамка на текста категорично да обезцени значимостта на коментираните факти и събития, като по такъв начин определи посоката и параметрите на оценка за пропозицията в същинския текст.

2.4. Употребата на ярко експресивни думи при структуриране на наблюдаваните комуникативно-прагматични модели не е в съответствие с нормативността в медийния дискурс. Не съответства на тези норми и реализацията на умалителни съществителни имена от типа *Скандалче между премиера и съда заради телефонния тероризъм; Джей Ло пази крачетата си за 180 м*. Екскерпираният езиков материал доказва, че те са с по-ниска фреквентност, но отговарят на същата илокутивна цел – оценъчна интерпретация на ситуативния контекст. В заглавия с такива лексикални характеристики ефектът на въздействие се постига чрез ирония, която създава значим в прагматичен аспект втори план в текстовото пространство.

2.5. Комуникативните модели, наблюдавани в тази част на изследването, включват думи и словосъчетания, които създават непосредствеността на въздействие, характерна за диалога в устната реч.

II. Модели, изградени от думи и от словосъчетания с преносна употреба или с преносно значение

1. Реализации и функции на думи и словосъчетания с преносна употреба в заглавия (заглавни комплекси) и в същинския текст

*Двама полицаи се „изпариха”, когато стреляха по Самоковеца; Сливенска фирма **ощипа** Враца; Снимки от Монако **втрисат** кабинета; Депутатите в „Редута” – **на мушка**; **Задръстени** от изборна реклама; Пускат **тартор** на „фабрика за убийства”; **Шапки долу** за „Селтик”; Край на войната, **идва метлата**; Здравословно **ритане по кокалчетата**; Абрашев „**бос по асфалта**”; **Време разделно**; **Цар и генерал**.*

1.1. Във всички представени случаи се създават условия за ефективност на израза и се осигурява оптимално въздействие върху адресата въз основа на промяна в понятийното съдържание и в модалността на речниковите единици. Те се натоварват с прагматично значение, мотивирано от илокутивната цел на речевия акт и проявено чрез синтагматичните отношения в езика. Подборът на думите и контекстът на употребата им е изцяло подчинен на индивидуалната преценка на адресанта за възможностите на системата, на неговия усет към потенциалните дадености на езиковите единици и на умениято му да извлича максимално съдържание от модалната рамка на текста. Езиковият знак се свързва с реалните комуникативни условия.

1.2. Интересни са и моделите, в които преносната употреба на думите е свързана с проява на техните зависими значения, реализирани на изреченско равнище – конструктивно обусловеното и синтактически ограниченото, чието въздействие в емоционален план е следствие от натоварване на езиковите единици с други смисли (от типа *Младо момиче **си пада по** стар мъж*; „*Локо*” (Пд) *се **опъна на*** „*Левски*”; *Цукровски е **акула №1** в автомафията*; *Жената е **кон** – глава, крака и задник*).

1.3. Във всички коментирани в тази част модели се реализира преносна употреба на речниковите единици и се създават условия за усложнени асоциации и за метафорична образност, която с оглед на езиковата прагматика има по-широк аспект на въздействие. Връзката между словесния израз и екстралингвистичните сигнали е

предопределена от субективната оценка на адресанта на текста. Образът, използван при изграждане на комуникативно-прагматичните модели в случая, създава предпоставки за еднотипна квалификация на актуалната ситуация на общуване и за еднаква емоционална реакция както при пораждаването на текста, така и при неговото възприемане. Използваните метафори са разнообразни. Обща тяхна характеристика е, че за езиковото съзнание на българина те не са общоприети като асоциация, а са изведени като индивидуални употреби и съдържат алюзия, „разчетена” в аспект на вторичната експресивна функция на думите и словосъчетанията – като основна в план на съдържание се реализира конотацията.

2. Реализации и функции на думи и словосъчетания с преносно значение в заглавия и в същинския текст

*Клара пак **реди** новините; Датският принц **стяга** сватба; В жегите сладоледът **върви** на килограм; Войната **свали** петрола и долара; **Иде** вот на недоверие; Сърбия **вдигна** извънредното положение; **Падна** летището в Багдад; „Вижте кой” **чукна** годинка; **Солена цена** остави шефьовър без купувач; **Далеч не е уверен** в това, което заявява, но не се отказва от думите си; **Отсече** категорично, че никога не е казвал подобно нещо; **Отряза** набързо възражението на опонента си и каза, че е 100% сигурен в своето твърдение.*

2.1. При изграждането на моделите за достоверност се използват много често преносните значения на глаголите за реч (но не само те), които се характеризират с „двойствена” природа в план на съдържание – явяват се точка на пресичане на два семантични модела: **субект, речево действие, съдържание на речта**, от една страна, и **субект, оценка, обект на оценката** – от друга. Оценъчният компонент в тяхната семантика може да се съотнася както със субекта на речта в изходната (денотативната) ситуация, така и с интерпретатора на чуждото изказване в актуалната (прагматичната) ситуация. Този тип комуникативно-прагматични модели дават възможност текстът да се изгради като сложно единство, получено чрез преплитане на обективни и субективни смисли от две речеви ситуации.

2.2. Преносното значение на думите и словосъчетанията и при двата типа реализации (на паратекстово равнище и в същинския текст)

е свързано с употреби на речникови единици, които са лексикализирани при съвременното състояние на езика и са в съответствие с езиковата нормативност на лексикално равнище. В случая ефектът на въздействие се постига чрез реализация на наблюдаваните модели в медиен дискурс. Заявената субективна оценъчна позиция е резултат от възможностите на езика да трансформира във функционален и в емоционален план общоприетата (нормативната) употреба на полисемантичните езикови единици – те се проявяват в необичаен дискурс и върху такава основа предизвикват реакция, свързана с езиковата прагматика. В ситуацията на оценяване доминиращи са конгитивните фактори. Възможностите на такъв тип модели са по-ограничени при моделиране на общественото мнение в сравнение с моделите, които включват думи и словосъчетания с преносна употреба.

III. Модели, структурирани чрез иновации (универби, плурализации, ненормативни вторични номинации и др.)

Практиката за представяне на оценъчната ситуация чрез комуникативно-прагматични модели, които включват в структурата си иновации, е сравнително нова за медийния дискурс („Новото време” *нямало да воюва с панайотките; Самodelка гръмна пред дома на търговеца; Колко струва грозданката; Имам води предаване в кабеларка; Четирима грабители са задържани; Пирамида обещава по \$ 24 000; Пак арест за атентат срещу модна шефка; Докторки борят мъжките страхове; Синята лидерка обвини Първанов в „левичарски пацифизъм”*). В ексцерпирания езиков материал тези модели се реализират само на паратекстово равнище. Необичайните за медийния дискурс иновации, използвани при структуриране на заглавия и заглавни комплекси в печатните медии, формират оценъчни значения и определят въздействието върху адресата на текста в съответствие с авторовата интенция и с експлицираната в речевата формация перспектива за реакция и оценка.

Основни изводи

Езиковите факти, анализирани и осмислени в процеса на изследването, дават основание за няколко обобщения:

1. Комуникативно-прагматичните модели в съвременния български периодичен печат са резултат от особеностите на общуване в медийния дискурс. Те са изцяло подчинени на целта да се ангажират оптимално съзнанието и емоциите на читателската аудитория, за да се постигне търсеният ефект на въздействие при моделиране и манипулиране на общественото мнение;

2. Комуникативно-прагматичните модели в медийния дискурс се изграждат чрез правила, определящи спецификата на онези сфери на общуване, в които доминира ежедневната реч. Тази реч изцяло съответства на параметрите на актуалната ситуация, която е оценъчна и е резултат от преплитане на когнитивни и емотивни елементи.

3. Основните развойни тенденции в съвременния български език, които могат да бъдат доказани чрез предпочитаните и доминиращите речеве практики в ежедневния периодичен печат, са резултат от взаимни прониквания между различните функционално-стилистични пластове в системата.

4. Най-голяма възможност за прагматическо въздействие при формирането и манипулирането на общественото мнение имат модели, които включват в структурата си думи и словосъчетания с преносна употреба. Необичайната контекстова реализация на речниковите единици в този случай въздейства оптимално върху адресата на медийния текст въз основа на неочакваната и нестандартната промяна в тяхното съдържание и в модалните им характеристики.

5. Преносното значение стеснява възможностите и параметрите на въздействие върху логиката и емоцията на адресата на текста, защото лексикализираната и нормативната употреба на речниковите единици в случая изключва ефекта на изненада при формирането на определени образи, свързани с езиковата картина на света.

6. Наблюдаваните явления имат отношение към синхронната динамика в българския език.

Цитирана литература

Беляева 1990: Беляева, Е. Достоверность. – В: *Теория функциональной грамматики (Темпоральность. Модальность)*. Ленинград, 1990.

Бирюлин, Корди 1990: Бирюлин, Л. Е. Корди. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе. – В: *Теория функциональной*

грамматики (*Темпоральность. Модальность*). Ленинград, 1990.

Бондарко 1984: Бондарко, А. *Функциональная грамматика*. Ленинград, 1984.

Даскалова 2002: Даскалова, Д. Основни параметри на модалността в криминалната хроника. – В: *Българска реч*, №3, София, 2002, 20–26.

Даскалова 2003: Даскалова, Д. Стратегии за внушаване на достоверност в публицистично-коментарните текстове: криминална хроника. – Във: *Властта на медиите*. Шумен, 2003, 225–241.

Даскалова 2004: Даскалова, Д. За общото и различното при изразяване на достоверност в два типа текстове. – В: *Любословие*. Шумен, 2004, с.134–145.

Димитрова 2001: Димитрова, Ст. Към въпроса за изграждането на речеви формации в различни комуникативно-прагматични ситуации. – В: *Прагматика на текста*. София, 2001, 12–53.

Димитрова 2009: Димитрова, С. *Лингвистична прагматика*, София, 2009.

Добрева, Савова 2000: Добрева, Е., И.Савова. *Текстолингвистика* (уведен курс). Шумен, 2000.

Замбова 2000: Замбова, А. *Манипулативни езикови стратегии в печата*. София, 2000.

Китова 2005: Китова, М. *Логико-оценъчната категория относителна достоверност в съвременния испански език*. София, 2005.

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, С. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София, 2013.

Мечковска 1994: Мечковская, Н. Б. Модальность в словенском языке. – В: *Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slavischen*. Wiesbaden, 1994.

Ницолова 1984: Ницолова, Р. *Прагматичен строеж на изречението в съвременния български книжовен език*. София, 1984.

Панфилов 1977: Панфилов, В. З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения. – Във: *Вопросы языкознания*. 1977, Кн. 4.

Яковлева 1994: Яковлева, Е. *Фрагменты русской языковой картины мира*. Москва, 1994.

МЛАДИТЕ КАТО „ОБИЧАЙНИТЕ ЗАПОДОЗРЕНИ“ В НЕГРАМОТНОСТ

*Руска Станчева,
Институт за български език на БАН,
rustancheva@gmail.com*

THE YOUTH AS “THE USUAL SUSPECTS” IN ILLITERACY

*Ruska Stancheva
Institute for Bulgarian language of the Bulgarian Academy of Science*

Abstract: The article presents an analysis of the results of a nationally representative survey of language attitudes in Bulgaria, conducted in July 2017. The answers to one question from the survey are compared with the correct answers to a short language test in order to verify the popular opinion that the young Bulgarians today are "illiterate". Such an opinion implicitly reflects the prevailing negative attitude towards a language change in the language community and contradicts to the scientific view that language change is a natural process that should be indicated in the codification of the literary norms, though linguistic attitudes should also be taken into account so that the process of codification be successful. The comment regarding the respondents' opinions aims at answering several questions: whether it is realistic to estimate if the young generation neglects the norms of the standard; why people of this generation are the "usual suspects" when discussing non-compliance with literary norms; whether there are differences in the manifestation of language attitude awareness of the norm between generations.

Keywords: young, grammatical errors, language attitudes, language behavior, standard norms

1. Въведение

Поради ясно изразената си символна функция книжовният език като цяло и отделни негови норми постоянно са обект на оценки в публичното пространство. Тези оценки са израз на определени езикови нагласи, разбираани най-общо като мнения, идеи и предразсъдъци по отношение на езика. Най-често вниманието на езиковата общност се фокусира върху явления, свързани с езиковата промяна, каквито са напр. навлизането на нови думи – основно чужди, както и пренебрегването на граматични норми с дълга традиция и пр. По начало иновациите в книжовния език се оценяват отрицателно от носителите му поради еталонната символна функция на стандарта, проявяваща се най-отчетливо в писмената му форма. В този смисъл

кодификацията – като научно обоснована езиковедска дейност – се стреми да постига баланс между традиционното и новото в езика при спазване на принципа за гъвкава стабилност на нормата. Наред с това, за да е успешна, кодификацията трябва непременно да отчита езиковите нагласи [Daneš 1987] както към книжовния език като цяло, така и към онези пунктове от нормативния книжовноезиков комплекс, в които е налице динамика.

Във връзка с ролята на кодификацията за поддържането на стандарта в състояние на гъвкава стабилност в периода 2017 – 2019 г. с финансовата подкрепа на ФНИ¹ бе осъществен проект за изследване на езиковите нагласи като фактор при кодификацията на книжовните норми. Проектът бе разработен от екип езиковеди (от Института за български език на БАН и СУ „Св. Кл. Охридски“) и социолози (от Института за икономически изследвания на БАН). Екипът се обедини около възгледа на П. Гарвин [вж. Garvin 1993], че езиковите нагласи са индикатор за представеността на символните функции на стандарта, поради което измерването им е от особена важност в процеса на кодификация на книжовните норми. В теоретичния модел за изследване на езиковите нагласи в проекта [вж. Станчева 2017; 2021] бе възприет набор от общо 4 езикови нагласи: *езикова лоялност, гордост, осъзнаване на нормата, желание за участие*, които в рамката за стандартизация на книжовните езици, разработена от П. Гарвин, корелират с петте разновидности на символната функция на стандарта: *обединяваща и разграничаваща; престижна, еталонна и желание за участие*. Във връзка с измерването на тези езикови нагласи екипът разработи анкета от общо 38 въпроса, разпределени в три части. С първата част въпроси (общо 26) се измерват езиковите нагласи на днешните българи; втората част от анкетата включва един въпрос (попълван по желание), който измерва езиковото поведение на респондентите с кратък писмен тест при девет граматични норми в

¹ Проект „Изследване на обществените нагласи и ценностните ориентации към българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му“, получил финансова подкрепа от ФНИ по Договор ДН 10/5 от 15.12.2016 г. Резултатите от проекта са публикувани в две монографии и са достъпни на https://www.balgarskiezik.eu/p_2019-no-1.html и https://www.balgarskiezik.eu/p_2019-no-2.html.

динамика; третата част съдържа 11 въпроса за социално-демографски характеристики на респондентите. Извадката на изследваните 1000 души от пълнолетното население на България е представителна по признаците *пол, местоживее* и *възраст*. Според признака фактор *възраст* анкетираните са разпределени в пет групи: от 18 до 29 г.; от 30 до 39 г.; от 40 до 49 г.; от 50 до 59 г. и над 59 г. По-нататък в работата вниманието е съсредоточено върху отговорите на два въпроса от анкетата, чийто анализ развенчава мита, че младите хора у нас negliжират книжовните норми, защото не ги познават.

2. Източник на емпиричните данни

Емпиричните данни за общественото мнение по поставените въпроси в анкетата са извлечени от национално анкетно проучване. Приложена е тристепенна гнездова извадка с вероятности, пропорционални на размера на общината. За извадкова рамка е използван модифициран картографски метод (по Лесли Киш). Приложен е методът на полустандартизираното face-to-face интервю по домовете на респондентите. Анкетирането е реализирано от Ехаста Research Group в 125 гнезда в 92 населени места в периода 5 – 12 юли 2017 г. Тъй като езиковите нагласи са сравнително устойчиви и се променят бавно, смятаме данните от проведеното изследване за актуални за период от 10 г.

Анализираният в тази работа Въпрос 14. от анкетата е даден по-долу. От статистическа гледна точка той *е многовариантен с избор на един отговор*. Той изследва оценките на респондентите за възрастовата обусловеност на допускането на граматични грешки. Съотнася се с езиковата нагласа *осъзнаване на нормата*. С въпроса се проверяват две изследователски хипотези. Първата е, че според оценките на респондентите възрастта ще бъде по-слаб детерминатор за допускането на граматични грешки от образованието. Втората е, че младите ще смятат, че възрастните (над 59 г.) допускат повече граматични грешки, а възрастните ще преценяват младите като най-често допускащи граматични грешки [вж. повече у Алексова и др. 2019].

Коментираният в статията кратък езиков тест също е представен в следващата част от работата. Той е предложен на респондентите за

изпълнение по желание. Разположен е след Въпрос 26. от анкетата и изследва езиковото поведение на анкетираните при спазването на девет граматични норми в писмен текст, при които е налице динамика в устната книжовна реч. Чрез отговорите на анкетираните се извличат данни по метода на контент анализа. Отговорите на анкетираните на теста измерват езиковото им поведение в официално писмено общуване и корелират с нагласата осъзнаване на нормата.

3. Представяне и анализ на емпиричните данни

Най-напред ще се съсредоточим върху отговорите на Въпрос 14. от анкетата.

Въпрос 14. Хората на каква възраст според Вас най-често допускат граматични грешки?

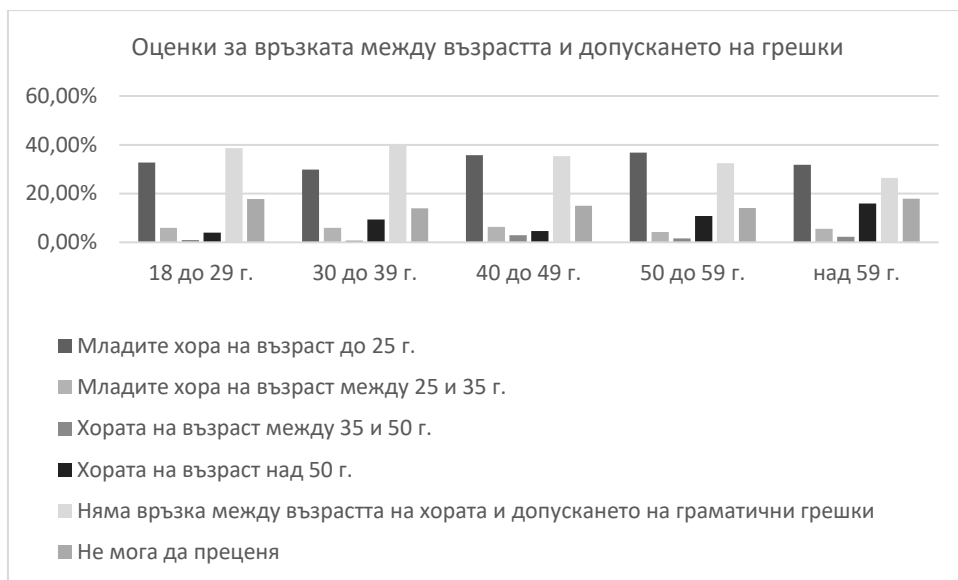
(Отговорите се четат, само 1 отговор)

1. Младите хора на възраст до 25 години
2. Младите хора на възраст между 25 и 35 години
3. Хората на възраст между 35 и 50 години
4. Хората на възраст над 50 години
5. Няма връзка между възрастта на хората и допускането на граматични грешки
6. Не мога да преценя

На Графика 1. по-долу е представено разпределението на отговорите на анкетираните на Въпрос 14. според признака фактор *възраст*.

Графика 1. Разпределение на отговорите на анкетираните при Въпрос 14. от анкетата според признака фактор *възраст*

Хората на каква възраст според Вас най-често допускат граматични грешки?

Въпросът е специфициран по отношение на граматичните грешки, т.е. към онази област от езика, в която е налице най-висока степен на стабилност. Зададен е съвсем общо, без да се прави разлика между писмена и устна комуникация. Даваме си сметка, че под етикета „граматични грешки“ анкетираните отчитат грешки, свързани с писмената употреба на езика като цяло². Разпределението на отговорите на въпроса, представено на Графика 1, потвърждава отчасти изследователската хипотеза, посочена по-горе. Очакванията, че преобладаващ ще е отговорът за липса на връзка между възрастта и неспазването на граматичните правила, се оправдава, но само донякъде.

От отговорите като цяло личи и висока степен на ангажираност на всички възрастови групи с въпросите на стандарта и отклоненията от него, доколкото средно едва около 1/6 от всички анкетирани избират отговора „Не мога да преценя“, когато трябва да изразят мнение за връзката между възрастта и спазването на граматичните правила. Този отговор при всички въпроси в анкетата се обвързва с

² За това ясно свидетелстват данните при отговора на Въпрос 11. от анкетата, който предлага на анкетираните да посочат спонтанно важни граматични правила, при което са посочили общо 52 правила, повечето от които са правописни, но имат връзка с граматиката във връзка с действието на морфологичния правописен принцип (напр. писането на двойни съгласни).

неутрална езикова нагласа, която интерпретираме като липса на ангажираност с въпросите на книжовния език.

Данните сочат, че различните възрастови групи споделят в приблизително една и съща степен следните мнения: а) езиковото поведение на най-младите (до 25 г.) е най-неглижиращо писмените норми на стандарта; б) езиковото поведение на хората между 35 и 50 г. е най-слабо отклоняващо се от нормите на стандарта. Наред с това прави впечатление, че според оценките на анкетираните е налице драстична разлика спрямо спазването на нормите при хората до 25 г. и хората между 25 и 35 г.

Наред с това най-често са избрани две мнения: от една страна, че най-вече хората до 25 г. правят граматични грешки, а от друга, че е пресилено е да се търси връзка между възрастта и допускането на граматични грешки. Прави впечатление, че последните две мнения са почти изравнени в отделните възрастови групи, като единствено в групата от 30 до 39 г. се отдава по-ясно изразено предпочитание на отговора, че няма връзка между възрастта и допускането на граматични грешки.

Все пак се очертава тенденция, че двете най-млади групи сред анкетираните настояват повече, че липсва връзка между възрастта и неспазването на граматичните правила, докато анкетираните в групите над 50 г. по-често припознават в младите „обичайните заподозрени“ в неграмотност.

Специално внимание според нас заслужават преди всичко отговорите в групата на най-младите респонденти (18 – 29 г.) и най-вече това, че почти 1/3 от тях споделят мнението, че хората до 25 г. най-често допускат граматични грешки. Този отговор в групата на най-младите анкетирани обаче трябва да се тълкува много внимателно. От една страна, би могло да се смята, че в него личи отчетливо изразена самокритичност. Това означава обаче, че тези анкетирани познават добре книжовните норми, щом могат да отделят коректни от некоректни употреби. От друга страна, най-честото му избиране в групата между 18 – 29 г. потвърждава наблюденията, че най-младите осъзнават езика като мощен ресурс за откриване и налагане на идентичност чрез съзнателно нарушаване на правилата [Eckert, 1997].

Така в рамките на езиковата общност те формират своя възрастова общност, която „може да бъде толкова малка, колкото една-единствена затворена мрежа за взаимодействие, чиито членове се съобразяват един с друг само в едно качество“ [Fishman 1972: 22], което в коментирания случай е качеството *възраст*.

Изборът на коментирания отговор в групата между 18 – 29 г. би могъл да се разглежда и като ясно демонстрирана реакция срещу налаганите рестрикции за употреба на езика от страна на възрастните в посока на спазване на книжовните норми [вж. Calhoun 2015:1]. Бихме могли да тълкуваме този избор и като израз на усещането за свобода във възраст, която все още не изисква непременно навлизане в по-строгото нормирания свят на конкуренция в работна среда, който налага спазване на стандарта. Така стремежът към идентичност в тази възрастова група и натискът за спазване на социално значими езикови образци нерядко превръщат младите в мишена на лингвистична критика — критика, която често произтича от погрешни възприятия за това, което се опитват да постигнат чрез своя език [вж. D'Arcy, 2007; Kiesling 2004].

Прави впечатление, че респондентите оценяват езиковото поведение на хората между 25 и 35 г. като много по-адекватно на книжовните правила. Причината това да е така, според нас се корени в разбирането, че на тази група носители на езика се гледа като на хора, които вече са се превърнали в зрели хора, намерили са идентичността си и припознават в стандарта средство за постигане на социален успех. Поради това езиковото им поведение изглежда в очите на другите в пъти по-нивелирано спрямо стандарта.

Най-критични към езиковото поведение на най-младите като „обичайните заподозрени“ за неспазване на книжовните норми са анкетираните във възрастовата група 50 – 59 г. И това е съвсем разбираемо през оптиката на естественото противопоставяне родители – деца. За тази група анкетираните иновациите в езиковото поведение на младите са най-изпъкнали (салиентни). Иновации, които те определено не толерират като допустими и затова ги квалифицират като „грешки“ още повече, че ги наблюдават по-често в ролята си на родители.

Мненията на анкетираните в групата 50 – 59 г. според нас обаче надхвърлят противопоставянето родители – деца и имат по-широк социален обхват. Възрастта им предполага, че тези анкетиранци като цяло са постигнали устойчивост и стабилност в социален план, която не биха желали да загубят, ако им се наложи да усвояват промени в книжовните норми. Към този извод насочват и отговорите в групата на анкетираните над 59 г., които пък от позициите на собствените си представи за „езикова правилност“ смятат, че след най-младите най-зле владеят правилата на стандарта хората от собственото им поколение – най-вероятно защото вече не са сред най-активните в социален план.

Като цяло от отговорите на въпросите на коментирания Въпрос 14. в анкетата може да се направят няколко извода. Първият е, че не се отчита значима количествена разлика в споделянето на нагласата *осъзнаване на нормата* при отделните възрастови групи анкетиранци. По-значимият според нас извод обаче е, че отговорите на най-младите анкетиранци (от 18 до 29 г.) по отношение на спазването на книжовните норми сред хората до 25 г., макар и количествено идентични с отговорите на останалите възрастови групи анкетиранци, качествено се различават. В основата на този извод е наблюдението ни, че щом могат да разграничават „правилни“ от „неправилни“ употреби, най-младата група анкетиранци също владеят стандарта. Докато мненията на двете групи най-вдясно по оста *възраст* се основават на впечатлението, че хората до 25 г. допускат грешки поради непознаване на писмените правила.

За да проверим направените изводи, по-нататък ще направим количествена съпоставка на верните отговори на краткия писмен тест при обособените по признака фактор *възраст* групи анкетиранци. Желание да решават теста, са изразили общо 958 респонденти от общо 1000 – факт, който сам по себе си е показателен за изключително високата степен на представеност на езиковата нагласа *осъзнаване на нормата*. Ето и самият тест:

**МОЛЯ, ПОПЪЛНЕТЕ ПРАЗНИТЕ МЕСТА С ПОДХОДЯЩАТА
ФОРМА НА ДУМАТА В СКОБИ!**

1. Леонардо да Винчи е човекът, от _____ (който) не един
и двама _____ (гений) са се вдъхновявали. Когато ние

се _____ (ръководя) от позитивен модел, то _____ (успех) ни е неизбежен. Онези, които са _____ (успял) да победят съмнението, ще разкрият _____ (своя/техния) гений.

2. Уважаема Госпожо, не сте ли _____ (разбрал), че тази държава е част от ЕС (изпишете разгърнато наименованието)

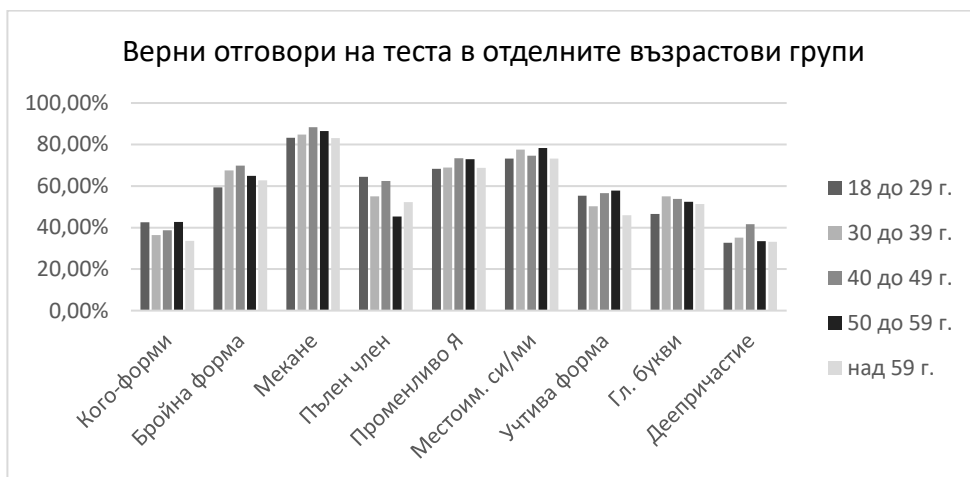
3. Намирате ли нещо неправилно в изречението: „Идвайки насам, ни заваля силен дъжд“?

(МОЛЯ, ОГРАДЕТЕ ВЕРНИЯ ОТГОВОР)

1. Да

2. Не

По-долу на Графика 2. представяме и разпределение на правилните отговори на теста отново според признака фактор *възраст*.

Както отчетливо личи от Графика 2, при езиковото поведение на най-младите анкетирани не се отчитат никакви значими статистически разлики, в сравнение с поведението на останалите възрастови групи респонденти при изследваните девет граматични норми. Важно е обаче да се посочи, че наблюденията ни се отнасят единствено за писменото официално общуване и не засягат другите сфери на общуване.

Съпоставяйки преобладаващото мнение от отговорите на Въпрос 14., че хората до 25 г. в най-голяма степен нарушават книжовните правила с резултатите от правилните отговори на езиковия

тест, бихме могли да заключим, че най-младите всъщност са типичните *бинормисти* (термин на Й. Вахек [Vachek 1967]). Те умело превключват от нормите на устната към нормите на писмената реч, в зависимост от комуникативните си намерения и условията на комуникативната ситуация. В неофициални ситуации в устната реч те често експериментират с езика с цел себеутвърждаване вътре в групата, с която се отъждествяват, както и с цел легитимиране на групата, част от която са, сред останалите в рамката на голямата национална езикова общност. Така в желанието си да бъдат забелязани и оразличени, те прибегват до различни езикови техники. Към тях се отнасят най-често: изковаване на нови думи чрез комбиниране на словообразователни модели, нетипични за стандарта; контаминиране на части (морфеми) от родни и чужди думи за означаване на понятия, за които има означения в книжовния език; използване на книжовни окончания, несвойствени обаче на дадена дума; използване на думи в нетипични контексти. Естествено е такива употреби се възприемат като изпъкнали (салиентни). Тъкмо те и формират представата за хората до 25 г. като група, която най-често прави „грешки“ при употреба на езика.

Резултатите от езиковия тест обаче недвусмислено сочат, че в рамката на официалното писмено общуване най-младите анкетирани слагат доброволно униформата на стандартния език, чиито правила, оказва се, не по-зле от другите възрастови групи владеят. В този смисъл резултатите от теста, изследващ езиковото поведение при работа с писмен текст, категорично оборват ширещата се представа, че най-младите са „неграмотни“ – т.е. не познават задължителните писмени норми или че ги negliжират в официалното общуване. Данните от теста доказват и наличието на връзка между езиковото поведение и представеността на езиковата нагласа *осъзнаване на нормата*. Придържането към тази нагласа не се влияе от признака фактор *възраст*.

4. Заключение

Би могло да се обобщи, че ясно изразеното мнение във всички възрастови групи анкетирани за това, че хората до 25 г. допускат най-много граматични грешки, е резултат от контрастна проява на

нагласата *осъзнаване на нормата*. Най-младите анкетирани са в състояние да идентифицират отклоненията от книжовните нормите не по-зле от останалите поколения анкетирани. Тъкмо осъзнаването на тези норми им дава възможност и съзнателно да ги нарушават – било като проява на отрицание срещу налаганите ограничения за употреба на езика от по-възрастните, било като средство в постигане на собствена идентичност. За поколенията над 50 г. нагласата осъзнаване на нормата предполага единствено придържане към стандарта без оглед на ситуацията на общуване.

Широко разпространеното мнение, че най-младите са и най-неграмотни, всъщност се оказва предразсъдък, а не обективно състояние на нещата. Като типични „бинормисти“, те прибегват до нестандартни средства в неофициалното общуване, когато искат да се оразличат като „младото поколение“ сред останалите, и се придържат строго към стандарта, ако ситуацията го изисква. Този извод намира сериозно потвърждение при анализа на правилните отговори на писмения тест, изследващ езиковото поведение при девет писмени граматични норми в динамика, където не се регистрират статистически значими отклонения при признака фактор *възраст*.

Цитирана литература

Алексова и др. 2019: Алексова, Кр., Р. Станчева, И. Янков, Б. Гюров. Методологически и методически решения на емпиричното социологическо изследване. – В: Езиковите нагласи на днешните българи. Т.1. Български език. Приложение №1, 2019, с. 14–37. <<https://www.balgarskiezik.eu/p-2019-No1/PRILOZHENIE-1-2019.pdf>>

Станчева 2017: Станчева, Р. Теоретична рамка на изследването на обществените нагласи към съвременния български книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му. Български език. Приложение, 2017, 11–40. ISSN:0005-4283. <https://www.balgarskiezik.eu/p-2017/R-STANCHEVA-full-11-40.pdf>.

Станчева 2021: Станчева, Р. Кодификацията в контекста на езиковите нагласи. София: Издателство на БАН Проф. М. Дринов, 2021 г. 237 с. ISBN 978-619-245-143-1. <[https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106\(32\)](https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106(32))>

Calhoun 2015: Calhoun, K. “It is the worst of our time”: Youth language, language attitudes, and arguments about *literally*. – In: Texas Linguistics Forum 58: 1–10. Proceedings of the 23rd Annual Symposium about Language and Society-Austin, April 17–18, 2015.

D’Arcy 2007: D’Arcy, A. Like and Language Ideology: Disentangling Fact from Fiction. – In: *American Speech*, 82 (4), 386–419.

Daneš 1986: F. Daneš. Values and attitudes in language standardization. – In: J. Chloupek, J., J. Nekvapil (Eds.) Reader in Czech Sociolinguistics. Amsterdam: John Benjamins, pp. 206–245.

Eckert 1997: Eckert, P. Age as a Sociolinguistic Variable. – In F. Coulmas (Ed.), *The Handbook of Sociolinguistics* (151–167). Massachusetts: Blackwell.

Fishman 1972: Fishman, J. The Relationship between Micro- and macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When. In J.B. Pride and Janet Holmes (eds). *Sociolinguistics: Selected Readings*. Hammondsworth: Penguin Books.

Garvin 1993: Garvin, P. A conceptual framework for the study of language standardization. – In: J. Fishman (ed.). *International Journal of the Sociology of Language*. 100/101.

Kiesling 2004: Kiesling, S. F. Dude. – In: *American Speech*, 79(3), 281–305.

Vachek 1967: J. Vachek. On the functional hierarchy of spoken and written utterances. – In: *Chapters from the History of Czech Functional Linguistics*. Ed. Jan Chovanec Masarykova univerzita. Brno 2014. S. 78–94. ISBN 978-80-210-7484-2 (online : pdf)

ЗА ЕТИКЕТНОТО И НЕЕТИКЕТНОТО В БЪЛГАРСКОТО РЕЧЕВО ОБЩУВАНЕ

Марияна Стефанова, Ина Гичева
ШУ „Епископ Константин Преславски“
m.stefanova@shu.bg
i.stefanova123@abv.bg

ON THE ETIQUETTE AND THE UN-ETIQUETTE IN BULGARIAN LANGUAGE COMMUNICATION

Mariyana Stefanova, Ina Gicheva
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: Every modern individual nowadays uses different types of communication and communicates in different ways. Each of his speech contacts is an examination of his "etiquette or un-etiquette". This fact presupposes to a high degree the ability to communicate effectively and requires as an absolute minimum the accepted etiquette of a given language community to be observed.

The present study shows the need to complete and legitimize a Bulgarian etiquette norm by codifying it in a Bulgarian Etiquette Dictionary.

Keywords: language etiquette, un-etiquette, etiquette norm, complex situation.

1. Всеки съвременен езиков индивид днес се нуждае от различни видове общуване и общува по различен начин и до различна степен пълноценно. Всеки един негов речев контакт е пореден „изпит по етикетност или неетикетност“. Този факт предполага във висша степен умение за ефективно речево общуване и изисква като абсолютен минимум да се спазва приетата в даденото езиковото общество етикетна норма.

Българското езиково общество има свои ритуални форми на поведение, в това число и речеви, които изискват спазване на определени норми и тяхното отчитане в процеса на общуване като социален процес, и характеризира езиковия индивид като притежател на висока речева култура. В системата на българския език се е обособила микросистема от етикетни знаци – формули, които нормират речевото поведение на езиковия индивид в българското речево общуване. Това е етикетна микросистемата от 12 тематични подсистеми във функционален план на български речев етикет [Стефанова 1997: 34]. А взаимодействието и взаимопроникването на обществото и на неговия етикет са част от широкия кръг актуални въпроси, които са предмет на социалната лингвистика.

Интересът към изключително важните и непреходно актуални проблеми на националния ни етикет не са изолирано явление. През годините етикетността е разглеждана от позиция на нормативността и на езиковата култура от редица езиковеди като [Андрейчин 1973, Пантелеева 1994, Цанков 1988, Стефанова 1989] и др.

През последните години на демокрация въпросите на теорията на общуването като междинна област на познанието, изискват все по-дейното участие на езиковедите в определяне на същностните признаци на лингвистичния компонент в акта на общуването. По силата на социалните закономерности във всяко едно езиково общество всеки езиков индивид непрекъснато общува и основно средство за това е неговият език.

Нараства социалната значимост на речевото общуване между езиковите индивиди в динамичното съвремие, а в процеса на това общуване всеки е длъжен да изпълнява различни социални роли, които поставят пред него изискването на само за *културата на речта*, но и за *култура на общуването*.

Стремежът към култура на общуването е всъщност стремеж към адекватно речево поведение, съобразено със ситуацията на общуване и с всички нейни компоненти. Овластяването на това поведение има две реални измерения: от една страна, овластяването на езиковите етикетни норми на комуникация, а от друга – спазването на речево-етикетните норми на общуване.

В контекста на тези измерения и техните проблеми е целесъобразно и всяко едно внимание към онези речеви действия, които условно наричаме етикетни или неетикетни.

2. В последните години у нас оправдано се засилва интересът към културата на устното речево общуване, в сферата на която въпросите на българския речев етикет имат водещо място. Те се решават най-вече чрез прагматичния и социопрагматичен подход от нашите езиковеди: [Авдеева 2010, Георгиева 1990, Славянова 2017, Паскалев 2014, Джонова 2014, Миткова 2014] и др.

В акта на речевото общуване речевият етикет е носител на три типа информация: първата, свързана със семантиката на етикетното средство, втората – с психичното състояние, със социалния статус на говорещия и др., и третата, свързана със започването, поддържането и приключването на речевия контакт, т.е. на традиционните три типа информация – когнитивна, индексална, регулативна [Бел 1980: 102].

Паралелно с изучаването на етикетната норма, с усвояването на етикета като функционираща система, е овластяването на функционалната диференциация на етикетните средства с оглед на комуникативно-целесъобразната им употреба. Именно адекватната,

съобразена със ситуацията, употреба на етикетните средства е белег за висока степен на овладяна култура на речево поведение и гарант за имплицитно овладян в действие **механизъм на етикетното и неетикетното**.

Опозицията на етикетно и неетикетно може да се разглежда от различни страни: лингвистична, психолингвистична, дидактична, социолингвистична и т.н., като предполага различни стратегии на изучаване. През призмата на социолингвистиката въпросите се решават от [Виденев 1986, Цанков 1988, Стефанова 1997, Паскалев 2006 и др.].

Предлаганата разработка подхожда към проблема от социолингвистична гледна точка и приема етикетното и неетикетното в речевото общуване като алтернативи на речевото поведение на езиковия индивид в акта на речевото общуване. Общият интегрален признак, който обединява етикетното и неетикетното в една речево-комуникативна опозиция, се търси във връзката на механизма с етикета във функционален план.

Двата аспект на опозицията са две взаимоизключващи се възможности за етикетното функциониране, от които културата на речевото общуване допуска само едната – етикетната. Етикетното речево поведение е онзи задължителен компонент на речевото поведение, без който изграждането на културата на речевото общуване би била невъзможна.

Етикетното „речево поведение от социолингвистическо гледище ще представя избор на един или друг вариант, приемлив от дадено социално обединение, съобразен с цяла редица от социални корективи“ [Виденев 1982: 180]. Социалните детерминанти на речевото поведение, обобщени от Д. Хаймс [Вж. Gumperaq J., D. Humes 1972: 35–71] са:

- На първо място *формата на съобщението*,
- Следвана *от темата*, с която в диалектическа връзка,
- На трето място, *обстановката*, като физическо обкръжение и „сцената“ на речевия акт като психологически климат, като тоналност на речевото общуване,
- На четвърто място са *комуникантите с техните диференциални признаци*: възраст, образование, възпитание, обществено положение и др. [вж. Иванова 1988: 130],
- Следва *целта на комуникацията* на пето място, като съществен параметър на речевото поведение.

Всички изброени социални корективи за речево поведение, приети като компоненти на ситуацията на общуване, се обединяват под термина **ситуационен комплекс**.

Отчитането на всеки един от компонентите при подбор и избор на етикетно средство с цел адекватната етикетна реализация е реално пътят за постигане на комуникативно-целесъобразната етикетна реализация, т.е. на етикетността в речевото общуване. И обратно – дори само един от компонентите на ситуационния комплекс да не е правилно отчетен и да не е отразен при комуникацията, се оказва най-сигурният път за неетикетното в речевото поведение на всеки езиков индивид. Ще илюстрираме казаното с примери от етикетни (ЕД) или неетикетни речеви единства от реплики-стимули /РС/ и реплики-реакции (РР) в общуването на героите от разказите на Чудомир в Съчинения в три тома. Том първи. Разкази и фейлетони. София: Български писател, 1980, както и от книжовно-разговорната реч (КРР).

3. Овладяване на етикетно речево поведение в опозиция на етикетното и неетикетното е висша форма на активна социолингвистична дейност на езиковия индивид.

На първо място, етикетното речево поведение предполага спазване на **етикетната норма** на езиковото общество, действаща на дадения етап от развитието на това общество. Етикетната норма е съвкупността от познаването на средства на речевия етикет на съответния етап от развитието на обществото, както и правилата за тяхната комуникативно-целесъобразна употреба в речевото общуване. Това изискване, произтичащо от същността на етикетната норма, е горивото за функционирането на етикетното и неетикетното в речевото общуване.

На второ място, етикетното речево поведение изисква изграден етикетен усет към избора на средство от етикетната система, който се постига само при усъвършенстването на умението до изграден навик за комуникативна употреба, съобразно цялостния *ситуационен комплекс*.

В акта на речевото общуване етикетът се реализира като диалогично единство (ДЕ), изградено от реплика-стимул (РС) и реплика-реакция (РР). Овладяването на етикетния механизъм като единство от реплики, маркери за осъзнат избор на етикетни елементи по социалната и по стилистичната скала, е реален резултат от речевия опит на общуващите.

Ще онагледим казаното с примери от етикетните и неетикетни диалози от реплики-стимули и реплики-реакции в речевото общуване на героите от разказите на Чудомир. Ето примери с диалогични единства, в които героите са спазили етикетната норма и са се съобразили с правилата за употреба на съответното етикетно средство.

1. ДЕ/ РС: – *Добър ден, г-н кмете!*
РР: – *Дал ти Господ добро, бай Танко! Добри дошъл.* “
[Чудомир: 197].

2. ДЕ/ РС: – *Помози ти бог, булка! ...*
РР: – *Да ти бог добро и кола имане, бабо Фотинке ...*
[Чудомир: 381].

3. ДЕ/ РС: – *Сбогом, баджанак!*
РР: – *Сбогом, сбогом!* [Чудомир: 179].

Непознаването, незачитането или нарушаването на етикетната норма при речевото общуване се възприема като неетикетно речево поведение и предопределя негативната реакция на партньора в общуването. По канала на комуникация се получава шум, а и не рядко – дори разпадане на комуникацията.

Опозицията **етикетно: неетикетно** имплицитно и психолингвистично съществува в езиковото съзнание на комуникантите и може да се експлицира осъзнато или неосъзнато при екстремни психологически параметри на ситуационния комплекс. Такива са например параметрите при сцени на силен афект: на ярост, на яд и на злоба, на тревога, на влюбеност и др. Това може да се проследи в следващите три ДЕ (4, 5 и 6), при които на етикетната реплика-стимул, няма адекватната етикетна реплика-реакция. В резултат на тази липса е и появата на явното незачитане на етикетната норма, на правилата за комуникативно-целесъобразна употреба на езиковите етикетни средства.

4. ДЕ/ РС: – *Добър вечер, чорбаджи ...*
РР: – *Добър вечер ли? Като дигна бастуна, че само Малчовци и Мековци ще стане наоколо.* [Чудомир: 144].

5. ДЕ/ РС: – *Довиждане! – подаде ръка.*
РР: – *Утре вечер при мен в работилницата* [Чудомир: 154].

6. ДЕ/ РС: – *Добрутру, сватанак! Какво си се възпретнал и разшетал като млада булка на ранина!*
РР: – *Остави си, свато – обадил си Петъкът, и пак се прекръстил* [Чудомир: 56].

4.1. Непознаването на етикетната система като микросистема от етикетни средства или на правилата за техния подбор и употреба, съобразена със ситуационния комплекс, често може да доведе до разграждане на комуникационния канал. Виж например при употребата на етикетни средства за *молба*: вм. етикетните формули за засилена модалност, изградени в съвременния български речев етикет с условни глаголни форми, или редица „модификатори“ [Виденев 1980: 103] се употребява повелителната глаголна форма:

- РС: – *Отворете прозореца!* вм. РС: – *Бихте ли отворили прозореца!*

Може да се срещне и с дублиране на молбата, с цел засилена учтивост, вежливост:

РС: – *Моля ви, бихте ли отворили прозореца, ако обичате!*

- РС: – *Перфорирайте ми билета!* Вм. РС – *Бихте ли ми перфорирали билета, моля!*

Етикетната формула в единична но засилена, дублирана, етикетност, звучи деликатно, вежливо и контрастира на наставническото, заповедно звучене на обикновената повелителна форма в езика.

4.2 Нарушаването на етикетната норма се експлицира най-вече като асиметричност на етикетните реплики в диалогичното етикетно единство. Това се наблюдава в следните диалози, записани от разговорна реч в неформално общуване. При това общуване се наблюдава разпадане на комуникационния канал, породено от явната асиметричност между подадените репликите-стимули и получените реплики-реакции.

7. ДЕ (Среща между асистент и студент преди началото на аудиторните занятия.) *Асистентът вежливо поздравява студента:*

РС: – *Здравейте, колега!*

РР: – *Здрасти, колега! – отговаря студентът (КРР).*

8. ДЕ/ Лекарка при визитации в болница, пита своя пациентка:

РС: – *Госпожо, Вие по-добре ли сте днес?*

РР: – *Да, добре сме! – отговаря болната жена (КРР).*

Нарушаването на етикетността се отчита и при изпускане на осъзнато необходимата етикетна речева формула, което рефлектира автоматично като осъзнат шум в канала на комуникация от поне единия от общуващите. Нарушаването се възприема като неетикетно речево поведение, към което в повечето случаи е трудно да се адаптира партньорът в акта на комуникация. Виж например в следното диалогово единство:

9. ДЕ/ *Влезе малко осланен някак, едва дигна ръка да поздрави и се настани на мястото си в левия ъгъл.*

Калмукът, който късно го забеляза, даже му се сопна.

РС: – *Хей, Селямсъз! Едно добро утро поне няма ли за нас?*

РР: – *Казах, поздравих – обади се глухо Бургазът – няма да ти бия тъпан на главата! [Чудомир: 248].*

10. ДЕ/ РС: – *Добър ден – рече той, като се бръснесе от прах, но никой не му отговори. Двамата души, които играеха табла, бяха тъй увлечени, че не го чуха.*

РР: – *Дал ти Господ добро – изви глава единият, който изглеждаше да е кръчмарят. Добре дошли* [Чудомир: 340].

Като обобщение на базата на узуса, който обхваща цялото множество от конкуриращи се етикетни варианти и синоними, българската етикетна норма в речевото общуване е вид езикова норма, която не е абстракция – тя съществува в самия узус и е наблюдаема и достъпна за проучване [Виденев 1986: 21]. Етикетната норма е осъзнат регулатор на подбора и употребата на етикетните средства и сигурен път за установяване на единно етикетно общуване на езиковото общество във всички социални аспекти на речевите му изяви. Това прави нормата задължителна за всеки езиков индивид [Георгиева 1990: 33–35]. Етикетната норма трябва да очертае функционалното поле на всеки етикетен елемент и това ще направи всеки негов избор осъзнат, което рефлектира в етикетност или неетикетност в речевото общуване.

Съзнателната кодификация като път за узаконяване на българската етикетна норма в речевото общуване включва:

- Описание на етикетната система чрез представяне на всички нейни вербални и невербални средства;
- Отчитане на механизмите на функциониране на етикетната система;
- Оценка за комуникативно-целесъобразния подбор и употреба на етикетни средства в акта на речевото общуване.

Една усвоена етикетна норма осигурява етикетното речево поведение в акта на общуване и отчита степента на овладяна етикетна компетентност. Описанието на етикетната система предполага задължително „паспортизиране“ на всички етикетни елементи, които се използват в речевото общуване и се осъзнават от езиковото ни общество като етикетни.

В хода на проучването на проблема за етикетното и неетикетното в българското речево общуване се достигна до следните основни тезисни постановки, които предполагат и по-нататъшното задълбочено експериментално проучване:

1. Функционалният или речеведският подход към етикета в българското речево общуване ще доведе до освобождаване от интуитивния етикетен подбор и ще осигури диференциацията на етикетното и неетикетното до степен на съзнателна употреба на етикетните средства в различните сфери и ситуационните комплекси на речевото общуване.
2. При изучаване на етикетната система чрез функционалния механизъм на **етикетно:неетикетно**, езиковият индивид достига до верните изводи за резултата от направения

подбор на етикетното средство, както и до обобщения за закономерностите на този подбор до степен на осъзнато етикетно поведение.

3. Като органична съставка от националната ни култура българският речев етикет във функционален план като действие на механизма **етикетно:неетикетно** е сигурен критерий за степента на овладяна култура на речевото общуване и фактор за пълноценно речево общуване.
4. Кодифицирането на етикетната норма в Български етикетен речник е най-сигурният начин, който ще превърне комуникативно-целесъобразния подбор на етикетно средство в осъзнат избор между етикетно и неетикетно в речевото общуване.

Да си пожелаем този Речник да се появи в скоро време.

Цитирана литература

Авдеева 2010: Авдеева, М. За културата на общуване и обучението по чужди езици. – В: Международна научна конференция „УНИТЕХ 10“. Габрово, 2010, 277–282.

<<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:p623Ap6fGgcJ:https://singipedia.singidunum.ac.rs/preuzmi/40295-on-developing-effective-communication-skills-and-foreign-language-training/256+&cd=1&hl=bg&ct=clnk&gl=bg>> (31.01.2002).

Андрейчин 1973: Андрейчин, Л. Езикови тревоги. София: Наука и изкуство, 1973, с. 265.

Бел 1980: Белл, Р. Социолингвистика. Цели, методи и проблеми. Москва: Русский язык, 1980.

Виденов 1982: Виденов, М. Социолингвистика. София: Наука и изкуство, 1982.

Виденов 1986: Виденов, М. Норма и реч. София: Народна просвета, 1986.

Георгиева 1990: Георгиева, Е. Езикова култура и езиково обучение. София: Народна просвета, 1990.

Джонов 2014: Джонов, М. Граматика на учтивостта. София: Парадигма, 2014, с. 180

Иванова 1989: Иванова, М. Българският речев етикет в социолингвистичен план. – В: Проблеми на социолингвистиката. Т. 3. София: БАН, 1989.

Иванова, Ницолова 1995: Иванова, К., Ницолова, Р. Ние, говорещите хора. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 229.

Миткова 2014: Миткова, А. Социолингвистични аспекти на категорията вежливост. – В: Horizontes do saber filológico. 20 anos de Licenciatura em Filologia Portuguesa na Universidade de Sôfia Sveti Kliment Ohridski. Editora Universitária Sveti Kliment Ohridski, Sôfia, 2014, с. 220–227.

Пантелеева 1994: Пантелеева, Хр. Граматика на вежливата реч. София: Наука и изкуство, 1994, с. 125.

Паскалев 2006: Паскалев, Н. Социална дистанция, статус и речев етикет. – В: Български език, г. LIII, №. 3. София: акад. изд. „Марин Дринов“. 2006, с. 31–36.

Славянова 2017: Славянова, Л. Ролята и мястото на речевия етикет в межкултурното общуване. – В: LiterNet № 3. (12.03.2017) <<https://litenet.bg/publish31/liliana-slavianova/rechevi-etiket.htm>> (13.01.2021).

Стефанова 1997: Стефанова, М. Познаваме ли българския речев етикет. София: Дайвърсити, 1997, с. 127.

Цанков 1988: Цанков, К. Речев етикет, София: Народна просвета, 1988, с. 93.

Чудомир: Чудомир. Съчения. Том I. София, 1980.

**РЕЧЕВИ ФОРМУЛИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА
УЧТИВОСТ/НЕУЧТИВОСТ ПРИ ПРИВЛИЧАНЕ НА
ВНИМАНИЕТО НА СЪБЕСЕДНИКА¹**

Стефка Александрова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

st.aleksandrova@shu.bg

**SPEECH FORMULAS FOR EXPRESSING
POLITENESS/IMPOLITENESS IN DRAWING THE ATTENTION
OF THE INTERLOCUTOR**

Stefka Aleksandrova

Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The article focuses on the act of politeness/impoliteness when drawing the interlocutor's attention at the beginning of the verbal communication regarding the participants' interactions in the conducted survey. The results indicate that the preferred linguistic means of politeness are etiquette formulae which belong to the subsystem of apologies, requests as well as the formulae of congratulation. Informal addresses, containing the 2nd person singular form in a speech situation requiring the formal one (2nd person plural form), unceremonious non-nominative addresses, pseudo-addresses used to attract the interlocutor's attention are considered impolite forms by the respondents.

Keywords: politeness, impoliteness, speech act, drawing interlocutor's attention

Учтивостта е сложно и многолико явление, което поражда разнообразни въпроси, водещи след себе си различни отговори и трактовки. С основание Е. Славова я определя като „хлъзгаво понятие с размити граници“, предвид, че „често учтивостта е по-силно осезаема, когато липсва, отколкото, когато я има“ [Славова 2007: 3].

Проява на учтивост и едно от важните условия за ефективност на общуването е засвидетелстването на внимание към партньора в акта на общуването както в началото на речевото взаимодействие, така и в хода на цялостното му протичане. **Целта на настоящата работа е да се установят тенденциите в предпочитанието на езиковите средства за привличане на вниманието на събеседника в началото на речевото общуване.**

Едно явление не може да се разглежда самостоятелно, винаги има и друго, което е в опозиция. Затова някои автори (основно англезични) отправят критика към съвременните изследвания върху учтивостта, че тя трябва да се разглежда паралелно с лингвистичната

¹ Тази публикация е реализирана по проект на КБЕ на ШУ, № РД-08-136/1.03.2022 г.

неучтивост. Така че е оправдано, наред с изследването на учтивите прояви, да се проучват и неетикетните и неприемливи от гледна точка на учтивостта прояви.

В изследването е използвана част от проведено анкетно допитване чрез изготвени уеб-базирани електронни формуляри за онлайн проучване, в което участват 245 респонденти от пет възрастови групи: от 18 до 25 г., от 26 до 35 г., от 36 до 45 г., от 46 до 60 г. и над 60 г. От тях 53,9% са студенти, 26,1% са работещи в сферата на образованието, 18% са работещи в друга сфера, 1,6% – безработни и 0,4% са в пенсионна възраст. От общия брой участници в проучването 85,3% са жени, а 14,7% – мъже.

Към респондентите бе зададен въпросът: *Моля, посочете пример според Вашата преценка за учтивост за привличане на вниманието на събеседника*. Резултатите от отговорите са поместени в Диаграма 1.

Диаграма 1

От анализа на отговорите се установява, че с най-голяма фреквентност при първите три възрастови групи е етикетната формула *Извинете*: групата на 18 – 25 г. (62,3%), 26 – 35 г. (50,7%), 36 – 45 г. (50%). Възрастовата група на 46 – 60-годишните са посочили, че използват *Извинете* с по-нисък процентен дял – (36,4%), както и

групата на над 60 г. (14,3%). Въпреки тази разлика, от общия процентен дял (42,7%) може да заключим, че най-често за привличане на вниманието се използва вежливото анонимно обръщение *извинете*.

Посочен е и индиректният начин за привличане на вниманието чрез перформативния глагол в несвършен вид *Извинявайте*, но със значително по-ниска употреба: с общ процентен дял 10,4%. Обяснение за отчетливото предпочитание на формата на глагола в свършен вид пред тази в несвършен вид намираме в ГСБКЕ, където се приема, че формите на свършения вид са „по-стилистично неутрални“ [Морфология 1983: 279]. Свършеният вид на императива изразява по-учтливо отношение, предвид че семантично *извинете* представя процеса на действието извинение в неговата цялостност и конкретност, което създава отсянка на категоричност и настоятелност и така желанието на адресанта да въздейства се усеща по-директно, а това, съгласно теорията за учтивостта на Браун и Левинсън, би могло да се възприеме от адресата като неучтливо, като заплахата за положителния му образ². Смятаме обаче и друго: чрез императивната глаголна форма в несвършен вид *извинявайте* вниманието е насочено върху самото извършване на действието, без да се отчита завършването му, което оставя в съзнанието усещане за неговата нецялостност, а оттам и нюанс на уклончивост на самото извинение.

Несвършеният вид *извинявайте* се използва по-често за учтливо несъгласие или като израз на нетърпение, настояване, затова и при желание да се привлече и задържи вниманието на събеседника не се предпочита пред свършения вид. А и „нецялостният характер на несвършения вид в определени контекстни условия влиза в противоречие с изразяването на действието като общ факт. И така може да се придаде неестествена аналитичност на действието, която да се схване като отрицателно отношение на говорещото лице към

² *Face* (лице, образ, имидж) е едно от ключовите понятия в модела за учтивостта на П. Браун и С. Левинсън (1987), с което абстрактно се нарича публичната представа, която всеки човек се стреми да наложи за себе си. Тук е предпочетен терминът образ. Авторите поставят публичната представа в два аспекта: положителен (позитивен) – желанието на всеки член на обществото да бъдат разбрани и одобрени действията му и отрицателен образ (негативен) – желанието за безпрепятствена и свобода в действията и правото на индивида да не бъде обезпокояван [Браун и Левинсън 1987: 13, 62].

същото това действие – незаинтересованост, досада, затруднение, неубеденост в необходимостта да се извърши действието“ [Морфология 1983: 280]. Съществуват и мнения, че глаголните форми от свършен вид, главно в множествено число, се приемат като по-престижни [Цанков 1994: 27, Василева 2013: 57], докато в неофициалната речева практика „преобладават несвършените форми, особено когато се употребяват в единствено число“ [Цанков 1994: 27].

Макар и с много нисък процент, респондентите са посочили за учтиви изрази за привличане на вниманието на събеседника още т. нар. емфатични фрази за извинение, чрез функционирането на различен тип квантификатори, които най-често са в началото на фразите [Хаджиева 2016, ел. изт.], но може и да са в крайна позиция. Чрез формулата *Много се извинявам* (с общ процентен дял 3,6%) с включването на наречието *много* в приглаголна позиция се търси подсилване на извинението, а оттам и на степента на учтивост. Присъстват и глаголната конструкция с включено притежателно местоимение за подчертаване на учтивостта *Моля да ме извините* (1,5%), етикетната конструкция от модалния глагол *моля* + съществително *Моля за извинение* (1,3%) и възвратната глаголна форма *Извинявам се* (0,8%). Отчетената ниска честотност на перформативния глагол *извинявам се* отдаваме на съществуващите противоречиви мнения относно неговата употреба, която от мнозина се възприема освен като непрестижна, така и като все едно човек сам си прощава грешката. Л. Андрейчин горещо защитава тази употреба [Андрейчин 1973: 89–90].

На втора позиция за привличане на вниманието на събеседника се нарежда формата *Бихте ли* (25,7%). Посочена е, както следва: 18 – 25 г. (8,2%), 26 – 35 г. (26,7%), 36 – 45 г. (17,9%), 46 – 60 г. (50%). С глаголната форма в условно наклонение се изразява ненастойчива учтива молба, като учтивостта се засилва и от включеното учтиво множествено лице. Условното наклонение, според К. Цанков, е предпочитано при етикетните формули за изказване на молба: „Когато етикетната формула е с глаголна форма в условно наклонение, тя звучи по-предпазливо, като по този начин може да се подчертае и социалната дистанция между адресанта и адресата“ [Цанков 1994: 28].

Именно с глагола в условно наклонение се свързва степента на обвързаност от страна на адресата за извършване на желаното от адресата действие. Според М. Джонова, „Колкото по-слабо е обвързан слушателят със задължението да извърши желаното от говорещия действие и колкото повече „обективни“ причини (да не е способен да извърши действието или действието да е представено като хипотетично) слушателят да не може да извърши действието се посочват, толкова по-учтиво е изказването [Джонова 2014: 96].

Малка част от най-възрастната група (14,3%) и от първите две възрастови групи (със съответно 1,6% и 2,8%) са посочили като пример за учтиво привличане на вниманието на събеседника комбинацията от *Извинете* + *господине/госпожо*, с която се подчертава и засилва илокутивната цел на изказа. Ниският процент показва, че участниците в анкетата приемат за достатъчно вежливо да използват само един етикетен израз и не намират за необходимо, или пък, за да не стане прекалено „превзета“ речта им, да я подсилват с апелатив.

Следваща по фреквентност е етикетната единица *Може ли* – изградена от безличния глагол *мога* (може) и въпросителната илокутивна частица *ли*, която внася допълнителна условност на изказването т.е. като индиректна подкана за съпричастност от адресата (да позволи, да разреши). Посочена е от групите в следното процентно съотношение: 18 – 25 г. (18%), 26 – 35 г. (18,3%), 36 – 45 г. (17,9%), 46 – 60 г. (27,3%) и над 60 г. (14,3%). Видно става, че предпочитанието на представителите от всички възрастови групи към *може ли* не се различава съществено.

Със сходна по честота е посочена от почти всички възрастови групи и етикетната формула *Моля* в ролята на косвен експлицитен перформатив за привличане на вниманието: 18 – 25 г. (14,8%), 26 – 35 г. (7%), 36 – 45 г. (14,3%), 46 – 60 г. (27,3%), над 60 г. (14,3%). По-осезаема разлика с предходната етикетна формула има само при избора на възрастовата група от 26 до 35 години.

С общ процентен дял (11,6%) е етикетната конструкция *Ако обичате*, използвана относително равностойно от възрастовите групи, единствено при най-младата група е ограничена употребата ѝ – само 3,3%. Етикетната формула, съдържаща условния съюз *ако* и

преходния, несвършен по вид глагол *обичам* във второ лице множествено число, е представителна етикетна единица за отправяне на молба, с която от етимологична гледна точка, по думите на Р. Филчева, се изразява конотативният нюанс на персонализацията. Той се съдържа в дадената от адресанта на адресата свобода да направи своя избор и ако адресатът удовлетвори молбата, ще е доброволно, с убеденост, че така е трябвало да постъпи. За Р. Филчева учтивата форма *ако обичаш/ако обичате* е в процес на архаизация, а употребата ѝ „се компенсира с вербални и невербални субститути като въпросителни изречения, междуметия, засилена жестикулация и мимика, както и пълна липса на такава, водеща до риск от недоразумения“ [Филчева 2004: 147–150].

Като възможно и предпочитано средство за привличане на внимание е отразена рутинната формула от подсистемата на извинението *Прощавайте* с общ процентен дял 7.4%, като над десет процента е употребата ѝ само от 26 – 35-годишните (14,1%). Ниската речева употреба в съвременното българско речево общуване на *прощавайте* (в това число и на *простете*) се дължи според някои автори на схващанията за руския им произход, на сантименталното им звучене, или на това, че се възприемат повече като фрази за раздяла [по Хаджиева 2016: ел. изт.].

Част от респондентите са избрали да привлекат вниманието на своя събеседник със стилистично неутралния поздрав *Добро утро/Добър ден/Добър вечер*. От първата по възраст таргет група 14,8% са посочили поздрав, от втората – 12,7%, от третата и четвъртата – съответно 8,3% и 4,5%. Последната възрастова група не отразяват употреба на поздрав за привличане на вниманието на адресата.

Чрез поздрава адресантите първо маркират своето присъствие пред адресата, предават уважителното си отношение и привличат вниманието на събеседника си, за да преминат към същинската част на комуникацията си с него. Често поздравът е придружен с допълнителния въпрос *Как си?*, с който се предава загриженост към адресата и така се подсилва вниманието към личността му, и който адресатът не трябва да тълкува като подкана да се впусне детайлно в

житейски подробности. Понякога *Как си?* замества поздрава и изпълнява функция на самостоятелна поздравителна формула.

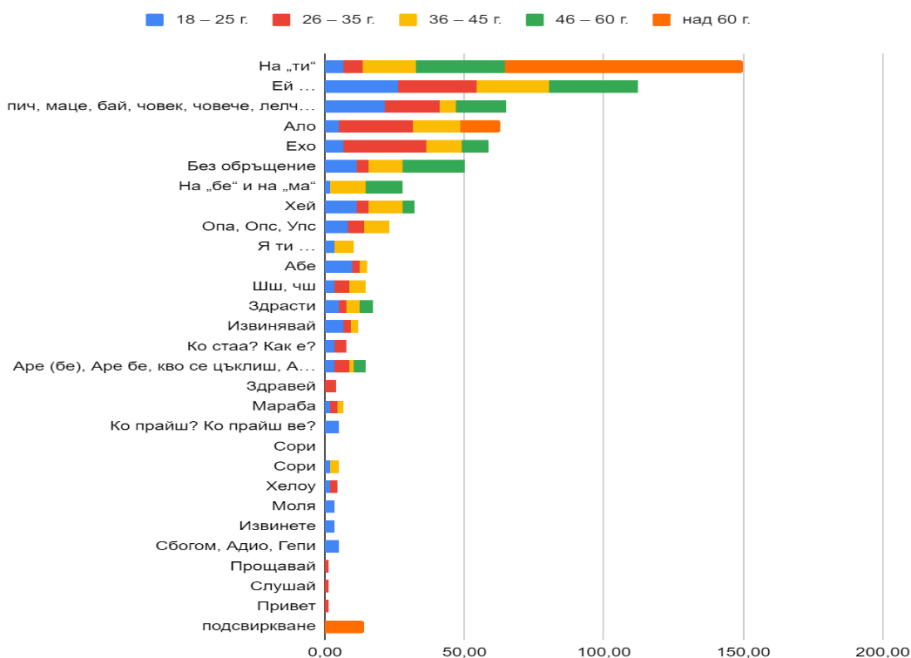
Единични случаи има на неутралния поздрав *Здравейте* (5,6%), на формалните поздрави *Здрасти* (3,1%), *Здравей* (1,5%), *Здравей + как си?* (0,9%).

Всичко това потвърждава, че в речевата практика често модалните средства преобладават над лексикалните – теза, изказана още от К. Цанков [Цанков 1988: 16]. Апелативът, с който адресантът трябва да се обърне към адресата, както и да привлече неговото внимание, се пропуска и неговата функция се поема от модално средство: модален глагол (с или без частица), форма на условно или повелително наклонение, а може и с форма на бъдеще време, която тук е регистрирана само от най-младата възрастова група (3,3%).

Чрез модалните думи и глаголните наклонения се изразява отношението на говорещия към изказването, а оттам и на модалността като граматическо средство за изразяване на учтивост. Разглеждана от прагматична гледна точка, модалността е „най-широкото разбиране на това понятие, включващо личната нагласа, гледището, оценката, емоционалната конотация и т.н. на говорещия – с една дума, всичко, което той иска да внуши на слушащия или дори неволно му внушава“ [Димитрова 2009: 49].

От диаграмата се виждат и останалите случаи на предпочитание към едни или други етикетни формули, които са с нисък процентен дял. В следващата Диаграма 2 са отразени примерите, които респондентите дават според тяхната преценка за *неучтивост* при привличане вниманието на събеседника.

Моля, посочете пример според Вашата преценка за неучтивост за привличане на вниманието на събеседника

Диаграма 2

Неучтивостта в най-широкия смисъл се приема като липса на възпитание, грубост, незнание или неумело използване на етикетните единици на речевия етикет. Това води до комуникативен срив и до неудовлетвореност от проведеното речево взаимодействие. Но не само неприлагането на речевия етикет е неучтиво. Говорещият може да избере не една вариация, дори и посредством етикетните формули, за да покаже своето незачитане и неуважение към речевия си партньор. И това той прави с помощта на модални елементи, с помощта на глаголните форми в съответно наклонение, с подходяща за целта интонация, с други паралингвистични средства. Тогава говорещият нарушава максимата за такт, която е най-релевантна за едно хармонично речево общуване, умишлено пренебрегва компенсаторните стратегии за предпазване образа на събеседника (в това число вреди и на своя образ).

Споделяме мнението на Е. Вучева, че неучтивостта, освен като противоположна на учтивостта и като проява на неспазване на

етнокултурните учтиви стереотипи, е и „тактическо средство, използвано за: създаване на определен социален образ, за защита на лични или групови интереси, за заявяване на принадлежност към дадена социална група“ [Вучева 2019: 33].

На въпроса, който бе зададен към респондентите, участвали в проучването, относно прояви на неучтивост за привличане на вниманието на събеседника, се получиха твърде разнообразни отговори. Ще разгледаме най-фреквентните за всяка отделна възрастова група.

18 – 25-годишните са определили модифициращата подбудителна частица *Ей* като най-неучтиво обръщение (26,2%), Въпреки че в младежката речева практика се използват често псевдообръщения, тук младите са посочили като неучтиви макар и с невисок процент – 21,3% (на второ място) обръщенията *нич, маце, човек, галош, мен, лелче, лельо*. На трета позиция с еднакъв процентен дял са както самата *липса на обръщения* (11,5%), така и фамилиарното неноминативно обръщение *Хей*, което не назовава адресата, а само съдържа призив към него. Под 10% респондентите са поставили на *Опа, Унс (Онс), Ехо, ти-форма, Ало*, обръщение на *бе* и на *ма* и др.

С най-голям процент от целевата група на 26 – 35-годишните определят за най-неучтиво междуметието *Ехо* във функция на обръщение (29,6%), оценъчното обръщение *Ей* с 28,2%, безличното *Ало* с 26,8%. С тези обръщения говорещият подава сигнал, че иска да започне диалог, но така той налага волята си над адресата, което изисква последващо компенсаторно действие за отнемане заплахата на образа на адресата. Също така 19,7% от представителите на тази група приемат за неучтиви обръщенията *бай, лелче, чичак, цървул, копеле, галош*. За груби и неучтиви смятат и обръщенията, описани в диаграмата, но техният процент е нисък (под 10%): обръщенията на *„ти“* (7%), *Опа, Онс, Унс, Ши, чи, Аре бе, Аре бе, кво се цъклиш, Айде* (5,6%), *без обръщение*, (4,2%), *Хей* (4,2%) и др.

Представителите на 36 – 45 г. поставят на първа позиция неучтивото *Ей* (26,2%), на второ място – *обръщения на „ти“* в ситуация, изискваща учтиво Вие-говорене (19%). На следващо поредно

трето място е *Ало* (16,7%), *Ехо* (13,1%), обръщения с частиците „*ма*“ и „*бе*“ (13,1%), както и липсата на каквото и да е обръщение (11,9%).

Участниците на възраст от 46 до 60 г. са дали най-висок процент при посочването на неучтиви езикови средства за привличане на вниманието на събеседника на обръщения на „*ти*“, когато се изисква друга форма (31,8%) и със същия процент – на обръщението *Ей*. На втора позиция е *липсата на обръщение* (22,7%), следвано от обръщенията *пич, галош, маце, бастун, цървул, човек, човече, брато, мой* с 18,2% и на обръщение на „*бе*“ и „*ма*“ (13,4%).

Най-възрастните респонденти приемат за неучтиво да привлекат вниманието на събеседника си с *ти*-форма в ситуация, която изисква *Вие*-обръщение (85,7%). Посочили са още два примера за неучтиво привличане на внимание: обръщението *Ало* и невербалното средство *подсвиркване* (с по 14,3%).

От анализа на резултатите можем да направим извод, че за прояви на неучтивост за привличане на вниманието на събеседника се приемат: обръщения на „*ти*“ (с общ процентен дял 30%), обръщението *Ей* (21,6%), обръщенията *пич, маце, човек, мен, брато, цървул, лелче, лелю, чичка, копеле, галош* и т.н. (13%), *Ало* (12,5%), *Ехо* (11,7%) и др. В определени случаи обаче действат прагматични фактори и точно някои от тези изрази, най-вече псевдообръщенията, макар и посочени като неучтиви, са израз на желание за солидаризиране и приобщеност към конкретна социална група. Това е най-характерно предимно за по-младите носители на езика. Тогава тези изрази се приемат от съответните адресати, към които е направена заявката за принадлежност, като проява на доброжелателност и съпричастност, което намалява или отнема заплахата към образа и необходимостта от действия, които да компенсират тази заплахата.

Учтивостта е всеобхватна социокултурна категория, която гарантира успешно речево проявление. Резултатите от проведеното анкетно допитване показват, че анкетираните респонденти от петте възрастови групи предпочитат в личната си речева практика да използват за изразяване на учтивост богатата система от стереотипни контактни средства.

- От така представената от анкетиранияте участници употреба на речевите формули за привличане на вниманието на събеседника става видно, че се предпочитат: етикетните единици от тематичната подгрупа на извинението: глаголят в свършен вид и в императив *извинете* (42,7%) пред несвършения перформатив *извинявайте* (10,4%); етикетните формули от подсистемата на молбата: *бихте ли* (25,7%), модалните глаголи *може* + *ли* (19,2%), *моля* (15,5%), *ако обичате* (11,6%). Една част от респондентите приемат за учтив начин да привлечат вниманието на съкомуниканта си посредством поздрав (10,1%).

- В ежедневното си речево взаимодействие се случва по ред причини инициращият речев контакт да привлече вниманието на своя събеседник по неучтив начин било то неволно, било напълно съзнателно и умишлено, дори с манипулативна цел. За езикови прояви на неучтивост участниците в проучването според своята преценка посочват *обръщения на „ти“* в речева ситуация, изискваща Вие-форма (30%), обръщението *Ей* (21,6%), псевдообръщенията (13%), *Ало* (12,5%), *Ехо* (11,7%).

Цитирана литература

- Андрейчин 1973:** Андрейчин, Л. Езикови тревоги. София: Наука и изкуство, 1973.
- Браун и Левинсън 1987:** Brown, P. and S. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge University Press., 1987.
- Василева 2013:** Василева, М. Модели на учтиво речево поведение у българи и японци. В. Търново: Фабер. 2013.
- Вучева 2019:** Вучева, Е. Теоретико-методологическа рамка за изучаването на учтивостта. – В: Съпоставително езикознание, XLIV, № 1, София: УИ Св. Климент Охридски, 2019, с. 23–37. 12.11.2021 <https://www.researchgate.net/publication/339662493_Cortesias_SE_1_2019_bg>
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: БАН, 1983.
- Джонова 2014:** Джонова, М. Граматика на учтивостта. София: Парадигма, 2014.
- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. Лингвистична прагматика. София: Велес, 2009.
- Славова 2007:** Славова, Е. Учтивостта като „социална валута“. Критически анализ. Трета конференция на младите учени от Факултета по класически и нови филологии (съст. Весела Кацарова), София: УИ Св. Климент Охридски, 2007, с. 1–10. 09.08.2022 <<https://www.academia.edu/2643786>>

Филчева 2004: Филчева, Р. За холандското „alsjeblieft“ и българското „ако обичаш“ – хипотеза за сходството и различията. – В: Проглас, т. 14, бр. 1. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2004. с. 145–153.

Хаджиева 2016: Хаджиева, Е. Межкултурният диалог и вежливата реч в чуждоезиковите практики. – В: Sъlw – сайт за хуманитаристика и извори. X–XXI в. год. IV, бр.7, 2016. 13.01.2022 <http://www.abcdar.com/magazine/VII/Hadzhieva_1314-9067_VII.pdf>

Цанков 1988: Цанков, К. Речев етикет, София: Народна просвета, 1988.

Цанков 1994: Цанков, К. Социолингвистика и речев етикет. Велико Търново: ИК Знак 94, 1994.

ЗА ЕТИКЕТА И ЕЗИКА НА ОБЩУВАНЕ В ОСМАНОТУРСКАТА ЕПИСТОЛАРНА КУЛТУРА

Мийрям Салим

Шуменски университет "Епископ Константин Преславски"

m.salim@shu.bg

ON THE ETIQUETTE AND LANGUAGE OF COMMUNICATION IN OTTOMAN-TURKISH EPISTOLARY CULTURE

Miryam Salim

Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The writers and specimens from almost all periods of the development of epistolary culture in Ottoman society are characterized by the use of a specific style and comply with the etiquette norms in all types of letters from official and private correspondence. The label formulas are indicative of the culture of Turkish society and their analysis can create a general idea of both Turkish traditions and customs, interpersonal relations and interactions as well as the definition of the peculiarities of the epistolary culture. The article focuses on some characteristic features of the label and the language of the samples of official and unofficial letters collected in the Ottoman collections of Insha and Munsheat.

Keywords: etiquette, courtesy, letter, insha, correspondence

Със създаването на писмото векове наред единственият начин за общуване между хората, намиращи се далеч един от друг, са писмените текстове и послания, предадени в различни форми, изготвени с различни материали за писане. Основната задача на писмото е да прехвърли информация от подателя (изпращача, съставителя, адресанта) до получателя (адресата). Ако това е неформална реч, то обикновено тя носи със себе си определен емоционален нюанс, който характеризира настроението на автора в момента на съставянето.

Кореспонденцията чрез писмени връзки и писмена реч е *епистолярна комуникация*. Още в древни времена съществува култура на художествено писане. Това е вид изкуство, което произхожда от древна Гърция, а терминът *epistole* в превод от гръцки означава „писмо, послание“. В основата на епистолярното изкуство и епистолярната литература стои утвърдената в миналото традиция идеи и възгледи да се споделят с близките чрез писма и послания. През миналите векове, особено в по-развитите страни, се появяват

произведения на епистоларното изкуство, които, освен че са писмени послания с изключително добре организирано съдържание, всъщност отразяват хармонията между мисълта и написаното.

В историята на много общества писането като обект на епистоларния жанр се разглежда и приема като професия, занаят и изкуство. Епистоларната култура е култура на писменото общуване, тя е необходимост, тя е продукт на взаимодействието между хората. При различните народи епистоларната комуникация носи своите особености, които се отнасят най-вече до езика, етикета на речта според естеството на кореспонденцията, съдържанието и оформлението на текста, и не на последно място до известните представители на изкуството на писане.

В османската култура епистоларното изкуство, познато като *илм-ю иниша*, е изключително ценено на Изток. На това се дължи голямото разпространение на епистоларните сборници с подбрани писма образци *иниша* или *мюнишеат*, които представляват както произведения на епистоларния жанр, така и ръководства по епистоларно майсторство.

Приемането на исляма е важна цивилизационна промяна, която засяга езика, литературата, изкуствата и цялостната естетико-художествена система на народите, приели новата религия. Периодът, в който се полагат основите на епистоларното изкуство в мюсюлманския свят, се свързва още с времето на пророка Мохамед. Това изкуство започва с метода и стила, които използва Пророкът в писмата си до други държавни и племенни водачи по това време. Първите писма образци на арабската епистоларна проза са официалните писма, изпратени от него с цел покана и приемане на ислямската религия. Те са написани на обикновен език, далеч от естетически изящния епистоларен жанр, характерен за следващите векове.

У арабите реториката и прозата са ценени наравно с поезията. В писмен вид ораторските похвати са използвани в епистоларния жанр. Изящното слово се цени така високо, че когато през 823 г. Мека претърпява наводнение и халифатът изпраща средства за възстановяването му, прилагайки съболезнователно писмо, всъщност

писмото със своето съдържание се оказва по-ценно от парите. В Багдад по време на управлението на Харун Рашид някои писма на нотабили¹ се знаят наизуст от всички жители на града, които се опитват да им подражават, като си служат в личната си кореспонденция с ритмувана и римувана реч. Употребата на римувана проза засяга дори и официалния канцеларски език. Особено след 900 г. тя става актуална в кръга на багдатската аристокрация. Така например, халиф ал-Муктадир пише до своите провинции писма в рими; някои управители, като везирът Али ибн Иса, също украсяват кореспонденцията си с множество римувани фрази [Стайнова 1974: 89]. Сред персите епистоларното изкуство не е на по-малка почит. Появата му в персийската литература и култура започва през втората половина на IX век. Иранските учени извеждат персийската култура и традиция на преден план и в областта на епистоларния жанр започват да се създават оригинални произведения, написани на персийски език [Гюлтекин 2009: 325].

Епистоларният жанр е достатъчно застъпен и разработен като съставка на доосманските мюсюлмански култури. Арабският език се използва в научните среди, а персийският – в литературата. Заимствайки чуждоезиковите стихотворни форми, метрика и теми и адаптирайки ги към своите условия, турските поети започват да създават великолепни поетични творения. С възприемането на новата религия и главно под въздействието на Корана се извършват редица промени в ценностната система на турците и творците през този период.

При трансформацията на османските турци от обикновен племенен род към сложна и многопластова структура на държава и империя от голямо значение е придържането към определени правила на поведение и общуване, в чиято основа лежат учтивостта, уважението и благодарността. Вниманието, вежливостта и моралът в турското общество не подминават и областта на епистоларната комуникация. На определен етап от културно-историческото развитие на османското общество и в зависимост от определени социално-политически и духовни предпоставки се предизвикват и ускоряват

¹ *Нотабили* мн., ед. (рядко), *нотабил* м. знатни, богати, видни хора.

отделни страни на епистоларната култура. Османотурските писмовници се превръщат в първостепенен фактор за разпространяването и налагането на един език и стил на официална кореспонденция не само в канцелариите на османската държава, но и в личната кореспонденция. Именно изразните и стиловите средства в епистоларния жанр и в османотурския език провокират употребата на писмовниците сред най-различни среди на османското общество. В резултат на това броят на писмовниците и на техните копия расте през вековете. Появяват се и преводи на *инши* на други езици, които са предназначени за усвояване на особеностите на официалната кореспонденция.

Както се знае, заедно с ислямската религия тюрките възприемат арабската графика и писмена традиция. В модел на подражание и опит за възпроизвеждане се появяват редица произведения на арабските наука и литература. Голяма част от научната и художествената книжнина се създава на арабски език. След създаването и разрастването на османската държава, и особено след XV в., езикът на османските турци се обогатява с разнообразна терминология. Използват се не само огромен брой лексикални заемки, но и граматически категории, формули и изрази. Персийският език навлиза в езика на турците чрез литературата и изкуствата. Като резултат от това влияние езикът на високия културен пласт в империята се превръща в хибрид от тюркски, арабски и персийски елементи. Арабският и персийският език стават неделима част от книжовния, научния, административния, дворцовия език, а дори и от разговорния език на османските турци. Според М. Йозкан, завладяването на Константинопол и превръщането му в културно и научно средище се приема като преломен момент в трайното настаняване на арабските и персийските елементи в османския език. Персийският език се превръща в предпочитан език в османския дворец, а обучението в медресетата се извършва на арабски [по Саръиванова 2013: 14–15].

В турската литература и епистоларна култура всички съчинения, които имат художествена стойност, стил на изразяване и се представят по определени правила, се изразяват с термина *инша*. Той обозначава произведения, написани в художествена проза по всяка тема, както и

официална и частна кореспонденция, създадена в проза. С термина *инша* са свързани също понятията *илм-ю инша*, *илм-юл инша*, *мюнши*, *мюншеат*, *мектуп*. Сборниците от писма *инша* и *мюншеат* (писмовниците) са писани или съставяни от майстори *мюнши* или *мунсиби*. В османската държава още от самото начало се развиват много автори и съставители на писмовници *инша* и *мюншеат*. Немалко на брой са авторите на писмовници и на трудове по османско епистоларно изкуство – известни поети, дворцови хронисти, политици и културни дейци с богато творчество в разнообразни жанрове. Произведенията *инша* се появяват за първи път с официалната кореспонденция, а епистоларното изкуство се развива в зависимост от официалния език, на който се води кореспонденцията (арабски, персийски и турски). В резултат на това се формира много богата епистоларна литература на арабски, персийски и турски език.

Ако се вземат под внимание граматическите и лексикалните средства за учтивост в епистоларните образци, се установяват изрази и клишета за благодарност, радост, удовлетвореност, съжаление, скръб и др. прояви на отношения и чувства, както и за обръщение в началото и в края на писмата. Безспорно турският речев етикет се е градил векове наред, като днешният му фонд представлява своеобразна компилация от богато историческо наследство и дълбоки следи от културния ареал на тюрките и на Османската империя. Турската речева етикетна система съдържа богат арсенал от изключително разнообразни, специфични и стандартизирани етикетни средства, които отразяват не само емоции, чувства и настроения, а и многовековните традиции на общуване, обичаи и бит на турския народ. Може да бъдат наречени носител на националния турски манталитет и парадигма като цяло [Шукриева 2022: 44]. Етикетните формули са показателни за културата на турското общество, а анализът им може да създаде обща представа за турските традиции и обичаи, нрави и междучовешки отношения, обреди, религиозни вярвания и ритуали, а също така и за епистоларната култура.

Като се имат предвид общите правила, прилагани в голяма част от писмовниците, по отношение на езика и стила не се отчитат много разлики. Известният турски поет и изследовател Орхан Шаик Гьокай в

статията си, озаглавена „Писмото в периода на Танзимат“, отбелязва следното:

„От проучените над седемдесет писмовници Мюншеат в истанбулските библиотеки установих, че по отношение на езика и стила, повечето от произведенията са почти еднакви и не показват никаква конкретна характеристика поотделно“.

Основните характеристики на произведенията в епистоларния жанр са със специфични стил на реч и композиция. Въведенията са характерни както за писмовниците на известни автори, така и за анонимните произведения и преписи на мюншеати. В анонимен ръкопис на *инша* със заглавие *Инша-и мергюб*² авторът представя изискванията за епистоларно майсторство, набляга на достойнствата на епистоларния жанр, дава указания за правилата по калиграфия и нормите за писане и изразяване на учтивост в писма по следния начин:

„Епистоларното изкуство (илм-юл инша) е твърде изящно и благородно изкуство, което учи как да пишеш и да се изразяваш, а това писание е необходимо и неизбежно. Епистоларното изкуство, доказано е от всички, е най-важното, най-нужното и най-благородното умение днес. Наистина дори авторът да го е написал красиво, неповторимо, безпримерно и с хубави редове, освен подреждането на буквите, (то) трябва да е със свършено правилен правопис и добре редактирано. Тоест умението да се кореспондира, е необходимо за всички пишещи. Най-първо всеки човек (трябва) да знае правописните правила до възможно най-голяма степен, да е годен и способен (за това), да покаже дар в писането на подходящи формули за обръщение (елкаби). Също така, когато по-низходящ пише писмо или арзухал до висшестоящ, правилата са следните: да пише на листовите от средата надолу и да не удължава изразите, веднага да изрази какво е желанието, защото дългите изказвания са привилегия на ораторите. Също например, когато се пише писмо до приятел и от любим до любима, правилата са следните: да пише от средата на листовите или ако пише отгоре, каквито и дълги изрази и изложения да пише, те да бъдат подходящи и годни (за случая). Накрая, където свършва писмото, да поставя дата – това е едно от най-важните и

² Със заглавие *Инша-и мергюб* са известни много преписи на различни писмовници.

утвърдените условия (за писане) на писма, буквите да са нагъсто, а редовете да се пишат разредено. Който има хубав почерк и (пише) по елегантен начин, е желан и (се смята) за способен да е между хората, цената му е по-висока и става по-почитан, защото който пише хубаво, дарява светлина на очите и продължение на дните, отдалечава скръбта и широко отваря погледа“³.

Епистоларният стил на речта предполага наличието на поверителен тон, чести призови към адресата. Тъй като епистолът е израз на личните чувства и емоции на автора, в някои творби е използвана комбинация от литературен и разговорен език. Етикетните формули спомагат за изразяване на чувства и емоции в редица житейски ситуации, спомагат за обогатяването на изказа и за подсилването на словесната фигуративност. Техният избор в процеса на общуване зависи от конкретната ситуация и употребата на неподходящ израз ще е в разрез с общоприетите правила на етикет [Шукриева 2022: 45]. През втората половина на XV в. се съставя *Кануннаме* (законник) на султан Мехмед II (*Kanunname-i Al-i Osman* или т.н. *Fatih Kanunnamesi*). В него са посочени основните формули на *елкаб* (обръщения) за различните рангове в йерархичната стълба, от които впоследствие са произлезли многобройни техни варианти, както и правилата и методите, по които трябва да се води официалната кореспонденция. Повечето от епистоларните произведения, написани или съставени след влизането в сила на този закон, са написани в съответствие с утвърдените правила. Много дипломатически документи, като образци на официална кореспонденция, са събрани в сборниците мюншеати. Това са всякакви видове протоколи, фермани, писма, берати, а също така и частни писма на владетелите, които хвърлят светлина върху историята и развитието на цивилизацията, политическата, социалната и културната ситуация през този период. За епистоларната практика още през XIV – XV в. са характерни редица правила на дипломатията, които е трябвало да се спазват в писмата. Освен елементите в структурата на писмата най-вече се зачита рангът

³ *Иниа-и мергюб*, Ор 645, от архива на Ориенталски отдел на НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, превод: М. Стайнова [по Стайнова 1974: 99].

на подателя и на получателя и се обръща внимание на имената. Ако изпратеното писмо е за по-висок орган от подателя, името на изпращача на писмото не се изписва; ако адресатът лице е на по-нисък ранг, се подчертава добронамереността и елементите на искането, моли се за изпълнението му.

По-важните елементи от структурата на официалните писма са следните:

- Встъпителна част (предговор), съдържаща *давет*, *елкаб*, *сернаме*, *дуа*, *селям*. В деловите писма се именува като *унван-и мекятиб*, *сернаме*, *дибадже* (*ünvan-ı mekatib*, *ser-name*, *dibase*). Встъпителната част *унван* (титулатура) е присъща само за документи от категория *наме* и писма на великия везир, оформени и издадени като *наме*. Само при султанските документи формулите съдържат различни възхваляващи епитети, някои от които са изключително дълги. Всички титулатури неизменно започват с *бен ки ...* (*ben ki ...*, аз, който съм...). Султанските документи, които не съдържат елемента титулатура, започват направо с обръщение към адресата. Това са най-вече писмата до чужди владетели [Недков 1966: 130].

- Елементът *давет* покана (*davet*, призоваване на божията помощ) присъства в почти всеки официален документ на османската държава. При всички документи религиозният призив е изразен с думи, една или повече, в зависимост от вида, съдържанието и значимостта на писмения акт. Той е разположен в горната крайна част на документа, приблизително по средата на листа, и се състои от различни по големина формули, които в отделни случаи могат да заемат четири-пет реда. Най-употребявана негова формула е арабската дума *хува* (*hüve* или *hü*) със значение ‘Той’ (Аллах). Религиозните призови при несултанските писма в общи линии съдържат същите кратки формулировки [Срв. Недков 1966: 129; Кютюкоглу 1994 100; Стоянов 1991: 162].

- Обръщението *елкаб* към адресата е следващият елемент, който всъщност е един от основните в строежа на османотурските документи, характеризиращ се с устойчивост и като специфичен израз от етикета на общуване. Писмото трябва да започне с подходящо обръщение към адресата. *Елкаб* е арабска дума във форма за

множествено число (ед.ч. *лакаб*) – буквално е със значение на „официални звания и титли”. За всеки ранг има определена формула обръщение, която съдържа поредица от величаещи и хвалебствени епитети, изразени най-често с прилагателни в превъзходна степен, с които се изтъкват едни или други качества на лицето, съобразно службата, която заема. Повечето от формулите на елкаба притежават качества на художествени фрази, изкусни съчинения на обучени писари, специалисти по канцеларския език. Има отделни формули за елкаби към велик везир, ковчежник, мюфтия, имамин, ходжа, казаскер, еничарски ага, бейлербей, санджакбей, везир, немюсюлмани, чужди владетели и пр. [Недков 1966: 130–136].

- Най-важната част в структурата на деловото писмото е неговото изложение, съдържателната част.

- Заключение част съдържа датата на писмото, под датата или на същия ред, но винаги в долния ляв ъгъл на листа се отбелязва мястото на издаването. Под означението на местоиздаването на документа стои подпис или печат на автора му. Много често най-отдолу се изписва арабската буква *م* (*мим*), съкращение на думата *теммам* (*tamat*, *завърши се, край*).

След Танзимата, към края на XIX в., когато се наблюдават промени в кореспонденцията, обръщението (елкаб), молитвите и завършващите формули, които са характерни за писмата и се използват в стила на писане по-рано, значително се съкращават, а някои от тях дори са напълно изоставени.

Писмовниците и образците от почти всички периоди от развитието на епистоларната култура в османското общество се характеризират със спазване на етикетните норми при всички видове писма от официалната и частната кореспонденция. Като илюстрация на казаното може да се посочат творбите на различни автори от периодите на развитие на епистоларната култура. Малкаралъ Неви, който изготвя писмо искане с характер на жалба (*Risale-i Şikayet-i Ruzigar*), използва художествен език, украсява писмото си с изрази за учтивост към адресата по впечатляващ начин. Привързаността към поезията и литературата през XVI в., интересът и насърчаването на почти всички държавни служители и знатни личности от периода,

особено на султана, обяснява предпочитанието на Неви да изрази своите искания и жалби в писмо с художествен изказ. Римуването, описанието и сравненията, като незаменими елементи на литературните текстове от класическия период, са често използвани и в писмата на епистоларния автор. В края на писмото си той използва един по-различен похват за завършек. С цел да впечатли събеседника си, подкрепя своето изложение и молба с една случка на пророка Мохамед и цитира знамения и хадиси, отнасящи се за това събитие, като с това подчертава, че след всяка трудност има лекота [Ялчънкая 2019: 327].

В „Мюншеат“ на Къналъзаде Али (*Münşeât-ı Kınalızade*, XVI в.) езикът на писмата е натоварен с арабски и персийски елементи, стилът е тежък, естетически „богато украсен“, с реторични фрази и високопарна художествена реч. Турските думи се използват по-малко от арабските и персийските думи. В „Мюншеат-и Наби“ се вижда, че почти всички писма са адресирани до служители на високи нива в държавата, личности, работещи в администрацията и различни служби, известни учени и поети и др. Съвсем естествено е писмата, които трябва да бъдат написани до тези личности, да са на определено ниво. Поради това Наби използва обръщения към събеседниците си с изрази на висота, с арабски и персийски думи и конструкции [Йозтюрк 2018: 134]. Въпреки, че произведението е написано в границите на османския турски език от XVII в., общата употреба на арабските и персийските думи е по-честотна от турските думи. Само един абзац със следните изречения от мюншеата са достатъчни за илюстрация на описаната ситуация. В тези изречения почти няма турски елементи, с изключение на подчертаните глаголи и афикси: *Hazretlerinün meclis-i pakize nizamlarına malîş-i cebhe-i tazim-ü sitayîş pişan-i tekrîm ile arza-daşt-ı dai-i kadîm budur ki, abyarı-i feyyaze-i inayet ve riziş-i zülal-i iltifat-ı bi-gayetünüz ile şüst-ü şuy-ı pirahen-i çirk-agın-i hiran ve tathir-i came-i hırman itmek çokdan ca-kerde-i taşt-ı hezar sürah-ı dil-ü can olmagla, inşa allahü teala kürşâ-yi sabun-ı mihr-i münir legen-i çarh-ı müstedirde keffişan-ı sepide-i subh olduğu avanda tarf-ı senaveriye tahrik-i kadime-i teşrif ile damen-i dilden izale-i vesah-ı ahzana himmetleri mercudur baki* [Мюншеат-и Наби, 8].

Както се вижда в примерната извадка, стилът на писмото е високопарен, преобладават арабизми и персийски изафетни конструкции, само отделни глаголни форми и наставки са турски.

Учтивостта в епистоларните произведения се изразява по граматичен и лексикален начин. По отношение на граматичните средства на първо място следва да се изтъкне, че в османската епистоларна практика и в писмовниците стриктно се спазва йерархията и почитането на събеседника, съобразяване с длъжността и с авторитета му. Тя се изразява чрез второличните местоименни форми в множествено число и глаголни форми, но особено в деловата кореспонденция преди всичко се използва лексикалният начин – чрез използване на етикетни формули. Първа глава на „*Ишиа китабъ*“ (от 1888 г.) съдържа формули за обръщение и учтивост и насоки за употребата им. С подзаглавия са дадени обръщенията, които трябва да се използват като специфични за султана, везира, улема и шейха. Също в този раздел, след като се пояснява значението на елкаба, са изредени обръщенията към адресата, които трябва да се използват в официална кореспонденция за първо, второ и трето лице в различна степен на учтивост спрямо събеседника – *sade*, *mutavassıt*, *ala* (обикновена, умерена и превъзходна):

- За първо лице ед. ч. вместо местимението *ben* (аз) се използват три вида обръщения:

- *Muhibbiniz, muhlisiniz, senakarınız, sitayışveriniz* (*sade*);
- *Kulları, köleleri, bendeleri, çakerleri* (*mutavassıt*);
- *Bende-i kemineleri, çaker-i dirineleri, çaker-i hak-ber-a-berleri, abdi mahlukları* (*ala*);

- За второ лице ед. ч. вместо местимението *sen* (ти) се използват следните обръщения:

- *Zatınız, zat-ı şerifiniz, cenab-ı valanız* (*sade*);
- *Zat-ı alileri, hak-pay-i samileri, cenab-ı valaları* (*mutavassıt*);
- *Zat-ı ali-i kerimaneleri, hak-pay-i sami-i müin imaneleri, cenab-ı vala-yı rahimaneleri* (*ala*). Ако обръщението е към везир: *hak-pay-i sami-i hidivaneleri, hak-pay-i sami-i asafaneleri, düştüraneleri, müşiraneleri*. Изразите за обръщение към султана са следните: *şahane*,

mülukane, şehin-şahi, zillu'llahi, hilafet-penahi, cihandari, şeh-i yari, tac-dari.

- За трето лице ед. ч. вместо местимението *o* (той, тя, то) се използват следните обръщения:

- *Mezkur, mezbur, merkum* (sade);
- *Salifü 'z-zikr, mumaileyh, marru 'l-beyan* (mutavassıt);
- *Müşarün-ileyh*; обръщение към султана: *şahane, mülukane, şehin-şahi, zillu'llahi, hilafet-penahi, cihandari, şeh-i yari, tac-dari* (ala).

Интересна информация по отношение на обръщенията и стила съдържат мюншеатите, изготвени за дамите. В писмовника за жени на А. Ерип в раздела с правилата за писане се отбелязва, че преди да бъде написано писмо, трябва да се има предвид статусът, рангът и степента на близост с лицето, до което ще е адресирано писмото. След тези напътствия авторът дава етикетните формули, които да използват дамите. Тук виждаме специфични обръщения за дамите, употребени вместо личните местоимения, дадени за първо, второ и трето лице в различна степен на учтивост спрямо събеседника – *adi, mutavassıt, ala* (обикновена, умерена и превъзходна):

- За първо лице ед. ч. вместо местимението *ben* (аз) се използват обръщенията:

- *muhliseniz, muhibbeniz, hemşîreniz, cariyeniz, valideniz* (adi);
- *cariyeleri, muhibbeleri, acizeleri, bendeleri, kemterleri* (mutavassıt);
- *cariye-i kemineleri, muhlisa-i bi-riyaları, muhibbe-i sadıkları, çaker-i dirineleri, bende-i kemineleri* (ala).

- За второ лице ед. ч. вместо местоимението *sen* (ти) се използват следните обръщения:

- *zat-ı hemşiraneniz, maderaneniz, cenab-ı valanız, zat-ı iffetaneniz, nazikaneniz, ismet-penahiniz, haheraneniz, rahimaneniz* (adi);
- *zat-ı hemşiraneleri, mün'imaneleri, kerimaneleri, cenâb-ı valaları, iffetaneleri, nazikaneleri, maderaneleri, ismetaneleri* (mutavassıt);
- *zat-ı ali-i iffetaneleri, cenab-ı vala-yı ismet-penahileri, hak-i pay-i uyun-ara-yı pederaneleri, cenab-ı şefkat-me'ab-ı maderaneleri, zat-ı iffet-simat-ı hemşiraneleri, cenab-ı merhamet-nisab-ı kerimaneleri* (ala).

• За трето лице ед. ч. вместо местимението *о* (той, тя, то) се използват следните обръщения:

- *merkum, merkume, mezbur, mezbure, mezkur, mezkure, salifü 'z-zikr* (adi);

- *muma ileyh, muma ileyha* (mutavassıt);

- *müşarün ileyh, müşarün ileyha* (ala).

Според Ф. Тансел, тези, които пишат писма или използват писмото, за да изразят директно мислите си, или имат малко за казване, но обогатяват простите събития със своя пищен език и ги превръщат в чудотворни събития, или разкриват себе си с цялата си топлина и жизненост. Всичко това може да се каже за Намък Кемал, но всъщност неговите писма разкриват самия него: литератор, патриот, опозиционер, баща, син, приятел Намък [Тансел 1965: XLVIII]. Езикът, който Намък Кемал използва в писмата си, е в зависимост от отношението му с адресата, степента на близост, приятелство и пр., и темите, по които пише: социални, политически, литературни, лични, семейни и др. Някои от тях са написани по модела на образците в писмовниците, с елементи и структура, подобна на примерите мюншеати, с използване на арабски, персийски думи и фрази, вмъкнати стихове и пр. Намък Кемал пише официалните си писма най-вече до султан Абдулхамид II и различни органи на властта. Характерна особеност за тях са структурата с елементите и клишираните изрази, обръщението, поздравът, молитвите и благопожеланията в края на писмото. В едно от писмата си до султана обръщението е следното:

„*Şevketlî, kudretlî, merhametlî, azametlî veliyyü'n-ni'met-i biminnetimiz, veliyyü'n-ni'met-i alemiyan, padişah-ı cihan ve şehen-şah-ı 'amimü'lihsan Efendimiz Hazretleri'nin asitan-ı asuman-ünvan-ı zıllu'llahierine ma'ruz-ı zerre-i bi-mikdarlarıdır*. Писмото завършва със следните изрази: *Mertebe-i liyakat-i kemteranemi ta'yin ise, şan-ı me'alişan-ı husrevanelerine aittir*“ [Карахан 2013: 233].

В писмата, които Намък Кемал пише на своите приятели и писатели, обръщанията и крайните изречения са много лични и почтени: *İzzetli Kardeşim, Beyim, Efendim, Birader-i Muhteremim Efendim; Gerçekten Devletlu Paşam, Kardeşim Efendim, Devletlu Kardeşim*

Paşam Efendim Hazretleri; Beyefendi Hazretleri; заключителни изрази: *Baki ferman efendimizindir, Cevabınıza muntazırım*. Обръщенията към приятелите му, известните писатели Абдюлхак Хамит и Реджаизаде Екрем, са: *Kardeşim, Kardeşim Hamid'im Efendim, Kardeşim Hamid'im, Birader-i Ekrem'im Efendim, Kardeşim Ekrem'im Efendim*. Много по-различни са обръщенията, които отправя към близките и семейството си: обръщение към баща си – *Velinimetim, Sebeb-i Hayatım, Sebeb-i hayatı olan efendim*; крайно изречение – *Elbette bendenizi duadan unutmazsınız velinimetim, sebeb-i hayatım efendim* (Разбира се, Вие няма да забравите молитвите към мен, скъпи мой благодетелен господине.).

Обръщения към дъщеря си: *„Hanım Kızım, Hanım Kızcağızım, Hanımefendi Kızımız, Efendim Kızım Ferideciğim, İki Gözüm Ferideciğim*; крайни изречения - *Baki gözlerini öperim hanım kızım, Baki dua iki gözüm Ferideciğim, Baki sağ ol, var ol hanım kızım, Baki daima afiyette ol kızım, Baki seni Cenab-ı Hakk'ın hıfzına emanet ederim kızım, Gözlerini, yanaklarını öperim, efendim kızım, İki gözüm, canım ciğerim Ferideciğim, Belki saçlarını, kaşlarını, gözlerini, yanaklarını, dudaklarını öperim“* [Карахан 2013: 233]. Езикът на личните му писма е много близък до ежедневния, с употреба на повече турски думи, даже и междуметия, без арабски и персийски изафетни конструкции. Ролята на Намък Кемал за излизане извън стереотипната рамка на изразяване и структуриране на писмо в епистоларната практика е голяма. Както се вижда, езикът на неговите писма, взети общо, не е нито индивидуално предпочитание, нито изцяло отразява характерния до тогава стил на епистоларния жанр. Разбира се, високият стил или простият изказ на един автор не е единствената характеристика на езика на произведението, а индивидуалният за всеки творец стил, лексиката, изреченията, текстът и всички естетически елементи, които използва.

В заключение може да се каже, че етикетът и клишираните изрази за обръщение, молитва и завършек на писмото са неизменна част в епистоларните образци. Елегантните „послания“, етикетните формули и изрази на учтивост, съставени според всички правила на красноречието, позволяват на османските интелектуалци, пръснати из различни части на империята, да поддържат приятелски и служебни отношения. През всички периоди от развитието на османската

еπιστολογραφία особено място заемат високопарните формули за вежливост в обръщенията в деловите писма.

Цитирана литература

Йозтюрк 2018: Öztürk, M. Münşeât-ı Nâbî'nin Dil ve Üslup Özellikleri. – Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature] Yıl 4, Sayı 9, GÜZ 2018, ss. 132 – 153.

Карахан 2013: Karahan, L. Namık Kemal'in Mektuplarından Dönemin, Türün ve Yazarın Diline Dair Notlar. Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 101–107.

Недков 1966: Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Ч. 1. София, 1966, 215 с.

Кютюкоглу 1994: Kütükoğlu, M. S. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Ankara, 1994.

Саръиванова 2013: Саръиванова, И. Сложни думи в османския език. София, 2013.

Стайнова 1974: Стайнова, М. Към въпроса за османския епистоларен жанр. – Studia Balcanica 1974, №8, с. 87–106.

Стойнов 1991: Стойнов, В. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. София, 1991, 261 с.

Тансел 1965: Tansel, F. A. Türk Edebiyatında Mektup. – Tercüme Dergisi, sayı 77–80, Ank., 1965.

Шукриева 2022: Шукриева, М. Турски речев етикет. УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2022, 250 с.

Ялчънкая 2019: Yalçinkaya, Mehmet Akif. Malkaralı Nevî'nin Edebî Bir Mektubu: Risâle-i Şikâyet-i Rûzigâr. – Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 3 (2), 3, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2019, 320-333. DOI: 10.34083/akaded. 592286.

НЕКНИЖОВНИЯТ ЕЗИК И ФИЛМОВИЯТ ПРЕВОД

Борислав Борисов
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“
borisso@uni-plovdiv.bg

THE NON-LITERARY LANGUAGE AND FILM TRANSLATION

Borislav Borisov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The non-literary language, similar to the literary language, implies a very rich field of study. Non-literary speech is all around us so it is quite evident and predictable that it is present in the dialogue formats in various films and series so that it can recreate the necessary authentic characteristic of the respective character. In regards, this type of speech activity can raise a challenge to the film translator. They are expected to take this specificity into account and select the corresponding language equivalent in the translation.

Keywords: film translation, non-literary language, non-literary vocabulary

Некнижовният език също като книжовния предполага твърде богато поле на изследване. Некнижовната реч е навсякъде около нас, затова е съвсем очаквано тя да присъства и в диалозите на различни филми и сериали с цел да бъде пресъздадена необходимата автентична характеристика на съответния персонаж според сценария. А от своя страна, този тип речева дейност се оказва предизвикателство пред преводача на филми, тъй като от него се очаква да съобрази тази специфика в речевото поведение и доколкото е възможно, да я предаде на преводния език. Да се преведе филм, обаче далеч не е толкова просто и лесно, както може би изглежда на пръв поглед и както вероятно си мислят мнозина¹. Тук е мястото да отбележим, че филмовият превод се прави на базата на т. нар. монтажнен лист, наричан също така скрипт, в който са „свалени“ диалозите от фонограмата на филма и който представлява стандартен текстов файл. Една от особеностите при превода на филм, за разлика от превода на художествена литература, е, че преводачът непрекъснато трябва да следи речевата дейност на героите във видеофайла и да съотнася

¹ За интересни казуси при превод на чешки филми за Българската национална телевизия вж. [Бъчваров 1996: 78–85].

преводния текст, респективно репликите, към нея. Не без значение е и дали филмът ще бъде дублиран, или е предвидено да бъде със субтитри. За филмовия превод със субтитри е характерно компресиране на преводния текст. Това се налага от изискването да има точно определен брой знаци на ред, от една страна, но и да се даде време на зрителя да прочете съответния ред – от друга. При превода на филм със субтитри се прилага едно просто практическо правило: зрителят трябва да съумее да прочете два пъти появяващия се на екрана надпис до смяната му със следващия. При превод за дублаж пък се следи продължителността на произнесената от актьора реплика и преводачът трябва да предложи преводен вариант със същата продължителност на тази реплика. Тоест дублиращият актьор трябва да може да „покрие“ съответната реплика от изходния език, без да застъпва следващата реплика, но и да не приключи изчитането ѝ, преди тя да е приключила на изходния език [Бакърджиева 1998: 58].

В настоящия текст ще разгледаме превода на един чешки игрален филм „Хищници и жертви“ (чеш. *Kobry a úžovky*), излъчен от Българската национална телевизия през 2020 г., като във фокуса ще бъдат поставени некнижовните елементи в диалозите и възможността, респективно невъзможността, те да бъдат предадени на български език. При дългогодишната ми практика във филмовия превод особено предизвикателство се оказва преводът на този чешки филм, в който изобилно присъства некнижовна реч, респективно и некнижовна лексика. Може да се говори за предизвикателство, понеже чешката лексика се члени на много повече пластове от опростената тридялба на книжна, неутрална и разговорна [Бъчваров 2011: viii]. Към некнижовния фонд на чешкия език по традиция се причисляват диалектите, интердиалектите, професиолектите, сленгът и аргото [Хуго 2006: 11–12]. Докато диалектите и интердиалектите спадат към т.нар. структурни форми на съществуване на съвременния език, т.е. имат елементи от всички структурни нива на езика, но в същото време имат териториална обусловеност, то останалите се числят към неструктурните форми, или, с други думи, отличават се главно по специфичната лексика и са социално обусловени [Чехова 2011: 23–25]. В екскерпирания езиков материал от монтажния лист на филма

присъстват както елементи от структурните форми, така и от неструктурните форми на езика.

Особено интересна от лингвистична гледна точка е т.нар. *obecná čeština* – термин, изместен в съвременната чешка лингвистика от по-точното название *běžně mluvená čeština*. По наше мнение трудностите в предаването на спецификата на този типично чешки лингвистичен термин се дължат на два фактора: първо, в използването на определението *чешки*, което е напълно резонно с оглед на съдържателната страна на този интердиалект, и второ, отсъствието на такава форма на съществуване на езика у нас. В граматиката си на чешкия език М. Младенова [Младенова 2011: 7] предлага вариант за превод на тази форма на съществуване на езика, като я нарича *общоразговорен чешки език*, но прави уговорката, че този вариант не може да предаде напълно точно двата чешки термина – *obecná čeština* и *běžně mluvená čeština*. Я. Бъчваров предлага и друг вариант, който е *разговорен чешки език*, но в същото време допълва, че двата чешки термина „само приблизително и условно могат да се преведат“ така [Бъчваров 2011: viii]. М. Виденов използва термина „общ чешки език“, пояснявайки, че става дума за разпространението на езика на столицата Прага във всички райони на Чехия и Моравия [Виденов 2000: 160]. Тук е мястото да уточним, че и този вариант не е напълно функционален, тъй като тази форма на съществуване на чешкия език действително е обусловена от говора в чешката столица, разпознаваема е като езикова маркираност в езика на столичани, няма проблем в разбирането ѝ на цялата територия на Чешката република, но не е типична за речевата практика на жителите на Моравия² и според редица чешки езиковеди се възприема от моравското население, най-общо казано, като несвойствена, чужда. Нещо повече, ако приемем, че градският говор на пражани, представляващ съвкупност от езикови средства за ежедневна комуникация, произлиза от *obecná čeština*, то например градският говор в Бърно стъпва върху средноморавския интердиалект, а не на чешките диалекти [Хлоупек 1990: 54–56].

² За характерните особености на говора в най-големия град в Моравия – Бърно, т.е. за т.нар. ханацки интердиалект вж. [Борисов 2016: 331–334].

За да потърсим отговор на въпроса защо преводът или предаването на този термин на български създава затруднения, ще е необходимо да направим уточнението, че в пределите на Чешката република съществуват четири основни групи диалекти – *чешки, ханацки, лашки и моравсколовашки*³. Всяка една от тези основни групи съдържа своя група диалекти. Така например, в границите на чешкия диалект, обхващащ географската област Бохемия, се говори за съществуването на средночешки, югозападночешки, източnochешки и североизточnochешки диалект и т.н., между които има както общи черти, така и специфични за всеки един от тях. Най-общо казано, чешките диалекти са характерни за Централна и Западна Чехия, т.е. не само за столицата Прага. В същото време няма как да се пренебрегне фактът, че Прага е административен, икономически и културен център, а това се свързва с известен престиж в съзнанието на всички носители на чешкия език, затова при формирането на интердиалектите трябва да се отчетат и извънезиковите обстоятелства. Ф. Цуржин [Цуржин 1964: 163–164] с основание обръща специално внимание както на силното въздействие на икономическите, политическите и културните фактори, така и на придвижването на хората между отделните диалектни области в рамките на всяка една от основните диалектни области, каквато е например чешката диалектна област. Това от своя страна предполага ежедневно общуване на всички социални равнища. В същото време обаче Цуржин уточнява, че влиянието на книжовния език е по-силно от езиковата консервативност у носителите на съответните диалекти и в резултат на това разликите между отделните диалекти в речевата практика на хората постепенно започват да избледняват, което от своя страна води до своеобразно смесване на отделните диалекти и до неутрализиране на специфичните за всеки отделен диалект елементи. Междувременно общите черти успяват да устоят и да се запазят. Така например, в границите на чешкия диалект, състоящ се, както вече казахме, от средночешки, югозападночешки, източnochешки, североизточnochешки диалект и др., се образува нова наддиалектна форма на съществуване на езика, която не е нов, отделен

³ За териториалния обхват на всяка една от тези групи вж. по-подробно у [Цуржин 1964: 172–186].

диалект, обединява общите елементи на съседните диалекти, не се припокрива по своята същност изцяло с нито един от тези диалекти, характерна е за речевата практика на всички носители на тези диалекти, разбираема е за всеки един техен носител и се използва в ежедневно общуване, но в същото това време се отличава от книжовния език. Именно затова в настоящия текст ще използваме термина *общоразговорен чешки език*, който, по наше мнение, най-много се доближава до съдържанието на чешкия термин за този интердиалект. В този ред на мисли на базата на четирите основни диалектни групи в пределите на Чешката република може да се говори за общоразговорен чешки език (чеш. *obecná čeština*), общоразговорен ханацки език (чеш. *obecná hanáčtina*), общоразговорен моравско-словашки език (чеш. *obecná moravská slovenština*) и общоразговорен лашки език (чеш. *obecná laština*). И понеже в езиковото съзнание на чехите общоразговорният чешки език се свързва най-вече с речта на жителите на чешката столица, би могло да се твърди, че се е превърнал в най-разпознаваемия интердиалект в сравнение с останалите интердиалекти и се приема като типично особеност на говора на пражани. Нещо повече, за разлика от останалите интердиалекти общоразговорният чешки език започва дори да функционира като вариант на живия език, на езика от всекидневието, затова той намира място както в съвременната драматургия, така и в художествената литература [Чехова 2003: 51], което допълнително засилва неговата популярност.

От направените уточнения за тази некнижовна форма на съществуване на чешкия език става ясно, че е изключително трудно да бъде намерен напълно адекватен и функционален терминологичен еквивалент на български език, който изцяло да припокрие обхвата на чешкия термин. Но не това е целта на настоящия текст. Водещото за нас е, че този интердиалект недвусмислено принадлежи към некнижовния езиков слой на езика и че също както превода на названието си се оказва не по-малко „костелив орех“ при превода на текст, съдържащ общоразговорен чешки език.

Стъпвайки на подходите към езиковата практика като съвкупност от факти, за които говори Я. Бъчваров [Бъчваров 1996: 69],

би могло да се говори също така и за два подхода от гледна точка на преводаческата практика. Първият е т.нар. нормативистичен подход, който разделя езиковите факти на две групи – на правилни и на неправилни, и в същото време спомага за обособяването на групата на неутралните думи и изрази. С оглед на филмовия превод, особено за филм, който ще се излъчва в национален ефир, какъвто е случаят с БНТ, преводачът следва да съобрази този факт и да прецизира регистъра от книжовни езикови елементи, до които би могъл да прибегне в превода си. При втория, т.нар. стилистичен подход, стилистиката играе ключова роля. От чисто стилистична гледна точка, продължава Бъчваров, не съществуват неутрални думи и изрази; всички са стилистично оцветени. Но в същото време понятието *стилистична оцветеност* не трябва да се свързва с дилемата „правилно – неправилно“. По думите му, то трябва да се свързва с дефиницията, която статистиката предлага, а именно, че стилистично оцветен е онзи израз, който има твърде различна честота в два стилистично различни текста. С други думи, в този подход е обхванат и първият (нормативистичният), защото от строго стилистична гледна точка книжовният език се превръща в един от стиловете. При превод на текст, съдържащ елементи на общоразговорен чешки език, преводачът е поставен именно пред дилемата „правилно – неправилно“. От една страна, той си дава сметка, че това не е книжовен чешки език, но от друга – липсват точни съответствия на български език, които да маркират преводния текст. За да бъдем по-конкретни, ще представим някои от най-типичните маркери на общоразговорния чешки език.

На равнище фонетика:

а) *ý* се заменя с **ej**: *pěkný* (хубав, красив) – *pěknej, pěknějch, být* (съм) – *bejt, výlet* (излет, екскурзия) – *vejlet*. В някои случаи след **c, z, s, l** се наблюдава замяна на *í* с **ej**: *cizí* (чужд) – *cizej, cítit* (чувствам) – *cejtit*;

б) *é* се заменя с *í* или *ý*: *mléko* (мляко) – *mlíko, chlév* (обор) – *chlív, dlouhé ulice* (дълги улици) – *dlouhý ulice, z velkého města* (от големия/ голям град) – *z velkýho města*;

в) **o-** в началото на думата става **vo-** (т.е. вмъкване на протетично **v**): *vokno* (прозорец), *voni* (те), *vohlídnout se* (огледам се);

г) **ú-** в началото на думата се променя в **ou-**: **oučes** (прическа), **oučet** (сметка), **ouřad** (учреждение).

Наред с това, понякога се стига до изпадане на звукове, напр.: *jdu* (отивам) – *du*, *jablko* (ябълка) – *japko*, *kteřá* (която) – *kerá*, *řekl* (казал) – *řek* или до съкращаване на дългите гласни **í** и **û**: *tvůj* – *tvuj*, *domů* – *domu*, *půjdu* – *pudu*, *není* – *neni*, *říkám* – *říkat*.

На равнище морфология:

Обикновено се стига до изравняване на падежните окончания в отделните парадигми:

а) Най-често срещаната особеност е употребата на окончанието за ж.р. мн. ч. в творителен падеж **-ma** (**-ama**) като окончание за всички съществителни, прилагателни и местоимения в трите рода: *se všema dobřejma kamaradama, těma znamejma ulicema, pěknejma děvčatama, pod našima voknama*.

б) Формите за им. п. м. р. на одушевени съществителни (*vojáci, hoši*) се използва и във вин. п. мн. ч.: *Viděl jsem tam taky vaše hoši. Nemám ráda vojáci.*

в) При така наречените твърди прилагателни, които имат форми за трите рода, се използва само формата за м. р. мн.ч в им. и вин. п. **-ý**: *dobří studenti, hezký studentky, nový stoly, velký města, výborný lékaři, mladý muži.*

г) При глаголите, които в 3. л. мн. ч завършват на **-í, -ejí, -ají** (*oni vidí, odcházejí, zpívají*), се стига до изравняване на окончанията в **-ej, -aj**: *oni videj, odcházej, zpívaj*;

д) Глаголът **být** във 2. л. ед. ч. вместо формата **jsi** става **seš**: *Tu seš celej mokrej. Nejseš náhodou z Brna?*

е) При условно наклонение вместо формите на спомагателния глагол **bych, bychom** се използват **bysem, bysme**: *To bysem nikdy neřek. Mohli bysme jít.*

ж) Спомагателният глагол **jsi** при образуване на минало време се редуцира в **-s** и се прибавя към някоя от думите в изречението: *Kde jsi byl? – Kdes byl?; To jsi neměl říkat. – Tos neměl říkat.; Včera jsi to říkal jinak. – Včeras to říkal jinak.*

От представените примери става ясно, че най-типичните особености на общоразговорния чешки език нямат точни съответствия на български език. И понеже, както вече уточнихме, става въпрос за наддиалектна форма на съществуване на езика, преводачът е затруднен да предложи не книжовни съответствия на български език, които да отразяват тази наддиалектност. Въз основа на дадените по-горе примери с известна условност биха могли да се приемат за някакъв вид съответствия следните варианти: *убав, чувствам, млеко, голямия град* и т.н. В същото време форми като *глей* вм. *гледай*, *ся* вм. *сега*, *тряя* вм. *трябва* и т.н. биха могли да се използват (по наше мнение по-скоро при превод на художествен текст), но при филмовия превод до тях се прибегва в краен случай, особено когато става дума за субтитриран превод, какъвто е случаят с разглеждания от нас филм. От една страна, на български език някои от тези форми са стилистично по-силно маркирани, препращат към български диалектни и изговорни особености, които не биха могли да се нарекат преводни функционални еквиваленти, а от друга – този тип „побългаряване“ на общоразговорния чешки език не е прието като стандартна практика нито при превода на художествена литература, нито при филмовия превод у нас. Дори и да бъдат предложени от преводача, българската аудитория би приела такова изписване в субтитрите по-скоро като правописни грешки. Поради тази причина за предпочитане е използването на книжовни форми на български език.

Ето няколко примера с наличие на общоразговорен чешки език от превода на филма „Хищници и жертви“:

Důležitý je mít plán. – **Важното** е да имаш план.

Může být... – Възможно **е**...

*V muzeu v Antwerpách **maj** ten drahej diamant...* – В музея в Антверпен го **имам** този **скъп** диамант...

*Minulej **tejden**...* – **Миналата седмица**...

*Ten má taky **furt** nějaký **plány**.* – Той постоянно има **някакви** планове.

По-различно обаче стои въпросът с превода на не книжовната лексика. Докато при превода на общоразговорния чешки език преводачът си служи главно с книжовни форми на български, то в същото време маркерите на не книжовността могат да бъдат до известна степен компенсирани на лексикално равнище. Когато става въпрос за търсене на жаргонни думи и изрази, възможностите пред преводача са много повече:

*...tak ti rozbiju **držku** – ...ще ти разбия **плювалника**;*

*Takže když ji neprodáváte, tak máte asi dost **kšeftů**? – Щом не я продавате, явно сте на **далавера**?*

*Vyserte se na to! Kobra, pojd' dolů. – **Зарежете** това! Кобра, слез долу.*

*Kecáš... – **Дрънканици**.*

*Vypadni! – **Омитай се!***

*Běžte do prdele! – **Вървете на майната си!***

*Co to **mele**? – Какви ги **плеци**?*

*Moc **čumí** na televizi. – Много **зяпа** телевизия.*

*Zmetku, jeden! – **Отрепка** такава!*

*Průser je... – Пак си в **издънка**...*

*Chodiš pozdě. Sereš na to. Seš ožralej. – **Закъсняваш. Не ти пука./Не ти дреме. Нафиркан си.***

*Fabrika zpičená. – **Шибана** фабрика.*

*Chtěl **ňákej chlast** a neměl **prachy**... – **Искаше пиячка**, ама нямаше **мангизи**...*

*Tak mi dej ještě na **futro**. – Тогави ми сипи едно **на вересия**.*

*Máš tady pěkněj **bordel**. – Голяма **кочина**/голям **хаос** е тук.*

*Toho **vykopli** z práce. – **Изритали са** го от работа.*

*Hulíš, jo? – **Пафкаш**, а?*

*Jsi **prochlastal** **dekádu** a teď **čumíš**, co? – **Удави цели десет години в пиячка** и сега **лапаш мухите**?*

*Tvůj **fotr** byl **ňákej němčour**, co? **Dederon. Máš koule?** – **Татенцето** ти не беше ли **германец**? **Дойчовец**. **Имаш ли топки**?*

Съществуват обаче и примери на вулгаризми, които имат съответствия на български език, но няма как да бъдат предадени със съответния вулгаризъм, или пък употребеният израз е реалия, характерна за чешката езикова среда, затова в тези случаи отново се прибегва до експресивен еквивалент, който е по-малко експресивно натоварен, или до смислово съответствие:

*Já na to **jebu**.* – *Писна ми от това!* *вм.* израз с вулгарно звучене или ругатня.

*Jsem **vylez z piči** v nesprávněj čas.* – *Родил съм се в неподходящ момент.* *вм.* вулгарния израз за женски полов орган. Друг възможен вариант е: *Пръкнал съм се в неправилен момент.*

*Tu **čubko!*** – *Ах, ти уличнице!* (*вм.* *пачавро, мастийо, шафрантийо, бръмчалке* и под.).

*...ale zas to není **Vietnavec dole na náměstí, chápeš?*** – *...но няма да продаваме евтини парцалки, зацени ли?* *вм.* *няма да е като на някой виетнамец долу на площада, тъй като виетнамците са известни със своите магазинчета в Чехия за евтини, нискокачествени стоки и изразът има експресивно-пренебрежителен характер.*

В други случаи при липса на експресивно натоварена дума в преводния език се прибегва до неутрална дума:

*Tohle není **telka** nebo rádio.* – *Това да не ти е телевизор или радио.*

*Víš **hovno**.* – *Нищо не знаеш.* Но би могло да се предаде и като: *Знаеш, дръжки!*

*A navíc mám pro tebe **překvápko**.* – *Имам и изненада за теб.* *вм.* *изненадка.*

Представените примери, разбира се, могат да бъдат допълвани и с други подобни, каквито изобилстват във филма.

В заключение можем да обобщим, че от една страна, употребата на не книжовни езикови средства в един филм би могла да бъде предадена в по-голямата си степен от един език на друг, като на

преводача се пада решаващата роля какви функционални еквиваленти да използва. За съжаление, когато става дума само за използване на общоразговорен чешки език българският език не предлага особени богати възможности и преводачът трябва да се задоволи по-скоро с неутрални езикови средства. От друга страна, фактът, че този филм ще се излъчва в национален ефир, преводачът би следвало да си наложи в някаква степен автоцензура при подбора на функционален еквивалент на български език, но и в същото време да направи всичко възможно, за да подчертае експресивността в речта на дадения филмов персонаж. Последната дума при субтитриране или при дублаж все пак е на редактора на филма. Преводът е може би само една от поредните трансформации, през които минава филмовата творба, за да получи нов живот в една нова чуждоезикова среда и да достигне до новия си зрител. И както отбелязва Г. Бакърджиева, „нямате никаква гаранция обаче, че окончателният преводен вариант е доизтупан напълно и някой вещ зрител няма да се изцепи: „К'во си гледал бе! Така ли се превежда!“ [Бакърджиева 1998: 59].

Цитирана литература

Бакърджиева 1998: Бакърджиева, Г. Тайнствено стечение на обстоятелствата, или как се превежда филм. – В: Номо bohemicus. 100 години чешко кино, 1998, №4, 57–59.

Борисов 2016: Борисов, Б. За т. нар. „бърненски хантец“, или как говорят във втория по големина град в Чехия. – В: Проблеми на социолингвистиката. Сборник по случай 75-годишнината на акад. Михаил Виденов. Велико Търново: ИК Знак 94, 2016, с. 331–334.

Бъчваров 1996: Бъчваров, Я. Чешкият език в славянски контекст. София, 1996.

Бъчваров 2011: Бъчваров, Я. Кратък чешко-български речник на не книжовната лексика. София: Издателство ЕКО, 2011.

Виденов 2000: Виденов, М. Увод в социолингвистиката. София: Делфи, 2000.

Младенова 2011: Младенова, М. Чешка граматика с упражнения. София: Наука и изкуство, 2011.

Хлоупек 1990: Chloupek, J. Stylistika češtiny. Praha: SPN, 1990.

Хуго 2006: Hugo, J. Slovník nespisovné češtiny. Argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost historie a původ slov. 2. rozšířené vydání. Praha: Maxdorf, 2006.

Цуржин 1964: Cuřín, Fr. Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha: SPN, 1964.

- Чехова 2003:** Čechová, M. Současná česká stylistika. Praha: ISV nakladatelství, 2003.
- Чехова 2011:** Čechová, M. Čeština – řeč a jazyk. Praha: SPN, 2011.

ОБЩ ПОГЛЕД ВЪРХУ ЯВЛЕНИЕТО „ПУБЛИЧНИ ГРАДСКИ НАДПИСИ“¹

Станислава Теофилова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
st.teofilova@shu.bg

GENERAL VIEW OF THE PHENOMENON „PUBLIC URBAN INSCRIPTIONS“

Stanislava Teofilova,
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Abstract: The study focuses on the language products in the form of official and personal inscriptions in public spaces. These language products have the characteristics of publicity, urbanity and formality. The proposed work aims at a general presentation of the phenomenon of public urban inscriptions, including a comment on their distribution and implementation, repetition and variability.

Keywords: public urban inscriptions, public spaces, distribution and implementation of inscriptions, variants of inscriptions

1. Надписите в градските пространства и съвременната социокултурна и езикова среда

Предимно след промените от 1989 г. вниманието на много изследователи се насочва към психологията на социума [Джонев 1996], а доста езиковеди се обръщат към проблемите на съвременната езикова ситуация. Г. Армянов [Армянов 1995] посвещава концептуалното си изследване на явлението *български жаргон*. Отношенията *човек – език, мислене – език* [обект на интерес от страна на Е. Бенвенист, вж. Бенвенист 1993], са подробно разгледани и от М. Пенчева [Пенчева 2001]. М. Виденов и Т. Бояджиев се интересуват от езиковата култура на българина в условията на нашата съвременност [Виденов 1997, Бояджиев 2002]. Лингвистичен подход към социокултурния феномен *графити* прилага Ив. Савова [Савова 2008]. Социолингвистите разсъждават върху феномените *улица* и *уличен език* и особено върху агресията на уличния език в днешно време [Проблеми 2008].

Публичните градски надписи също са неизменна част от съвременната градска среда. На тези езикови продукти са присъщи

¹ Тази публикация е реализирана по проект на КБЕ на ШУ, № РД-08-136/1.03.2022 г.

характеристиките *публичност*, *градскост* и *официалност*. Като се казва *публични*, се има предвид тяхното предназначение да обслужват общуването в обществени пространства. *Градски* се използва в широкия смисъл на ‘населено място’, като тук се визират не само текстовете, разлепени в открити пространства, но и тези вътре – в сгради, приютяващи институции, групи граждани или частни лица. Под *официални* се има предвид легитимността на публичните надписи, които, за разлика от графитите, са законово регламентирани и, според фактора *обществено мнение*, допустими.

Публичните градски надписи са сравнително нов изследователски обект. Единственото известно ни изследване върху този проблем е на Красимир Стоянов [Стоянов 2008]. Разработката му има идеята да „посочи и обобщи основни принципи на един процес, който е част от последователното дехуманизиране на българската градска уличност“ [Стоянов 2008: 100]. Говорейки за това, че на улицата днес има все по-малко писмени текстове, Кр. Стоянов обобщава: „Писането в уличността все повече се свежда до назоваване и по-рядко до словесно изразена завършена мисловност“ [Стоянов 2008: 105].

Предложената тук работа цели общо представяне на явлението *публични градски надписи*, включващо коментар на тяхното разпространение и изпълнение, повторение и вариативност.

2. Разпространение и изпълнение на надписите

Публичните надписи са постоянен елемент от ежедневието на съвременния човек. Нещо повече – те са необходимост, без която обменът на информация в рамките на дадено населено място би бил силно затруднен. Самият факт, че извън обхвата на обществените сгради (на „територията“ на улицата) могат да се открият табла за съобщения, е показателен за важната роля, отредена на надписите в процеса на комуникацията институции – граждани, търговци – потребители, граждани – граждани.

Вече стана дума, че под *публичен градски надпис* се разбира всеки писмен продукт, който е публично изложен, с официален или личен характер, най-често технически оформен върху хартиен носител, пластмасова, стъклена, метална или текстилна основа и е дело на

съответната институция или на частни лица. В сравнение с графитите, които функционират изцяло в неформални условия на общуване, надписите имат по-широк спектър на приложение – те успешно могат да обслужват както формалното, така и неформалното общуване в градска среда.

За графитите е известно, че „се разполагат върху всяка подходяща за писане и рисуване плоскост“ [по-подр. вж. Савова 2008: 19]. При публичните градски надписи също се забелязва известно разнообразие по отношение на тяхното разположение, но тук изпъкват тези от тях, които са поставени на едно конкретно място – по витрините на магазините, напр.:

(1)

При нас може да
закупите новите
касови книги за
2021 год.

(Витрина на книжарница, Свищов);

(2)

ПРЕДЛАГАМЕ
Кухни,секций,портманта,
гардероби по проект.
Монтаж и транспорт.

(Мебелен магазин, Каспичан);

(3)

СЛУЖЕБЕН ВХОД
ЗА КЛИЕНТИ ОТ
ДОЛНАТА СТРАНА

(Строителен магазин, Шумен).

Освен по витрините, надписи се залепват и по стените на обществени и жилищни сгради, по огради и по врати, по дървета, водосточни тръби, автобусни спирки и контейнери за смет, по електроразпределителни кутии и електрически стълбове, по външни табла за съобщения; някои надписи са оформени като самостоятелни табели. Голяма част от тези писмени продукти се появяват и „вътре“, т.е. в пространството на определена сграда – прикрепени към вътрешни стени, до асансьорни кабинни, врати на тоалетни, по рамките и остъклената част на врати и прозорци, залепени за маси в читални, на

табла за съобщения (в училище или в университет) и врати на учебни зали, на прегради (стъклени или тип *метална решетка*), поставки, а също така и по стените във влакове и автобуси. Ето и няколко типични примера:

(4)

ЗАТВАРЯЙ
ВРАТАТА
ВНИМАТЕЛНО

(Входна врата на блок, Шумен);

(5)

НЕ ОТВАРЯЙ ПРЕДИ
ВЛАКЪТ ДА Е СТРЯЛ!
НЕ ОТКРИВАЙ ПРЕЖДЕ ОСТОПОВКИ ПОЕЗДА!

(Стена във влак);

(6)

ПРОДАВАМ
ЗАЙЦИ
ЗА КЛАНЕ И
РАЗПЛОД

(Врата на частен дом, Каспичан);

(7)

персонала не носи
отговорност за
откраднати или
загубени вещи

(Стена в магазин, Плевен);

(8)

ТЪРСИМ ЖЕНА ИЛИ МЪЖ
ЗА РАБОТА НА ЩАНД!!!

ТЕЛ.:0887*****

0876*****

(Щанд в Закрития пазар, Плевен).

Отличителна черта на някои надписи е, че техният смисъл може да бъде разбран само във връзка с местоположението им, напр. следната ръкописна бележка, поставена на витрината на книжарницата

в Корпус 2 на Шуменския университет: *При необходимост звънете на 0899*****. Или значението на надписа*

(9)

АБОНАМЕНТНА
КАМПАНИЯ
2021 ГОДИНА
ДО 15 ДЕКЕМВРИ 2020 ГОД.

(Шумен)

би станало по-ясно, след като се уточни, че той е прикрепен към входната врата на Централната поща в Шумен. Така стоят нещата и при примамливо звучащото *Подаряваме телефони* (витрина на Централната поща, Шумен), при любезното *Моля, изчакайте тук!* (в банка, Шумен), при лаконичното *Цветята са вътре* (Свищов), при обявата

(10)

ТУК
машинки
за цигари
и кухи цигари

(Витрина на магазин, Плевен).

По отношение на материала, върху който се създават надписите, не се отчита голямото разнообразие, характерно за графитите [по-подр. вж. Савова 2008: 20]. Преобладават тези върху хартиен носител (съобщения, обяви; графици, разписи и програми в учебните заведения), но не е за пренебрегване количеството на надписите, директно отпечатани върху стъкло или метализирана пластмаса, както и броят на плексигласовите и металните табели, така често срещани в училище и в университета. Срещат се и надписи, изработени върху текстилна повърхност. Интересен пример е надписът *Отворено / Затворено*, избродиран върху плюшено слонче – оригинално и в същото време доста целесъобразно решение, имайки предвид, че ефектният надпис е закачен на врата на магазин за плюшени играчки.

Други (предимно смесени надписи) са създадени чрез техниката на т.нар. **брандиране**. Брандиране се нарича облепването на автомобили с рекламни надписи от фолио. Смята се, че това е евтин и ефективен начин за реклама. Облепването на фирмените автомобили, пикапи или бусове може да бъде или частично – с лого, с текст от

рязано фолио, или цялостно. Пример за подобно техническо оформяне (частично брандиране) е:

(11)

Сладкарски цех
„АЛБИСТА“

054/*****

0887*****

Нещо повече от вкусно!

(Странична част на фирмен бус, Шумен).

Освен текст, този надпис включва и изображение на сладкарски продукти.

На брандиране обаче подлежат не само фирмените превозни средства. Масово се облепват с фолио витрини и магазини, заведения, офиси и търговски обекти.

Често срещани са и писмени продукти във формата на PVC стикери. Обяснението за това се крие в самия материал – пластмасовата им основа ги прави устойчиви на външни влияния. Като PVC стикери са създадени писмени продукти тип: *Тук се изработват печати; Обектът се охранява от полицията; Моята аптека; Стоките могат да бъдат закупени и на изплащане* и др. Посочените примери са от Свищов, но аналогични текстове върху PVC основа се откриват и в други населени места.

След като преди десетина години беше приета *Наредба за условията и реда, при който се допуска тютюнопушене в закрити обществени места и в сградите с обособени работни места*, масово в общественото пространство намериха своето място еднотипни табели и надписи, съобразени с посочените от закона изисквания – текстове от фолио, оформени върху метална или PVC повърхност или пък директно залепени върху стъклени витрини, маси в заведения или друго подходящо място. Става дума за надписи от типа *Пушенето е забранено! При нарушение звънете на телефон 052 ***** (Варна). В заведението се допуска тютюнопушене. Забранено за лица до 18-годишна възраст (Шумен), Заведението е за пушачи. Забранено за лица под 18 години (Каспичан).*

Подобен род писмени продукти са повсеместно разпространени и предпочитани. Фирми и агенции за външна реклама се надпреварват да предлагат надписи от самозалепващо се PVC фолио, залагайки на богатия избор от цветове и гаранцията за трайност на своите продукти (минимум 5 години, според рекламите в интернет).

Средствата, с които се изработват надписите, са химикал, маркер, флумастер, боя (за ръкописните). Използват се стандартни шрифтове (предимно в черен цвят) за компютърно оформените, като изключение правят писмените продукти с рекламно предназначение, при които се допускат „волности“ от типа на ярки цветове за фон или пък шрифт, имитиращ ръкописния.

Опирайки се на направените наблюдения, може да се заключи, че авторите на публични надписи се съобразяват главно с предназначението на конкретния текст, с неговите функционално-семантични характеристики. Все пак не е без значение дали писменият продукт е ръчно записан или е напечатан, дали е ламиниран, поставен в „джоб“, оформен като табела или пък представлява лист от тетрадка, който е изложен без каквато и да било защита на атмосферните условия. Така че, логично, надписите върху нетраен материал са предназначени да служат за доста по-ограничен период от време, в сравнение с тези, които са създадени например върху метална или стъклена повърхност.

3. Повторение и варианти на надписите

Отличителна черта на някои надписи е, че те може да бъдат регистрирани в различни варианти, други пък се възпроизвеждат неколkokратно на различни места, без да се променя изходният писмен продукт. Мотивите за повторение на публичен писмен текст са твърде разнообразни, често субективни, а понякога и трудни за разбиране, защото на пръв поглед изглеждат лишени от логика. Пример за текст, чието повторение изглежда безсмислено, е:

(12)

При нас ще намерите богат асортимент от
картички за Св. Валентин, 8-ми март,
Баба Марта, голямо разнообразие от
сувенири, Валентинки, плюшени играчки
за Св. Валентин както и мартеници за

малки и големи на изгодни цени!

(Витрина на книжарница, Свищов).

Този надпис е поставен на вратата и в непосредствена близост от около един метър – на витрината на книжарница в Свищов. Причината за възпроизвеждането му вероятно е желанието на създателя да се презастрахова при евентуално унищожаване.

Друг текст, придружен от цветна илюстрация на малко кученце, се повтаря на няколко места в двора на шуменско училище. В случая с броя на повторенията правопрпорционално нараства и шансът кученцето да се върне при стопаните си:

(13)

Търси се

Изгубено мъжко куче. Порода – японски
хин (прилича на пекинез). Предлагаме
възнаграждение.
Тел. за връзка: 0899*****

(Шумен).

Дословното повторение на един и същ текст, но на различни места, е по-разпространена практика при институционалните текстове, в този случай – университетските. Повторното им възпроизвеждане не зависи само от практическата необходимост посланието да достигне до повече хора, нито пък от добрата воля на създателите им, които, ако искат, ще размножат на повече места конкретния текст. Много често вината за липсата на повторение на даден надпис се крие в смисловата страна на самия надпис, който е адресиран до конкретна целева група (най-често студенти), и във връзка с това, е поставен на подбрано, стратегическо място (табло до катедра или деканат, врата на учебна зала), за да може съобщението безпрепятствено да стигне до желания адресат.

Неколкократно се възпроизвеждат и всички заповеди, решения, разпоредби, излезли от държавните ръководни центрове (напр. забраната да се пуши на обществени места; съобщението за броя на почивните дни през годината; съобщения и покани за културни мероприятия, организирани от културни центрове; призови за включване в пролетното почистване и др.). За повторението на голяма

част от надписите е характерно, че тяхното възпроизводство е ограничено по място, т.е. би било нелогично те да се срещнат извън рамките на определена публична или частна сграда, защото могат да бъдат осмислени само във връзка със своето местоположение.

Вариант на „*Моля при влизане в сградата попълнете в тетрадката необходимите данни!*“ (Корпус 1 на ШУ) е поставеният в Корпус 3 „*Моля, при влизане в сградата нанесете нужните данни в тетрадката*“.

Любопитни примери има и сред надписите, битувачи в различни варианти. Примерите под номера 14, 15 и 16 са варианти на един и същ текст (14 и 15 са ръкописни, почеркът е еднакъв, а номер 16 е компютърно оформен). В това изследване не е предвидено да се коментира езиковата компетентност на автора им, пък и текстовете сами достатъчно красноречиво говорят за това.

(14)

Изгубен коке-
ршпаниол отг-
оваря на името
МОПСА
Телефон 0878*****
цвят бежево-
кафяв!

(Външно табло за съобщения, Варна);

(15)

Търси се
кокер шпаниол
Изгубен на 12. 02. 21
Телефон: 0878*****
цвят – бежав

(Външно табло за съобщения, Варна);

(16)

Търси се кокер шпаньол! Цвят
– бежов! Изгубен на 12.02.2021г.
Отговаря на името МОПСИ!

Телефон: 0878*****

(Външна стена на сграда, Варна).

Специфична особеност на университетските надписи е, че като цяло е доста ограничен броят на тези от тях, които са реализирани в два или максимум три варианта. Ето няколко примера.

Надписът *„На обиколка из района за 20 минути“* (Корпус 3) съществува във вариант

(17)

ОХРАНА – КТ
НА ОБХОД ИЗ РАЙОНА
ЗА 20 МИНУТИ
ДЕЖУРНИ МОБИЛНИ ТЕЛЕФОНИ
0899 ***** ; 0893 *****

(Корпус 1 на Шуменския университет).

Табела, поставена на петия етаж в сградата на Ректората, гласи:

(18)

ПУШЕНЕТО
В СГРАДАТА Е
ЗАБРАНЕНО!

НАРУШИТЕЛИТЕ
ПОДЛЕЖАТ НА ГЛОБА

(Корпус 1 на Шуменския университет).

Неин съкратен вариант, но вече върху хартиен носител, може да се види залепен на един от страничните изходи на същата сграда: *„Пушенето в сградата е забранено“*.

Вежливо звучащото *„Моля, изключете мобилните си телефони!“* (врата на учебна зала) съществува в кратките, нетърпящи възражение разновидности *„Изключете телефоните!“* (върху маси в читалнята на университетската библиотека) и *„С телефоните до тук!“* (врата на библиотеката, Корпус 3).

Публичните градски надписи са явление, чието зараждане в историческото време е трудно да се определи. Независимо от това, че „не знаят“ своята история, тези писмени послания се стремят да бъдат адекватни на съвременното динамично градско общуване. В тях говорят представители на държавната власт, но и обикновени

граждани. От всяка витрина манипулативно ни облъчват реклами, но в обществените сгради се срещат и творби (от ученици за ученици), опитващи се да внушат безопасни модели на поведение сред младежите.

Надписите в обществените пространства битуват в хармония със социалните норми и закони. За разлика от графитите, например, не се опитват да бъдат контрапункт на общественото мнение. Даже напротив, тенденцията при някои от тях е стремеж по-скоро да се харесат на своите адресати, като демонстрират уважение, експлицитно изразено в повечето случаи с инициалната формула *Уважаеми съграждани* (вариант *клиенти*). Други примери, макар и да звучат доста безцеремонно и заповеднически, са твърде ефективни, защото нелюбезното им отношение поражда респект към тях (напр. началнически лаконичното *Затваряй вратата! Работи климатик*). Така те запазват своята физическа цялост по-дълго, в сравнение с учтивите си събратя.

Цитирана литература

Армянов 1995: Армянов, Г. Българският жаргон. Лексико-семантичен и лексикографски аспект. София: УИ Св. Климент Охридски, 1995.

Бенвенист 1993: Бенвенист, Е. Езикът и човекът. София: Наука и изкуство, 1993.

Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. За българския език и езиковата култура. – В: Езикът – история и съвременност. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2002.

Виденов 1997: Виденов, М. Езикът и общественото мнение. София: „Проф. Марин Дринов“, 1997.

Джонев 1996: Джонев, С. Социална психология. Т. 2. София: Софи Р, 1996.

Пенчева 2001: Пенчева, М. Човекът в езика. Езикът в човека. София: УИ Св. Климент Охридски, 2001.

Проблеми 2008: Проблеми на социолингвистиката. Агресията на уличния език. Т. 9. Велико Търново: ИК Знак’94, 2008.

Савова 2008: Савова, Ив. Съвременните графити. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2008.

Стоянов 2008: Стоянов, Кр. Защо „Дънките се преместиха до хот дога“? – В: Проблеми на социолингвистиката. Агресията на уличния език. Т. 9. (Материали от Деветата конференция по социолингвистика, София, 22–23 март 2008 г.). Велико Търново: ИК Знак’94, 2008.

*Професор Н. Николова с колегите си от Катедрата
по български език на
конференция в Университета „Лоран Йотвош“, Будапеща*

*Професор Н. Николова на празника по случай 45-годишнината на
Катедрата по български език в Шуменския университет*

Професор Н. Николова със студенти от Казахския университет по международни отношения и световни езици в Алматъ

Професор Н. Николова с колегите си от Комисията по славянски книжовни езици в Нитра, Словакия

ОТГОВОРНОСТТА ПРЕЗ ЕЗИКА

КНИГА 8

(КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЯ)

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА
65-ГОДИШНИНАТА НА ПРОФ. Д-Р НАДКА НИКОЛОВА

Редакционна колегия:

Проф. д-р Кина Вачкова – почетен отговорен редактор

Доц. д-р Анета Тихова – отговорен редактор

Проф. д-р Добрина Даскалова

Коректор: преп. Ани Ангелова

Редакция на резюметата на английски език:

доц. д-р Деяна Пенева

Предпечатна подготовка:

Виктор Желепов

ISSN 1313-695X (Print)

ISSN 2815-4312 (Online)

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“, 2022 г.